Etikai kislexikon

Tóta Lelóin

ETIKAI KISLEXIKON

ETIKAI KISLEXIKON

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ • 1967

A mű eredeti címe:

КРАТКИЙ СЛОВАРЬ ПО ЭТИКЕ
Москва 1965

Fordította:

CSIBRA ISTVÁN
HANGAY SÁNDOR
ZALAI EDVIN

A fordítást ellenőrizte:

KENDE LÁSZLÓ

Szerkesztette:

O. G. DROBNYICKIJ

és

I. SZ. KON

A kislexikon címszavainak szerzői:

L. M. Arhangelszkij
I. F. Balakina
A. B. Baranov
G. Sz. Batyistyev
G. I. Beljakova
Z. A. Berbeskina
L. B. Blinnyikov
N. I. Boldirjev
K. N. Boldirjeva
A. I. Demidova
O. G. Drobnyickij
L. G. Grinberg
G. N. Gunyickij
A. G. Harcsev
T. V. Holosztova
Sz. N. Ikonnyikova
I. N. Jablokov
P. J. Jakobszon
B. D. Jakovlev
J. G. Jakubszon
B. I. Jermejev
V. A. Karpusin
I. Sz. Kon
Sz. V. Kondakov
O. K. Kraszulina
T. A. Kuzminyina
A. M. Ladizsenszkij
I. I. Lejman
J. P. Loskarjev
V. Sz. Markov
Sz. M. Metreveli
I. Sz. Morozova
V. Sz. Ovcsinnyikov
N. Sz. Pantyina
K. K. Platonov
A. P. Poljakov
G. H. Sahnazarov
A. J. Sarov
K. A. Svarcman
M. M. Szidorov
V. I. Szinyutyin
E. V. Szokolov
A. A. Szudarikov

A SZOVJET KIADÓ ELŐSZAVA

Ez a kislexikon az első olyan marxista kiadvány, amely lexikonszerűen dolgozza fel az erkölcs és etika problémáit. A mintegy 270 címszóban tömören összefoglalja a marxista etika főbb tételeit és kategóriáit, a kommunista erkölcs és nevelés alapelveit, valamint az etika történetének legfontosabb mozzanatait. Középponti helyet foglalnak el a könyvben az erkölcsi tudat, az erkölcsi viszonyok specifikumát, az erkölcsi fogalmak és magatartásmódok tartalmát ismertető cikkek. Több cikk tárgyalja az erkölcsnek és az etikának a társadalmi tudat egyéb formáival való összefüggéseit, valamint a polgári erkölcs és etikák sajátosságait.

A kislexikont haszonnal forgathatják nemcsak az etika szakemberei, de pedagógusok, főiskolai hallgatók, propagandisták is és mindazok, akik érdeklődnek az etika kérdései iránt.

Az „Etikai kislexikon" nagyszámú szerzői közösség – etikusok, szociológusok, pedagógusok – munkája.

Az egymást betűrendben követő cikkekben a kötetben szereplő többi címszóra való utalást jelzik a *kurzív*val szedett szavak.

Ábránd – a társadalmi – ezen belül az erkölcsi – *tudat* egyik formája, az *eszmény* érzéki-pszichikai megnyilvánulása az egyéni tudatban. Az ábránd szintén az óhajtott valóság képe (illetve annak egyes elemei), de nem általánosított formában – ahogyan a társadalmi tudatban megjelenik –, hanem érzelmi jegyekkel felruházva és az adott ember hajlamainak és igényeinek megfelelően egyénítve. A kommunista erkölcs nagy jelentőséget tulajdonít annak, hogy az ember képes az álmodozásra, képes gondolatban megelőzni az időt és megsejteni a jövőt. Megköveteli a kommunizmus építőitől, hogy látókörük ne korlátozódjék mindennapi munkájuk gyakorlati problémáira; lássanak messzebbre a jelen közvetlen szükségleteinél, lássák a távolabbi perspektívákat is. Ebben sokat segíthet a jövőről való álmodozás képessége, amely általában az alkotó egyéniségeket, az élet átalakítására törekvő embereket, az optimistákat jellemzi (lásd *Optimizmus*). De a kommunista erkölcs szerint az ábránd nem lehet hiú álmok kergetése, légvárak építése vagy a jövendő passzív, szemlélődő várása, csak akkor lehet hatékony, ha aktív, alkotó jellegű, a gyakorlati *célok* kitűzésének, a jövőre vonatkozó tervek kidolgozásának első lépése. Lenin kigúnyolta a „manyilovi álmodozást", de nagyra becsülte az álmodozni tudó embereket. Nagy együttérzéssel idézi D. I. Piszarevet: „Az ábránd és a valóság ellentéte semmiféle kárt nem okoz, ha az ábrándozó komolyan hisz álmában, és az életben figyelmesen körültekintve, megfigyeléseit egybeveti légváraival, és általában lelkiismeretesen munkálkodik elképzeléseinek megvalósításán. Ha van valami érintkezési felület az ábránd és az élet között, akkor minden rendben van."

Abszolutizmus, etikai – az erkölcs természete értelmezésének módszertani elve, sok Marx előtti és számos mai polgári etikai elmélet alapja. Az erkölcsi elveket és törvényeket, az erkölcsi *jó* és a *rossz* fogalmát az abszolutizmus hívei úgy értelmezik, mint örök és változhatatlan, abszolút princípiumokat (a világmindenség törvényei apriorisztikus igazságok vagy isteni parancsolatok), amelyek

függetlenek az emberek életfeltételeitől, érdekeitől és szükségleteitől, a társadalmi törvényektől, általában bármiféle társadalmi-történelmi tényezőktől. Ellentétben a *relativizmus*sal, amely rendszerint az uralkodó erkölcs kanonizálása és dogmatizálása elleni tiltakozást fejezett ki, az abszolutizmus mindig az erkölcsi *dogmatizmus*hoz kapcsolódott, az érvényben levő erkölcsi alapelvek elméleti igazolását szolgálta, valamilyen formában a fennálló erkölcs megmásíthatatlanságának és egyetemességének képzetét támasztotta alá.

Az abszolutisztikus erkölcsfelfogás már a rabszolgatartó társadalom etikájában kifejlődött. Szókratész, Platón és a megarai Eukleidész a jót úgy értelmezik, mint elvont, örök eszmét, amely szemben áll mindazzal, ami az anyagi világban változó és feltételhez kötött. Az erkölcs természetének abszolutisztikus felfogása jellemezte egészében véve a kereszténységet is. A feudális, majd a polgári társadalom erkölcsének megalapozásában az isteni akaratra vagy isteni bölcsességre való hivatkozás szolgálta azt a célt, hogy abszolút jelentést adjanak ennek az erkölcsnek, függetlenné tegyék a konkrét történelmi feltételektől. Az abszolutizmus eszméi az újkor néhány világi etikai tanításában is kimutathatók. A. Shaftesbury angol filozófus (lásd *Erkölcsi érzék elméletei*) például azt tartotta, hogy az erkölcsi fogalmak az emberrel veleszületettek, változhatatlanok, és nem magyarázhatók az emberi érdekekre, a társadalom hasznára való hivatkozással. Az abszolutizmus elvét fejleszti tovább etikájában Kant (lásd „*Kategorikus imperativusz*").

Az etikai abszolutizmus eszméit támasztja alá a mai polgári erkölcsfilozófia néhány irányzata is. Például az *intuitivizmus* etikai elmélete azt állítja, hogy a jó és a kötelesség erkölcsi fogalmai változhatatlanok és feltétlen jellegűek, hogy ezért az erkölcsi alapigazságok „magától értetődőek" (evidensek) és nem szorulnak bizonyításra. Az etikai abszolutizmus elve tudománytalan és reakciós, azt a felfogást sugallja, hogy a tőkés társadalom erkölcsi értékei örökkévalóak. A marxista—leninista etika az abszolutizmussal azt az elvet állítja szembe, hogy az erkölcs természetét konkrét történelmi módszerrel kell tanulmányozni, összefüggésben az emberek társadalmi létfeltételeivel, érdekeivel és szükségleteivel.

Akaratszabadság – filozófiai kategória; legáltalánosabb értelemben azt jelenti, hogy az ember képes önállóan meghatározni tetteit, saját belátása szerint, saját döntése alapján cselekedni. Mint *etikai kategória* azt jelenti, hogy az ember er-

kölcsi síkon választ *jó* és *rossz*, erkölcsös és erkölcstelen között (lásd *Választás*). Az ember, amennyiben ez a választás tőle függ, erkölcsi *felelősséggel* bír, és cselekvései érdemének vagy vétkének minősülnek.

Az akaratszabadság problémáját az etika történetében gyakran idealista módon értelmezték. Az indeterminista felfogás (lásd *Okság az erkölcsben*) az akaratot minden meghatározó tényezőtől függetlennek tekinti. Eszerint az ember választási képességének és tevékenységének forrása maga az autonóm akarat, amely mentes minden külső és belső meghatározottságtól, okozatiságtól. Nagy hatású volt Kant dualista felfogása, aki szerint az ember egyrészt a természeti szükségszerűség, a jelenségvilág tagja, ahol mint természeti és nem szabad lény az okság törvényei szerint cselekszik, másrészt egy téren és időn kívül létező; az ész által megragadható lényegvilág részese és csak az utóbbiban rendelkezik az akaratszabadsággal. A későbbi időszak polgári teoretikusai az akaratszabadságot mint semmi által sem korlátozott önkényt értelmezik (M. Stirner, F. Nietzsche, A. Schopenhauer). Ez az álláspont gyakran szélsőséges *individualizmus*sal és *amoralizmus*sal párosul. Az akaratszabadság fogalma az *egzisztencializmus* etikájának egyik központi kategóriája.

A materialista gondolkodók (Th. Hobbes, a XVIII. századi francia materialisták, az orosz forradalmi demokraták) elvetették az akaratszabadság indeterminista felfogását, azt hirdették, hogy az ember minden cselekvése okozatilag determinált. A Marx előtti etika képviselőinek azonban nem sikerült megoldaniuk azt a kérdést, miképpen egyeztethető össze az ember választási képessége a világ objektív törvényeivel. Ezért sokan közülük, mechanikusan értelmezve az emberi tevékenység okozati meghatározottságát, arra a következtetésre jutottak, hogy az ember minden egyes cselekvése a dolgok általános menete által eleve meghatározott (Th. Hobbes, P. Holbach). Az akaratszabadság problémájának helytelen megoldása tehát végeredményben két hibás véglethez vezet: a *voluntarizmus*hoz vagy a *fatalizmus*hoz.

Az akaratszabadság problémájának igazi megoldását csak a marxizmus adja. Az embernek a választott cél jegyében kifejtett tevékenysége végső soron a természet és a társadalom fejlődésének meghatározott törvényeit, vagyis az objektív szükségszerűséget tükrözi. Ez a szükségszerűség az emberek és az osztályok érdekeiben és szükségleteiben jut kifejezésre, meghatározva tetteik *motívum*ait. Ez a szükségszerűség nem tekinthető tisztán külsőnek az

emberhez képest, mivel az ember cselekvései nemcsak determináltak a természet és a társadalom törvényei által, hanem az ember is képes hatni környezetére, átalakítani azt. Az emberek nagy tömegének cselekvéseiben, azok eredőjeként megvalósuló általános társadalmi—történelmi szükségszerűség keretein belül az egyes ember vagy az emberek viszonylag nagy csoportja választási szabadsággal bír (például abban, hogy melyik osztály oldalára áll, csatlakozik-e valamely társadalmi mozgalomhoz, miképpen cselekszik egyéni életében stb.). A marxista etika éppen ezek között a határok között veti fel az embernek saját tetteiért való felelőssége kérdését (lásd még *Szabadság*, *Öntevékenység* és *alkotás*, *Cél*).

Aktivitás, társadalmi – az ember tevékeny viszonya a társadalom életéhez, amely viszonyban az ember úgy jelenik meg, mint e társadalom vagy meghatározott osztály, szociális csoport normáinak, elveinek és eszményeinek kezdeményező hordozója és közvetítője.

A kommunista erkölcs az aktivitást tartalmából kiindulva értékeli. Pozitívnak minősíti azokat az aktív cselekvéseket, amelyek a dolgozók érdekeinek megfelelő, progresszív, humánus eszmények megvalósítására irányulnak (például a forradalmi tevékenységet, a munkahőstetteket, a kommunizmus elveinek érvényesítéséért vívott harcot, a polgári erkölcs hordozóival szembeni engesztelhetetlenséget). A szocialista társadalom megteremti a szükséges feltételeket a társadalmi aktivitás tömegméretűvé és tudatossá válásához, vagyis az emberi cselekvések társadalmi következményeinek előrelátásához (lásd *Tudatosság*).

Alázat – erkölcsi *tulajdonság*, amely az egyénnek önmagához való viszonyát jellemzi, s abban nyilvánul meg, hogy az ember lebecsüli önnön *emberi méltóságát*, nem bízik saját erejében, lekicsinyli lehetőségeit, megadja magát a külső erőknek, kész elfogadni a kedvezőtlen körülményeket, alávetni magát a sorsnak, feladni minden további harc lehetőségét. Az alázat elterjedését elősegítő társadalmi—történelmi tényező az ember valóságos tehetetlensége a kizsákmányoló társadalomban, ahol a társadalmi és természeti törvények vak, ellenőrizhetetlen, spontán erőkként lépnek fel.

Az alázat hirdetése a kizsákmányoló társadalomban meghatározott ideológiai célokat szolgál: beleoltani a tömegekbe azt a gondolatot, hogy nem lehetséges egy jobb társadalom létrehozása, eltántorítani őket a társadalmi igazságért való harctól. Objektíve ezt a szerepet

tölti be például az alázat követelménye a keresztény vallásban. „A kereszténység szociális elvei – írta Marx – a gyávaságot, az önmegvetést, a megalázkodást, a szolgalelkűséget, az alázatot, vagyis egytől egyig a csőcselék tulajdonságait prédikálják, a proletariátusnak pedig, amely nem akarja hagyni, hogy csőcselékként kezeljék, még a kenyerénél is nagyobb szüksége van a bátorságra, az önérzetére, a büszkeségére és a függetlenségszeretetére." Az alázat gondolata megtalálható mai etikai tanokban is; az *egzisztencializmus* szerint például az embernek a kedvezőtlen körülményeket el kell fogadnia, nem pedig leküzdenie.

A kommunista erkölcs az *optimizmus* elve alapján cáfolja az alázat eszméjét. Az ember korlátlan történelmi lehetőségeire vonatkozó marxi tanításból kiindulva megköveteli az emberektől, hogy szüntelenül törekedjenek a kitűzött cél felé, ne bélküljenek meg az emberrel szemben ellenséges körülményekkel, hanem a nehézségek és az átmeneti vereségek ellenére küzdjék le azokat.

Áldozatkészség – pozitív erkölcsi *tulajdonság*, olyan cselekvésekben nyilvánul meg, amelyek jellegüknél fogva magukban foglalják az önfeláldozás aktusát, azt, hogy az ember önként feláldozza saját *érdek*eit, olykor életét is mások érdekeiért, a közös cél eléréséért, magasrendűnek értékelt *eszmény*ek szolgálatában.

Ez a tulajdonság szükségképpen előtérbe kerül olyan rendkívüli körülmények között, amelyek megkövetelik az embertől, hogy nagyobb *kötelezettség*eket vállaljon, mint a mindennapi életben, a szokásos emberi kapcsolatokban, hogy lemondjon (az adott társadalom szempontjából) jogos érdekeiről, egész életének feláldozásáig. Tömegméretekben ilyen tettekre igazságos, felszabadító háborúk, forradalmi mozgalmak, nagy társadalmi átalakulások viszonyai közt van szükség.

A szovjet nép nemegyszer példát mutatott önfeláldozásból. Lenin hangsúlyozta, hogy a polgárháborúban a győzelmet a dolgozók „páratlan hősiessége" biztosította, akik „hallatlan nélkülözések közepette feláldozták magukat". A békés építésre való áttérés a szovjet társadalom előtt álló rendkívüli nehézségek folytán ugyancsak áldozatokat követelt: „Oroszországnak óriási munkahadsereggé kell átalakulnia, melyet az a hősi tudat hat át, hogy a közös ügyért... késznek kell lenni minden áldozatra."

Az áldozatkészséget mint különleges körülmények között szükséges erkölcsi tulajdonságot nagyra értékeli a szocialista társadalom. Mindazonáltal a kommunista erkölcs, amelytől

idegen az *aszketizmus* és a lemondás szelleme, az áldozatkészséget nem tekinti egyetemes *erkölcsi alapelv*nek, melynek értelmében az embernek szüntelenül fel kellene adnia saját érdekeit és törekvéseit más érdekek kedvéért. Az erkölcsi *tudat* történetében (kivált a *valláserkölcs*ben) ez az elv újra meg újra érvényre jutott, rendszerint mint a dolgozó tömegek kényszerű aszkézisének, az egyéni érdekek elnyomásának erkölcsi megalapozása, az uralkodó osztály és az egész kizsákmányoló társadalom érdekeinek megóvása céljából.

Marx és Engels, feltárva az önfeláldozás elvének társadalmi tartalmát, rámutattak, hogy „a kommunisták sem az egoizmust az önfeláldozással, sem az önfeláldozást az egoizmussal szemben nem akarják érvényre juttatni, és nem fogják fel elméletileg ezt az ellentétet..., hanem kimutatják anyagi szülőhelyét, ezzel pedig az ellentét magától eltűnik". A kommunizmus építése során egyre kevésbé lesz szükség arra, hogy az emberek lemondjanak érdekeikről mások vagy akár az egész társadalom érdekeinek kedvéért.

Állhatatosság – lásd *Kitartás*.

Álnokság – negatív erkölcsi *tulajdonság*, amely a gonosz szándékkal végrehajtott alattomos cselekvéseket, a mások bizalmával való tudatos visszaélést vagy a vállalt *kötelezettség*ek (lásd *Kötelezettségvállalás*) durva megszegését jellemzi (ezért nevezik ezt a tulajdonságot hitszegésnek is).

Álnokságnak minősülnek általában a következő cselekvések: az adott ígérethez, megállapodáshoz vagy a szolidaritás, a barátság, a szerelem viszonyából adódó, hallgatólagosan vállalt kötelezettségekhez való *hűség* megszegése (lásd *Hűtlenség, Árulás*); a rágalmazás – ha valaki irigységből, gyűlöletből, vagy azért, hogy annak kárából magának hasznot kovácsoljon, hazug váddal illet egy másik embert (lásd *Rágalom*); a rosszhiszemű hamis eskü – ha valaki esküt tesz annak tudatában, hogy azt meg fogja szegni; a szándékos megtévesztés – ha valaki tudatosan félrevezet egy másik embert azzal a céllal, hogy annak hamis meggyőződését a maga önző érdekében az illető ellen használja fel, az intrikálás – ha valaki egy másik ember érdekeit, törekvéseit és tájékozatlanságát olyan célok elérésére használja fel, amelyek annak érdekeivel ellentétesek.

Az álnokságot az erkölcsi *tudat* mindig elítélte (lásd *Becsületesség, Igazmondás*). De a magántulajdonon és osztályantagonizmusokon alapuló társadalom a gyakorlatban jogosnak ismerte el a konkurrens becsapását a kereskedelemben,

a demagógiát a politikában, a *képmutatást* az ideológiában és az erkölcsben – általában: más embernek eszközként való felhasználását önző célok elérése érdekében (lásd *Machiavellizmus*, *Cél és eszköz*). Csakis a kommunista erkölcs, amely elvileg elítéli az *egoizmus*t és az emberek tulajdon érdekeinek és meggyőződéseinek ellenük való felhasználását, következetes mindennemű álnokság antihumánus voltának leleplezésében.

Álszenteskedés – negatív erkölcsi *tulajdonság*, amely az erkölcsi követelmények teljesítésének módja szempontjából jellemzi az egyént és tetteit; az erkölcsi *formalizmus* és *képmutatás* egyik formája. Az álszent a *rigorizmus*, *puritánság* és türelmetlenség szellemében értelmezi az erkölcsi követelményeket.

Mint társadalmi jelenség az álszenteskedés ott terjed el, ahol az erkölcsi követelmények teljesítésében, a tudatosság és meggyőződés helyett gazdasági, politikai vagy szellemi kényszer folytán a formalizmus dominál. Ez különösen jellemző a kizsákmányolás és az elnyomás viszonyaira, amelyek kialakítják a színlelés képességét. Álszenteskedő magatartásra nevel például a *valláserkölcs*, amelyet a képmutatás, a *dogmatizmus* és a *farizeusság* jellemez.

A szocialista társadalomban az álszenteskedés a múlt egyik legvisszataszítóbb öröksége, amely a bürokratizmus és a szolgalelkűség csökevényeivel függ össze. Leküzdését akadályozta a személyi kultusz idején kialakult egészségtelen légkör, a kölcsönös bizalmatlanság és gyanakvás, a *karrierizmus* és az emberek sorsával szembeni közömbösség légköre.

Általános emberi az erkölcsben – A marxista etika abból a tételből indul ki, hogy az erkölcs történeti és osztályjellegű. Az erkölcsi követelményeket az uralkodó társadalmi viszonyok határozzák meg, e követelmények az ember társadalmi létének változásával együtt változnak, s a különböző osztályok a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyüktől és a termelési eszközökhöz való viszonyuktól függően különféleképpen értelmezik őket. De az erkölcsi *abszolutizmus*t bírálva a marxista etika a *relativizmus*t is elutasítja. Az emberiség történelmében, a társadalmi-gazdasági alakulatok váltakozása során mindvégig fennmaradnak olyan létfeltételek és az emberi együttélés olyan formái, amelyek minden történelmi korszakra nézve közösek és ezek tükröződnek bizonyos erkölcsi követelmények fennmaradásában, fejlődésének folytonos jellegében. Ez főleg az emberek közötti viszonyok legelemibb formáival összefüggő követelményekre vo-

natkozik (ne lopj, ne ölj, segíts a bajba jutottakon, teljesítsd ígéretedet, mondj igazat stb.). Minden korban elítélték valamilyen formában a kegyetlenséget, a *kapzsiság*ot, a *gyávaság*ot, a *képmutatás*t, az *álnokság*ot, a *rágalmat*, az *irigység*et, az *önhittség*et, és pártolták a *merészség*et, a *becsületesség*et, az *önuralmat*, a *nagylelkűség*et, a *szerénység*et. Viszont különbözőképpen értelmezték e követelmények alkalmazhatóságának feltételeit és határait és ezen erkölcsi *tulajdonság*ok konkrét tartalmi kritériumai sem voltak elvontan azonosak a különböző osztályok, rétegek számára. Továbbá koronként teljesen eltérő volt társadalmi funkciójuk (vagyis az, hogy milyen társadalmi szükségleteknek és feladatoknak felelt meg e követelmények teljesítése).

Általános emberi jellegű az erkölcsben nemcsak bizonyos elemi erkölcsi követelmények összessége, hanem az erkölcsi *tudat* logikai struktúrája is, az a forma, amelyben az erkölcsi tudat fogalmai kifejezésre jutnak. Így a bonyolultabb erkölcsi fogalmakban (mint például az *igazságosság*, az emberszeretet, a jócselekedet, a rosszcselekedet fogalma) csak az absztrakt forma bizonyult időtállónak, az a mód, ahogyan más erkölcsi fogalmakkal definiálják őket, de tartalmuk a különböző korokban és a különböző osztályok számára más-más volt, olyannyira, hogy egy és ugyanazon fogalom olykor teljesen különböző tetteket takart.

Az olyan, minden erkölcs számára közös fogalmaknak mint az erkölcsi *norma*, *értékelés*, tulajdonság, *erkölcsi alapelvek*, *eszmény*, *erkölcsi jó*, csak logikai formájuk, a különböző erkölcsrendszerekben elfoglalt helyük, az erkölcsi ítéletalkotásban és indoklásban játszott szerepük viszonylag állandó (lásd *Erkölcsi nyelv*, *Erkölcsi nyelv logikája*).

A kommunista erkölcs átveszi az erkölcsi tudat valamennyi, korábban kialakult formáját (normák, eszmények, értékelések stb.), de benne a bonyolultabb formák – alapelvek, társadalmi eszmény – válnak elsőrendűekké. Emellett a kommunista erkölcs magában foglalja a „...minden társadalmi együttéléshez szükséges . . . szabályokat" (Lenin), azokat az alapvető általános emberi erkölcsi normákat, amelyeket a néptömegek a társadalmi visszásságok és igazságtalanság elleni évezredes harcukban kialakítottak. Sok fogalom – az igazságosság, a *humanizmus*, az *egyenlőség*, az *emberi méltóság* stb. – itt nyer először valóban emberi tartalmat, terjed ki az emberi lét minden fontos területére, nyer alkalmazást az emberi élettevékenység meghatározó feltételeire – a társadalmi helyzetre, a termelési eszközök tulajdonára, az anyagi

és szellemi szükségletek kielégítésére, a munkakörülményekre. A kommunista erkölcs, amely eredetét tekintve proletárerkölcs, osztályerkölcs, végső soron az egész emberiség érdekeinek kielégítésére irányul, számításba veszi az emberiség további fejlődésének történelmi szükségleteit. Ebben az értelemben a kommunista erkölcs valóban általánosan emberi.

Altruizmus – *erkölcsi alapelv*, amely megköveteli az embertől, hogy fékezze meg önnön *egoizmusát*, önzetlenül szolgálja „felebarátját", legyen kész feláldozni saját érdekeit mások érdekeiért. A terminust Comte francia filozófus és szociológus honosította meg az erkölcstanban, aki erre az elvre építette fel etikai rendszerét. Comte szerint a társadalom erkölcsi tökéletesítése megvalósítható egy, az egoizmus ellen ható társadalmi érzelemnek – az altruizmusnak – az emberekben való kialakítása útján. Hasonló gondolatokat fejtettek ki már előtte is A. Shaftesbury, F. Hutcheson, A. Smith angol gondolkodók, valamint I. Kant német filozófus.

Az altruizmus polgári értelmezése azon a felfogáson alapszik, hogy az emberek természetüknél fogva egoisták, és hogy „természetes" hajlamuk erkölcsi neveléssel leküzdhető. Eszerint tehát az embereknek a polgári társadalomra jellemző érdekellentétét nem a társadalmi viszonyok átalakításával, hanem az egyén öntökéletesítése (lásd *Önnevelés*) útján kell leküzdeni. A polgári társadalomban az altruizmus gyakorlatilag csakis úgy nyilvánulhat meg, mint magánjellegű jótékonykodás, mint önzetlen „felebaráti" szolgálatok nyújtása személyes síkon, a szükségképpen önző gazdasági tevékenység törvényei ellenére.

Az egoizmust szülő magántulajdonos viszonyok megszűnésével az altruizmus elve feleslegessé válik. A szocializmusban a társadalmilag hasznos tevékenység területén, a munkában az emberek, amint erre Lenin rámutatott, nem „hozzátartozóikat" szolgálják, hanem „távolállókat", azaz a társadalom egészét, más szóval, nem pusztán egyes embereknek tesznek szolgálatokat, hanem az egész nép javára dolgoznak. Nem a saját érdekeiknek és a mások érdekeinek különválasztása és szembeállítása, hanem az összes dolgozók céljainak közösségéből fakadó végső, egységük a *kommunista erkölcs* elveinek alapja (lásd *Kollektivizmus, Ember és társadalom*).

Amoralizmus – *erkölcsi alapelv*, amely a társadalmi és – elsősorban – az általános emberi erkölcsi normákhoz való nihilista viszonyt alapozza meg, és az erkölcstelenséget az egyén

jogosult magatartásmódjává nyilvánítja. Az amoralizmus megnyilvánulási formái különbözők lehetnek: nyílt *cinizmus*, *embergyűlölet*, az egoisztikus érdekek teljesen elvtelen érvényesítése (lásd *Egoizmus*) vagy éppen ellenkezőleg, álhumánus türelem mások bűnös tetteivel szemben. Az amoralizmus kategóriájába kell sorolnunk azt a felfogást is, amely erkölcsösnek tartott célok elérése érdekében bármilyen, akár erkölcstelen eszközök felhasználását is jogosultnak ismeri el (lásd *Machiavellizmus*, *Cél és eszköz*), többek között a demagógiát (lásd *Fanatizmus*). Végül az amoralizmus kifejezheti az individualista beállítottságú egyén szélsőséges *nihilizmusát*, amikor az uralkodó erkölcs képmutatása elleni tiltakozás anarchisztikus lázadás formáját ölti. Az amoralizmusnak ez a válfaja azonban reakcióssá válik; nem vezet el az elavult erkölcs forradalmi megsemmisítéséhez, és így gyakorlatilag az erkölcstelenség igazolását eredményezi.

Az amoralizmus elvének elméleti megalapozására az etika története során számos kísérlet történt (lásd *Relativizmus*, *Voluntarizmus*, *Szkepticizmus*). Az ókori Görögországban a cinikusok és egyes kései szofisták tanaiban fedezhetők fel az amoralizmus elemei. Az ujabb kori polgári etikában az amoralizmus harcos hirdetője volt Nietzsche és a fasizmus két olyan ideológusa, mint Gentile és Rosenberg. Világosan kifejezésre jutnak az amoralizmus elemei az *egzisztencializmus*, a *neoprotestantizmus*, az emotivizmus tanaiban (lásd *Neopozitivizmus*), a *„humanista" etiká*ban és több más polgári elméletben. A történelem tanúsága szerint az amoralizmus az emberek magatartásában, felfogásában és az elmélet síkján valamely társadalom válságának és hanyatlásának időszakában válik különösen elterjedtté.

Approbatív elméletek – etikák, amelyek az erkölcsi fogalmak eredetét, alapját és értelmét abból kiindulva határozzák meg, hogy ezek valamilyen *tekintély* által szankcionáltattak, megerősítést nyertek. Az erkölcs ilyen felfogása nem más, mint az erkölcsi *tekintélyelvűség* elméleti kifejezése. Attól függően, hogy mit tartanak e szankcionáló tekintélynek, az approbatív elméletek három fajtája különböztethető meg: teológiaiak, amelyek szerint az egyedüli erkölcsi törvényhozó isten akarata, s a jó pedig az, ami ennek az akaratnak megfelel (lásd *Neoprotestantizmus*), pszichológiaiak, amelyek szerint jó az, amit az erkölcsi érzék helyesel (lásd *Erkölcsi érzék elméletei*); szociológiaiak, amelyeket a XIX–XX. század fordulóján fejtettek ki Durkheim és Lévy-Bruhl francia szociológusok.

Durkheim és Lévy-Bruhl, azt tűzvén ki céljukul, hogy az etikai *dogmatizmust* – amelyben csaknem valamennyi addigi etikai tanítást elmarasztaltak – megcáfolják, bírálat alá vették az erkölcsi képzetek objektív tartalmára vonatkozó hagyományos felfogást. Rámutattak az erkölcsi eszméknek az őket létrehozó társadalommal való kapcsolatára, az erkölcs társadalmi természetére. De nem tudták következetesen feltárni az erkölcs forrásait, és így az erkölcsi fogalmak (jó, rossz stb.) egész értelmét csupán abban látták, hogy ezek a társadalom erkölcsi *szankcióját* fejezik ki (azok a cselekedetek, amelyeket a társadalom helyesel, jók – amelyeket elítél, rosszak). Ezzel annak a felületi ténynek a megállapítására szorítkoztak, hogy az erkölcsi képzetek a társadalmi – az ő kifejezésükkel: „kollektív" – tudat egyik formáját alkotják. De ez a tény önmagában még nem magyarázta meg valamely társadalom erkölcsi képzeteinek eredetét és konkrét tartalmát. A marxista etika az erkölcs forrását az emberek élettevékenységének objektív feltételeiben látja, melyek változását a történelmi törvények határozzák meg. Noha Durkheim és Lévy-Bruhl szavakban elismerték a „kollektív képzeteknek" a társadalom anyagi életfeltételeivel való összefüggését, az erkölcs végső alapját magukban ezekben a képzetekben látták, s ez az erkölcs természetének szubjektivista felfogásához vezette őket. Az erkölcs értelmezésének ezt a szubjektivista tendenciáját később sok polgári szociológus, az etikában pedig a *neopozitivizmus* fejlesztette tovább.

„**Aranyszabály**" – a nem marxista etikában használatos elnevezése e bibliai parancsolatnak: „Amit akartok, hogy az emberek tiveletek cselekedjenek, mindazt ti is úgy cselekedjétek azokkal." Ez lényegében az *egyenlőség* elvének első megfogalmazása az erkölcsi tudat síkján. Az erkölcsi egyenlőség elve Kant „*kategorikus imperativusz*"-ában is kifejezést nyert. Ez a szabály egyoldalúságánál fogva elégtelen arra, hogy az emberek közötti kapcsolatok alapjául szolgáljon. Mint a „gyakorlati bölcsesség" szabálya, magában rejti az *egoizmus* veszélyét, mint erkölcsi elv pedig lényegében azt tételezi fel, hogy minden egyes ember maga határozza meg erkölcsi álláspontját, vagyis az *individualizmus*on alapul. Az emberek közötti kapcsolatok fő elvei a kommunista erkölcsben a *kollektivizmus*, az *elvtársiasság*, a *kölcsönös segítség* stb.

Árulás – a közös ügyhöz való *hűség*, a *szolidaritás* követelményeinek megszegése; az osztály- vagy a nemzeti érdekekkel szembeni *hűtlenség*, átállás az

ellenség oldalára, harcostársak, párt-, állam- és hadititkok kiszolgáltatása, olyan cselekmények elkövetése, amelyek objektíve kárt okoznak a közös ügynek és hasznot hajtanak az ügy ellenségeinek.

Az erkölcsi *tudat* mindig rosszcselekedetnek minősítette az árulást. Különösen szigorú megítélés alá esett a társadalmi igazságosságért és a nemzeti felszabadulásért folyó harcok, az idegen leigázók és az osztályelnyomók elleni háborúk idején, amikor a közös ügy érdekei megkövetelték híveinek szoros összeforrottságát. A kommunista erkölcs a maga konkrét történelmi összefüggéseiben vizsgálja a hűség és az árulás kérdését. Lenin rámutat, hogy az osztályharcban teljesen törvényszerű az uralkodó rétegek egyes képviselőinek átállása a forradalmi osztályhoz. Egyes polgári ideológusok például azzal vádolták Engelst, hogy a kommunizmus kedvéért megtagadta köztársasági meggyőződését. Marx erre azt válaszolta, hogy a „megtagadás" szóval a burzsoá filiszter „megbélyegezhet minden fejlődést, anélkül, hogy azt értené", a forradalmárokra jellemző „történelmi romlottsággal" szembeállítva „az idill fejlődésmentes állapotát" a maga hűségét a régi rendhez. A kommunista erkölcs árulásnak minősíti a progresszív eszményekkel szembeni hűtlenséget, a reakció oldalára való átállást, az igaz ügytől való elfordulást. Az árulás rendszerint elvtelenséggel, politikai *gyávaság*gal, önös érdekekkel van összefüggésben.

Aszketizmus – *erkölcsi alapelv*, amely az önmegtartóztatást, a világi javakról és élvezetekről való lemondást, az érzéki vágyak elfojtását követeli meg valamely társadalmi cél elérése vagy az erkölcsi öntökéletesítés (lásd *Önnevelés*) érdekében. A Marx előtti erkölcsi tanok történetében az aszkézist rendszerint szembeállították a *hedonizmus*sal és az *epikureizmus*sal.

Az aszkézis gyökerei az ősközösségi társadalomba nyúlnak vissza, amikor az anyagi létfeltételek nagy fizikai ellenállóképességet követeltek meg az emberektől, hogy el tudják viselni a súlyos nélkülözéseket. Ez az objektív szükséglet különféle vallási *rítus*okban jutott kifejezésre. Ilyen volt például a férfivá avatási szertartás, amelyhez hozzátartozott a hosszú böjt, az elkülönítés stb., s célja az volt, hogy az ifjakat hozzászoktassák, hogy bátran ki kell állniuk minden bajt és nélkülözést.

Más értelmezést nyert az aszkézis az osztálytársadalomban. Elméleti megalapozásának első kísérleteivel az ókori keleti vallásokban, a püthagoreus vallási tanításban, majd a kereszténységben találkozunk. Itt az aszkézist úgy tekintették, mint az ember erkölcsi tökéletesedésé-

nek útját – az anyagi princípium leküzdését és lelki szubsztanciájának kifejlesztését („a test sanyargatása" és az „istennel való egyesülés" a kereszténységben). De ennek az elvnek a valóságos szociális funkciója az volt, hogy a néptömegek körében elterjesszék az uralkodó osztályok által élvezett világi javakról való lemondás eszméjét. Az aszketizmus hirdetése tehát az osztályrendszer igazolásának és alapjai megszilárdításának ideológiai eszközéül szolgált. A szerzetesség intézménye például, amely aszketikus életmódot írt elő (böjtök, nőtlenség, önsanyargatás), a szentség dicsfényével övezte az egyház szolgáit, és az önmegtartóztatás eszméjét propagálta a dolgozók körében. A forradalmi burzsoázia ideológusai bírálatnak vetették alá a vallási aszketizmust (lásd *Humanizmus*). Az emberi szükségletek rehabilitációja azonban a polgári ideológiában belsőleg ellentmondásos volt. Először is, a polgári társadalom, noha meghirdette az élvezetekre való jogot, az emberek többségének nem nyújt reális lehetőséget az élvezetre. Másodszor, a kapitalizmus, amely a magántulajdont tette az emberi viszonyok egyetemes mércéjévé, az emberek szükségleteit is eltorzítja, egyoldalúvá teszi, a birtoklás vágyára redukálva őket.

Aszkézist hirdettek olykor az elnyomott osztályok ideológusai is, a vagyonosok fényűzése elleni tiltakozásul és hogy mozgósítsák a kizsákmányoltakat az igazságos társadalomért való harcra (korai proletár- és parasztmozgalmak). Az aszkézis elemei megtalálhatók az „egyenlősítő kommunizmus" különböző elméleteiben is, amelyek azt hirdetik, hogy a társadalom minden tagjának a legszükségesebbre kell korlátoznia anyagi szükségleteit.

A tudományos kommunizmustól távol áll az aszkézis eszméje. A kommunizmus a magas fejlettségű társadalmi termelés alapján épül fel és biztosítja az emberi szükségletek teljes kielégítését. A *kommunista erkölcs* elveti az aszkézist mint a néptömegek életét szabályozó elvet; alapelve ez: „Mindent az emberért, mindent az ember javára!" Bizonyos történelmi körülmények között átmenetileg szükségessé válhat ugyan a szükségletek korlátozása, rendszerint a társadalom életében felmerülő rendkívüli gazdasági és politikai nehézségek leküzdése végett. De az önmérséklet követelménye nem lehet a kommunista erkölcs egyetemes elve. A kommunista erkölcs ugyanakkor elveti a másik végletet is: az élet értelmének az élvezetek hajszolására való redukálását, a kicsapongás és az indokolatlan fényűzés hirdetését. Az emberek szükségleteinek harmonikus kielégítésére van szükség, aminek

kiindulópontja a társadalmi termelés reális fejlődési lehetőségei, a fogyasztás tudományosan megalapozott normái és az egyes emberek egyéni sajátosságai.

Autonóm etika – *normatív etika*, amely az erkölcsi elveket az erkölcs állítólagos saját belső lényegi törvényeiből vezeti le; ellentéte a heteronóm etikának (gör. heterosz — másik), amely az erkölcs követelményeit valamely külső, a tulajdonképpeni erkölcs területén kívül eső princípiumra alapozza. A heteronóm etikára példa a *hedonizmus*, az *eudémonizmus*, az *utilitarizmus*, amelyek az erkölcsöt az élvezet, a *boldogság*, illetve a *hasznosság* fogalmából vezetik le.

Az autonóm etika eszméjét Kant vetette fel, szemben a francia materialistákkal, akik az erkölcs alapját az „emberi természetben" látták. Kant annak bizonyítására törekedett, hogy egy cselekedet akkor tekinthető erkölcsösnek, ha kizárólag az „erkölcsi törvény tiszteletén" alapszik és mentes a különféle „külső" indítékoktól: a személyes érdekeltségtől, a becsvágytól, a felebarátaink iránti szeretet szempontjaitól stb. A „kötelesség a kötelességért" kanti formája egyben azt is jelenti, hogy az erkölcsi törvény nem bizonyítható tapasztalati úton, hanem a tiszta észből eredő, a priori elv (lásd *Abszolutizmus*). Ez az eszme különbözőképpen fejlődik tovább a mai polgári etika különféle irányzataiban (lásd *Intuitivizmus*, *Neoprotestantizmus*).

A marxista etika bírálja az autonóm erkölcs eszméjét mint tudománytalan, idealista gondolatot. Abból indul ki, hogy bármely erkölcs elvei a társadalmi és történelmi szükségszerűséget tükrözik. Ugyanakkor elveti az erkölcs szűk, utilitarista felfogását, rámutatva, hogy az erkölcsi cselekedet jelentősége nem merül ki hasznosságában. A kommunista erkölcsre vonatkoztatva ez azt jelenti, hogy az emberi tevékenységet nemcsak bizonyos részletcélok elérésének, az adott pillanat követelményeinek kell motiválnia, hanem egyben a végső célnak is, korunkban a kommunista társadalom erkölcsi *eszmény*einek és elveinek.

Axiológia, etikai – az erkölcsi *érték*ek filozófiai kérdéseivel foglalkozó elmélet. Mint külön filozófiai diszciplína, a gazdasági, esztétikai, erkölcsi, történelmi és egyéb értékek problémáit tanulmányozó axiológia viszonylag fiatal: a XIX. század második felében keletkezett, az „axiológia" terminust pedig csak a XX. század elején vezette be P. Lapie francia filozófus. De az értékek természetét érintő kérdések a filozófiában már az ókor óta felmerültek. Az etikán belül a

jó és a rossz problémáit tanulmányozó axiológiát olykor megkülönböztetik a *deontológiá*tól, a kötelesség elméletétől. Az etikai axiológia alapkérdései a következők: mi a jó — objektív tulajdonsága-e bizonyos emberi cselekedeteknek, vagy csak az erkölcsi *tudat* tulajdonítja ezt nekik? Milyen módon ismerik fel az emberek a cselekedetekben a jót és a rosszat (milyen módon értékelik a cselekedeteket)? Milyen eredetű és természetű a jó fogalma az emberek erkölcsi tudatában? stb.

Az etikai tanok történetében az erkölcsi értékek természetét és eredetét különféle módon értelmezték: naturalista, objektív idealista és szubjektív idealista felfogásban. Az erkölcsi jó forrását hol az „emberi természetben", az embernek az örömre vagy a boldogságra való „természetes" törekvésében vélték felfedezni (lásd *Naturalizmus*, *Hedonizmus*, *Eudémonizmus*), hol az isteni akaratban vagy értelemben (lásd *Neoprotestantizmus*, *Neotomizmus*), a világmindenség törvényeiben és tulajdonságaiban, hol az emberek érzelmeiben és emocionális reakcióiban (lásd *Neopozitivizmus*, *Erkölcsi érzék elméletei*).

Az erkölcsi értékek eredetének és természetének egyetlen tudományos magyarázatát a marxizmus által képviselt történelmi materialista értelmezés adja. Ez abból indul ki, hogy az erkölcsi – és minden egyéb – érték nem természetes vagy természetfölötti tulajdonság, hanem specifikusan társadalmi jelenség. A természet önmagában véve, az ember élettevékenységétől függetlenül nem rendelkezik semmiféle értékkel, nincs benne sem jó, sem rossz. A társadalom minden cselekedetet csak az ember gyakorlatával szoros összefüggésben minősít jónak vagy rossznak. Ez az értékelés az adott társadalmat jellemző társadalmi (osztály-) viszonyok kifejezése.

Axiologikus intuitivizmus – lásd *Intuitivizmus*.

Barátság – az emberek kölcsönös viszonyának formája, amely közel áll az *elvtársiassághoz*, de főleg a személyi kapcsolatok területén érvényesül (tág értelemben beszélnek népek, kollektívák barátságáról is). A barátság a szoros érintkezés, a közös tevékenység talaján, az *érdekek*, *meggyőződések*, hajlamok, a világszemlélet közösségének alapján keletkezik. A baráti viszony a munkafolyamatban és a magánéletben kialakuló tartós kapcsolatokban, *kölcsönös segítség*ben, egymás támogatásában, kölcsönös megértésben, *együttérzés*ben, kölcsönös *tisztelet*ben és *bizalom*ban jut kifejezésre. Ezeknek a viszonyoknak érzelmi téren megfelel a kölcsönös jóindulat, rokonszenv, vonzalom. A barátsággal ellentétes viszony az ellenségesség.

A barátság fogalma az ókorban keletkezett, amikor az emberek kezdték megkülönböztetni személyi kapcsolataikat a nemzetségi és társadalmi kapcsolatoktól. Platón például azt mondotta, hogy csak jó és hasonló emberek között lehetséges barátság. A. Smith a barátságot „természetes szimpátia" eredményének tekintette. A polgári gondolkodók a barátság kölcsönös kötelezettségeit gyakran az emberek egyéni érdekeiből vezették le, sőt szembeállították őket a többi ember iránti kötelezettségekkel. Holbach a barátság célját a „kölcsönös boldogság" előmozdításában látta. Az utópista szocialisták viszont szükségesnek tartották, hogy az egész társadalomra kiterjedően baráti viszony létesüljön az emberek között (Fourier, Owen). A társadalmi igazságért, a dolgozók felszabadításáért küzdők a barátságot nem öncélnak vagy a kölcsönös előnyszerzés eszközének tekintették, hanem úgy fogták fel, mint az erőfeszítések egyesítését a közös célok megvalósítása érdekében, és alárendelték az emberiség szolgálata érdekeinek (például Herzen és Ogarjov, Csernisevszkij és Dobroljubov, Marx és Engels barátsága).

A kommunista erkölcsben az igaz barátság fogalma a személyiség mély szellemi érdekeihez kapcsolódik, azokhoz az igényeihez és hajlamaihoz, amelyekben feltárulnak legmagasabb rendű erkölcsi tulajdonságai. Az ilyen közeli személyes kapcsolat, amely a legbensőbb

érzelmeket és egyéni hajlamokat érinti, már nem áll szemben az emberek társadalmi viszonyaival, hanem szervesen egybeolvad a *kollektivizmus*, az elvtársiasság és a *szolidaritás* viszonyával a közös társadalmi tevékenységben. A barátság kölcsönös kötelezettségei a kommunista erkölcs felfogása szerint tehát nem pusztán a kölcsönös előnyből fakadnak, hanem az erkölcsileg fejlett személyiség szélesebb érdekeiből, a közösséggel és a társadalom egészével szemben fennálló *kötelezettség*eiből. Az ilyen barátság nem az egymás kedvében járást, a kölcsönös megbocsátást, hanem a magas fokú kölcsönös *igényesség*et, *elvhűség*et, egymás hibáinak nyílt bírálatát és az ezek leküzdéséhez nyújtott segítséget követeli meg.

Bátorság – erkölcsi *tulajdonság*, amely az olyan ember magatartását és erkölcsi arculatát jellemzi, akinek sajátossága a *merészség*, az állhatatosság, a *kitartás*, az *önuralom*, az *áldozatkészség*. Abban jut kifejezésre, hogy az ember képes veszélyes és bonyolult helyzetben határozottan és célszerűen cselekedni, minden erejét mozgósítani az előtte álló cél elérésére, és szükség esetén kész önmagát is feláldozni.

Noha a bátorság specifikusan akarati tulajdonság, és rendszerint az adott egyén pszichikai tulajdonságaival függ össze, az erkölcsi tudat történetében mindig bizonyos társadalmi értelmet tulajdonítottak neki. Az osztálytársadalomban a bátorságot többnyire egy bizonyos réteg kiváltságának tekintették. Platónnál, a rabszolgatartó társadalom ideológusánál a bátorság a harcosok kasztjának specifikus tulajdonsága (ahogyan a bölcsesség az uralkodók és a filozófusok, a mértékletesség pedig a dolgozók erénye). A bátorságnak ez a felfogása él tovább a feudális társadalomban is, itt a lovagok erényének tartják. A bátorság fogalmával a kommunista erkölcsben a társadalmi helyzettől függetlenül bármely ember megfelelő cselekvéseit értékeljük, az élet minden területén (munkában, harcban, politikában, az emberek közötti kapcsolatokban; az újító merészsége, a saját hibák bátor beismerése, a nyílt bírálat, személyre való tekintet nélkül stb.).

Becsület – az erkölcsi tudat fogalma és *etikai kategória*, amely szorosan összefügg és sok tekintetben rokon az *emberi méltóság* kategóriájával. Az emberi méltósághoz hasonlóan a becsület fogalma is az egyénnek önmagához és a társadalomnak az egyénhez való viszonyára vonatkozik. Ugyanolyan szerepet játszik az emberek közötti kapcsolatokban és az egyéni magatartás önszabályozásában, mint az emberi méltóság.

De az utóbbitól eltérően a személyiség erkölcsi *értéke* a becsület fogalmában differenciáltabban, konkrétabban tükröződik, kifejeződik benne, hogy mennyire tett eleget az egyén a követelmények rendszerének, és függvénye a közösség által elismert erkölcsi érdemeinek. Az emberi méltóság fogalma minden ember erkölcsi *egyenlőségének* elvére épül, a becsület fogalma ezzel szemben *megbecsülésük* alapján megkülönbözteti az embereket. Ennek megfelelően a becsület megköveteli az embertől, hogy fenntartsa, igazolja azt a *tiszteletet*, amellyel ő maga vagy a közösség, amelyhez tartozik, bír.

Történetileg a becsület fogalma mint a rendi becsület képzete alakult ki a társadalom erkölcsi tudatában (mint olyan erkölcsi követelmény, amely az adott rend méltóságát nem sértő életmódot és cselekvésmódot ír elő az embernek). A feudális erkölcsben a nemesi rendi becsület követelményei közé tartozott többek között az „alsóbb" rendek tagjaival való egyenrangú kapcsolatok tilalma, a „sértésnek" párbajjal való megtorlása, a nemesre nézve lealacsonyító munka tilalma stb. A burzsoázia ugyan megszüntette a feudális kiváltságokat, de a becsületet az ember társadalmi helyzetétől tette függővé. Az etikai gondolkodás reakciós képviselői a becsület fogalmát a magántulajdon birtoklásával kapcsolták össze. Még akkor is, amikor a becsület fogalmát a személyiség individualitásával hozzák összefüggésbe (W. Hocking, R. Flewelling – lásd *Önmegvalósítás etikája*), az esetek többségében az derül ki, hogy ennek az individualitásnak a megnyilvánítása csak azok számára lehetséges, akik kiváltságos helyzetben vannak.

Az osztálytársadalmakban a becsület, mivel mindig az egyenlőtlenség valamilyen formájához kapcsolódik, egyrészt *önhittséggé*, *gőggé*, *hiúsággá*, hamis *önérzetté* torzul, másrészt azokban, akik a kiváltságokkal nem rendelkeznek, a sértett büszkeség érzését kelti, végül sokakban azt a lealacsonyító törekvést hívja életre, hogy a „felsőbb" rétegek szolgai utánzásával szerezzenek presztízst maguknak.

A szocialista társadalomban a becsület fogalmának tartalma lényegesen megváltozik. Az a követelmény alakul ki, hogy mindenkinek féltve kell őriznie közössége, szakmája becsületét (lásd *Szakmai etika*), egész népének becsületét (lásd *Hazafiság*). Az egyéni becsület tekintetében kizárólag az ember személyes érdemeit veszik figyelembe – elsősorban munkáját –, ezek határozzák meg, milyen mértékű megbecsülést és tiszteletet érdemel. A szocialista társadalomban a becsület a szó igaz értelmében erkölcsi ösz-

tönzővé válik, amely arra készteti az embert, hogy a köz javára tevékenykedjék.

Becsületesség – erkölcsi *tulajdonság*, az egyik legfontosabb erkölcsi követelmény megnyilvánulása. Megköveteli, hogy az ember legyen igazságos és elvhű, híven teljesítse vállalt kötelességeit, legyen meggyőződve az általa szolgált ügy igazáról, legyen őszinte embertársaival és önmagával szemben cselekedeteinek *motívum*ait illetően, ismerje el és tartsa tiszteletben mások jogait ahhoz, ami törvényesen megilleti őket. A becsületesség ellentéte a csalás, a hazugság, a lopás, a *hitszegés*, a *képmutatás*.

A becsületesség követelménye a társadalmi gyakorlatból, az emberek közös tevékenységének, cselekvéseik kölcsönös koordinálásának szükségességéből fakad. De a kizsákmányolás, az osztályellentétek, a kölcsönös konkurrencia viszonyai között a becsületesség nem válhatott egyetemes szabállyá, a társadalmi élet törvényévé: a követelmény megsértése állandó jelenség volt. A polgári felvilágosodás képviselői, akik földi alapra helyezték az addig isteni eredetűnek tekintett morált, a becsületességet az egyéni érvényesülés biztosítékának nyilvánították (lásd *Egoizmus-elméletek*), melynek révén az egyén elnyerheti az emberek bizalmát és hitelre tehet szert. A polgári gyakorlat a becsületességnek ezt a felfogását az üzleti prakticizmus szellemében értelmezte, a becsületességet amolyan nem hivatalos szerződésnek tekintve, amelyet meg lehet szegni, ha betartása előnytelenné válik. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy megengedhetőnek minősül a politikában a választók becsapása szavazataik megszerzése érdekében; az üzleti életben – csalárd eszközök alkalmazása a veszélyessé váló konkurrenssel szemben; a nemzetközi kapcsolatokban – a szerződésszegés, ha az erőviszonyok megváltoznak, és a másik állam már nem tudja megvédeni jogait. A dolgozókkal szemben az uralkodó osztály csak olyan mértékben tartotta be a törvényeket és teljesítette a magára vállalt kötelezettségeket, amilyen mértékben tömegmegmozdulásoktól (sztrájkoktól vagy felkelésektől) kellett tartania.

A kommunista erkölcs felfogása szerint a becsületesség nem az emberek egymás közötti megállapodásának, nem valamiféle „társadalmi szerződésnek" az eredménye, s nem is az egyes egyének kölcsönös hasznának záloga, hanem abból az objektív szükségszerűségből fakadó követelmény, hogy az embereknek együttesen kell tevékenykedniük a leghumánusabb és legigazságosabb társadalom felépítése érdekében. Éppen az emberek eme teljes ér-

dekközössége folytán a társadalommal és a másokkal szembeni becsületesség a saját magunkkal szembeni becsületesség kérdésévé válik.

Becsvágy – társadalmi érzelem, amely a cselekvések *motívum*aként nyilvánul meg, amikor az egyén arra törekszik, hogy elsőbbséget, kiemelkedő helyet szerezzen az emberi tevékenység valamely területén, befolyásra, tekintélyre tegyen szert a társadalmi élet valamely szférájában. Sok tekintetben rokon a *hiúság*gal; nagyravágyó törekvéseiben az ember csak annyiban veszi figyelembe a társadalmi érdekeket, amennyiben azok összhangban vannak individualista igényeivel. A hiúságtól eltérően azonban a becsvágyó ember célja nem annyira az, hogy közvetlen környezetének elismerését vívja ki, hanem inkább az, hogy magas társadalmi pozícióra, tekintélyre és befolyásra tegyen szert, hivatalos elismerésben és az ezzel járó előnyökben részesüljön. Ha az ilyen jellegű motívumok az ember magatartásának jellemző vonásává válnak, a becsvágy a személyiség erkölcsi *tulajdonság*ának jelentőségére emelkedik.

A becsvágy a szociális egyenlőtlenség kialakulásával együtt terjed el a társadalomban. A polgári erkölcs elvben nem ítéli el, mivel az egyén társadalmi *aktivitás*a egyik fő mozgatórugójának tartja. A szocialista társadalomban a becsvágy teljes kiküszöbölődéséről még nem beszélhetünk, mivel továbbra is vannak különbségek az emberek anyagi és társadalmi helyzetében. A becsvágy mint a társadalmi elismerésre való igény egyes esetekben objektíve pozitív szerepet is játszhat, fokozott társadalmi aktivitásra ösztönözve az embert. Jellegénél fogva azonban individualista motívum, és ezért ellentmond a kommunista erkölcsnek, amely a becsvággyal a kommunista tudatosságot szegezi szembe. A kommunista erkölccsel teljesen összeférhetetlen a becsvágy szélsőséges formája, a *karrierizmus*.

Bizalom – olyan viszony egy másik személy cselekvéseihez és magához e személyhez, amelynek alapja meggyőződés az illető *hűség*ében, lelkiismeretességében, *becsületesség*ében stb. Ellentéte a bizalmatlanság, a gyanakvás, amikor kétség merül fel a másik személynek a közös ügyhöz való hűségét, a közös érdekek figyelembevételére való készségét, cselekvései *motívum*ainak őszinteségét illetően.

Az emberiség történetében a munkatevékenység során kifejtett erőfeszítések egyesítésének szükségessége életre hívta a kölcsönös kötelezettségvállalás, következésképpen a bizalom szükségletét. De a magántulajdonon alapuló osztálytársadalomban

az egyéni érdekek ellentétes volta a kölcsönös becsapás, lopás, csalás gyakorlatának meghonosodásához vezetett. Ezen a talajon az emberekben kifejlődött a kölcsönös bizalmatlanság érzése. Az osztálytársadalomban a közös vállalkozás és a szerződések nem alapulhatnak kizárólag a bizalmon: az állami, jogi szankciók garanciájára szorulnak. A bizalom itt leginkább a dolgozók közötti viszonyokra jellemző, különösen a proletariátusra, amelyet már munkájának jellege is egyesít, és amelynek nincsenek magántulajdonában termelési eszközök; e bizalom alapja a dolgozók *szolidaritása* a kizsákmányolás elleni harcban.

A szocializmus győzelmével a bizalom viszonya fokozatosan az egész társadalomra kiterjed; a dolgozók alapvető érdekeinek egysége alapján kialakul a „bizalom fegyelme" (Lenin). A kölcsönös bizalomra épül a dolgozók és élcsapatuk, a kommunista párt közötti viszony. A bizalom jellemzi a szocialista társadalomnak egyes tagjaihoz való viszonyát (ez a tömegek növekvő tudatosságának eredménye), s az emberek mindennapi kapcsolatait a munkában és a magánéletben is. Az emberek iránti bizalom ugyanakkor nem jelent vak hitet, hanem feltételezi a kölcsönös *felelősség*et és a mindennapi tapasztalatok, a gyakorlat alapján való ellenőrzést. A bizalommal való visszaélés súlyos erkölcsi vétség (lásd *Álnokság*).

Boldogság – az erkölcsi *tudat* fogalma; az embernek azt az állapotát jelenti, amely a létfeltételeivel való legnagyobb belső elégedettségnek, élete teljességének és értelmes voltának, emberi rendeltetése megvalósulásának felel meg. A boldogság az *eszmény* érzéki-emocionális formája; ezen belül nem a személyiség törekvéseit, hanem e törekvések beteljesülését jelenti.

A boldogság normatív-értékelő jellegű fogalom; tartalma az emberi élet rendeltetéséről és értelméről alkotott felfogástól függ. Egyszersmind tehát történelmi és osztályjellegű. Életfeltételeinek és érdekeinek megfelelően más-más értelemmel töltötte meg a rabszolgatartó, a feudális úr és a burzsoá, a rabszolga, a jobbágy és a proletár.

A boldogság kategóriája az erkölcsi tudat történetében kettős értelemmel bírt. Egyfelől az ember egyik vele született jogának tekintették – de az osztálytársadalmak uralkodó erkölcse szerint csak az erénynek, az erkölcsi követelmények teljesítésével járó áldozatoknak a jutalma. Gyakorlatilag pedig az antagonisztikus osztálytársadalomban mindig úgy történt – Engels megállapítása szerint —, hogy az elnyomott osztályok boldogságtörekvését könyörtelenül és „törvényes

alapon" feláldozták az uralkodó osztályok ugyanezen törekvésének. A valláserkölcs a boldogság elérését a túlvilági életbe helyezte át. Másfelől olykor jogosnak ismerték el az emberek földi boldogságra való törekvését, és ez esetekben a boldogságot nem az erény jutalmának, hanem, éppen ellenkezőleg, az erény forrásának nyilvánították. Éppen ilyen L. Feuerbach boldogságfelfogása, amelyet Engels így foglalt össze: „A boldogságösztön veleszületett az emberrel, és ezért minden morál alapzatául kell szolgálnia."

A marxizmus klasszikusai bírálták ezt az erkölcsfelfogást, feltárták individualista tartalmát, és rámutattak, hogy a boldogságra való törekvés önmagában nem lehet az erkölcsös tevékenység alapja. „A boldogságösztön csak igen kivételes esetben – és korántsem az illetőnek vagy másoknak az előnyére – elégül ki azáltal, hogy valaki csak önmagával foglalkozott." Más szóval, ha az ember a társadalmi céloktól elszakadva kizárólag a maga egyéni boldogságára törekszik, e törekvés *egoizmussá* fajul, amely semmibe veszi mások érdekeit, és erkölcsileg megnyomorítja a személyiséget. Viszont az emberek tudatos szolgálata, a társadalom átalakításáért, az egész emberiség jobb jövőjéért vívott forradalmi harc azzal a magasrendű értelemmel hatja át az életet, azzal a mély elégedettséggel tölti el az embert, amelyből a boldogság érzése fakad. Marx a maga egyéni boldogságfelfogásáról azt mondotta, hogy a boldogságot a harcban látja.

Bosszú – olyan cselekvés, amellyel az ember megtorolja a múltban neki okozott *rossz*at a „szemet szemért", „fogat fogért" elv alapján. Az ősközösségi rendben a nemzetségi bosszú az *igazságosság* primitív értelmezésével összhangban álló közösségi igazságtevés volt. „Az egyén biztonsága a nemzetségtől függött; a rokoni kapcsolatok a kölcsönös támogatás erőteljes elemei voltak; ha valakit megsértettek, az egész nemzetségét sértették meg" (Marx). Az állam létrejöttével az igazságtevés funkciója az államra száll át. Ezért a bosszú az okozott rossz társadalmi elítélését és a megfelelő büntetés kiszabását helyettesítő egyéni akcióvá válik. A bosszú nemcsak a rossz okozója, hanem családja, rokonai ellen is irányulhat (vérbosszú). A bosszút már a keresztény erkölcs is elítéli, a „ne állj ellent a gonosznak erőszakkal" elvet állítva szembe vele (lásd *Szeretet, Tolerancia, Alázat*). De a magántulajdonon alapuló osztálytársadalomban, ahol az egyes embernek döntően saját magának kell megvédenie érdekeit másokkal szemben, a bosszú mindvégig elkerülhetetlen jelenség

(a nemesi erkölcsben a párbaj formájában vett „elégtétel", a polgári jogban az „erkölcsi kár" pénzbeni kompenzálása).

A kommunista erkölcs kirekeszti a bosszút az egyéni magatartás elvei közül. A szocialista társadalom magára vállalja minden egyes ember érdekeinek védelmét, ezért az egyéni bosszút úgy tekinti, mint a társadalom erkölcsi és jogi funkcióinak az egyén által való kisajátítását, és jogsértésnek, illetve erkölcsileg megengedhetetlen aktusnak minősíti. A jogi szankciók alkalmazásában a társadalmat sem a bosszú vezeti, hanem az a cél, hogy elhárítsa a további jogsértéseket, lehetőleg átnevelje a bűnöst. Lenin még az osztályellenséggel szemben is megengedhetetlennek tartotta a bosszút. A forradalmi erőszakot nem a múltbeli elnyomásért való bosszúállás teszi szükségessé, hanem az ellenforradalom ellenállásának formái. A háborús bűnösöket nem azért büntetik meg, hogy bosszút álljanak a legyőzött országon, hanem azért, hogy az emberiséget megóvják a bűntettek megismétlődésétől.

Bűnösség – Erkölcsi vonatkozásban akkor bűnös az ember, ha megszegte az erkölcsi normákat, *vétket* vagy *bűntettet* követett el. A bűnösség az egyénnek más emberekhez vagy a társadalom egészéhez való erkölcsi viszonyát fejezi ki. Minthogy az ember a társadalom előtt *felelősséggel* tartozik cselekedeteiért, bűnösnek tekintendő akkor, ha pozitív értéktartalmú követelményt szegett meg, vagy nem teljesítette erkölcsi *kötelességét*. A bűnösség megállapítása a jogban büntetés kiszabásához szolgál alapul, az erkölcs területén viszont elítélést, negatív értékítéletet von maga után (lásd *Szankció, Helyeslés és elmarasztalás*). Abban az esetben, ha az ember maga elismeri bűnösségét, tudatosságának fokától függően *megbánást, lelkiismeret*furdalást, *szégyen*t vagy pusztán a megtorlástól való *félelm*et érezhet.

A *valláserkölcs* szerint a bűnösség az embernek kezdettől fogva meglevő tulajdonsága, az eredendő bűn következménye. Ezért a bűnhődést, a vezeklést isten kegyelmétől teszi függővé. A jelenkori polgári etika néhány irányzata, például az *egzisztencializmus* a bűnösséget az egyén állandó állapotának tekinti, amelytől csak a halál szabadíthatja meg (M. Heidegger). Ezzel szemben a marxista etika szerint a bűnösség az embernek csak konkrét esetekben bekövetkező átmeneti állapota lehet, saját morális cselekedeteinek következménye. Ebből az állapotból kijuthat bűnösségének elismerése, magatartásának megjavítása és olyan cselekedetek révén, amelyekkel bűnét jóváteszi.

Bűntett – az erkölcsi *tudat* fogalma, amely abból a szempontból jellemzi a *vét*het, hogy milyen mértékben sérti az erkölcsi követelményeket. Bűntettnek minősülnek általában azok a vétkek, amelyek különleges veszélyt jelentenek az emberiségre nézve, szöges ellentétben állnak a humanitásról és az igazságosságról alkotott, általánosan elfogadott képzetekkel, egyáltalán nem menthetők a körülményekkel, és amorális *motívum*okból fakadnak. Az erkölcs elleni bűntettek jellegzetes példái a fasizmus által elkövetett tömeggyilkosságok és kínzások, az imperialista háborúk, a Hirosimára és Nagaszakira ledobott atombombák, az amerikai agresszorok kegyetlenkedései Vietnamban. Az esetek többségében a jogi és az erkölcsi bűntett fogalma egybeesik (például gyilkosság, lopás). De a jogtól eltérően, amely csak a hivatalosan szankcionált törvény megszegését minősíti bűntettnek, az erkölcs olyan cselekvéseket is bűntettnek értékelhet, amelyek jogi szempontból nem esnek büntetés alá (lásd *Erkölcs és jog*).

A szocialista társadalomban a bűntett jogi és erkölcsi értelmezése közti különbségek nem tartós jellegűek, mert egyfelől a szocialista jog magába olvasztja és szankcionálja azokat az erkölcsi normákat, amelyeket maguk a dolgozók alakítanak ki a kommunista építés során, és törvényes megtorlás alá vonja azokat a vétkeket, amelyeket a kommunista erkölcs különösen súlyosan ítél meg (például a megrögzött *parazitizmus*t); másfelől pedig igen sok esetben az állami kényszer szerepét fokozatosan a közvélemény ereje veszi át (lásd *Meggyőzés és kényszer*), s a büntető funkciókat a dolgozók társadalmi szerveire (társadalmi bíróságok stb.) ruházzák át.

Büszkeség – társadalmi és *erkölcsi érzelem*, amelyben az ember önbecsülése jut kifejezésre; az emberi személyiség *öntudat*ának megnyilvánulási formája. A büszkeség, az *emberi méltóság* érzéséhez hasonlóan, meghatározott módon irányítja és szabályozza az emberek magatartását: olyan tetteket követel meg az embertől, amelyek megfelelnek önmagáról alkotott fogalmainak, és megakadályozza, hogy olyasmit tegyen, ami ezekkel ellentétes. A büszkeség érzése rendszerint egyéni érdemekkel, valamely társadalmi csoporthoz (nemzethez, osztályhoz, szakmához) való tartozással, bizonyos tulajdon birtoklásával stb. függ össze. A büszkeség tárgya fényt vet az ember (illetve csoport) erkölcsi arculatára, és meghatározza magatartásának jellegét.

A hazára való büszkeség, amely a nép nemzeti öntudatának egyik legfontosabb mozzanata, hazafias tettekre kész-

teti az embereket (lásd *Hazafiság*). Az osztályhoz kötődő büszkeség más-más módon irányítja az emberek érzelmeit és cselekedeteit. A munkás arra büszke, hogy saját munkájából él, és anyagi javakat hoz létre az egész társadalom számára. A kizsákmányoló osztályok erkölcsi tudata a büszkeség érzését mindig a kiváltságos társadalmi helyzettel kapcsolta össze.

A kommunista erkölcs, amely nagyra becsüli az emberi személyiség méltóságát, teljesen jogosnak tartja, hogy az emberek büszkék legyenek eredményeikre, munkájukra, népükre, de megengedhetetlennek tartja az egyes ember mértéktelen feldicsőítését (lásd *Személyi kultusz*), amelynek következtében az ember képtelenné válik önmaga kritikus szemléletére, és a büszkeség önelégültségbe, *gőg*be, *önhittség*be, mások lenézésébe csap át.

Cél – az emberek *cselekvésének* vagy tevékenységének előre feltételezett (elgondolt, kívánt, tervezett) eredménye, amelynek elérésére a cselekvés (tevékenység) irányul. A céltudatos tevékenység csak az emberre jellemző. A társadalomban „semmi sem történik tudatos szándék, akart cél nélkül" (Engels). Ezt a célt azonban az ember nem önkényesen választja, hanem objektív létfeltételei diktálják, amelyek szükségleteiben és *érdek*eiben fejeződnek ki. „Valójában az emberi célok az objektív világból születnek és előfeltételezik azt – ott találják adottként, meglevőként" (Lenin). Ezért, mint Lenin rámutatott, „az ember *célirányos* tevékenysége" „*objektív* folyamat". Az emberi tevékenység célszerű jellege a cél kitűzése mellett megköveteli a rendelkezésre álló eszközök közül a legalkalmasabbak kiválasztását e cél elérése érdekében (lásd *Cél és eszköz*). Az erkölcsi tevékenységben a cél *szándék*, *motívum* és *eszmény* formájában jelentkezik.

Cél és eszköz – a *cél* és eszköz problémája az osztálytársadalom ellentmondásainak tükröződéseként merül fel az etikában; az osztálytársadalomban ugyanis „a sok akart cél keresztezi egymást és ellenkezik egymással, avagy maguk a célok eleve kivihetetlenek, vagy az eszközök elégtelenek". (Engels). A régi humanisták (J. J. Rousseau, F. Schiller stb.) gyakran hangoztatták, hogy az anyagi és szellemi kultúra egész előrehaladása végső soron az ember ellen fordul. A társadalom erkölcsi *tudat*a a maga módján értelmezte ezt a tényt, megállapítva, hogy a nemes célok, magasztos *eszmény*ek, ha megkísérlik megvalósításukat, gyakran erkölcsi értelemben *rossz* eredményekre vezetnek. E paradoxon megfejtését az erkölcsi tudat rendszerint a célok és az eszközök közötti ellentmondásban keresse, abban, hogy a nemes eszmények megvalósításához erkölcstelen módszereket alkalmaznak. E szerint az álláspont szerint az erkölcsöt, a végső célokról szóló tanítást nem lehet egyesíteni a politikával, e célok elérésének gyakorlati módjával (lásd *Erkölcs és politika*). Az erkölcs teoretikusai ebből gyakran azt a következtetést vonták le, hogy a „nemes cé-

lok" elérése érdekében bármilyen eszközt fel szabad használni (jezsuitizmus, *machiavellizmus*). Más gondolkodók éppen ellentétes következtetésre jutottak: a nemes célokat a nekik megfelelő eszközökkel kell párosítani, s hogy az etika feladata csupán a kitűzött célok elérésének útjával, módjával, eszközeivel kapcsolatos kérdések megoldása – maguk ezek a célok azonban lényegében kívül esnek az erkölcs szféráján.

A marxista etika elveti a cél és eszköz problémájának ezt a felfogását, mint hibás és gyakorlatilag tarthatatlan felfogást. Abból a tételből indul ki, hogy a történelem csak olyan célokat tűz ki az emberek elé, amelyeket gyakorlatilag meg tudnak valósítani. Ha a múlt történelmi mozgalmainak eredményei több vonatkozásban antihumánusnak bizonyultak, ennek oka nem egyszerűen az alkalmatlan eszközökben rejlik, hanem magukban a célokban. A szabadság és egyenlőség polgári eszményei gyakorlatilag az egyenlőtlenség és a kizsákmányolás új formájává váltak, mivel ez volt a tőkés társadalom objektív történelmi rendeltetése.

Korunkban a célok és az eszközök szembeállítására irányuló kísérletek, az olyan nézetek, hogy magasrendű célok érdekében bármiféle eszközök felhasználhatók, rendszerint csupán egyéni hatalomra törő személyek alantas érdekeit leplezik. A kommunista párt tevékenysége során abból indul ki, hogy végső célját – a leghumánusabb társadalom felépítését – e célhoz méltó eszközökkel kell elérni, hogy a kommunizmus győzelméért vívott harcban alkalmazott eszközök közvetlenül összefüggnek a végső célok és a kommunista eszmények tisztaságával.

Cinizmus – erkölcsi *tulajdonság*, a társadalom kultúrájával, szellemi, s főként erkölcsi *értékeivel* szembeni megvető, lenéző viszony. A terminus eredetileg az Antiszthenész által az i. e. IV. században alapított ókori görög filozófiai iskola elnevezése volt; a cinikusok (latinosított alak; eredetileg: künikosz) a társadalmi kultúra megvetését, az embernek a társadalomtól való teljes függetlenségét, a „természetes" állapothoz való visszatérést hirdették. Később cinikusnak kezdték nevezni az olyan szavakat és tetteket, amelyekben az emberi kultúra történelmi vívmányainak gyalázása, az erkölcsi elvek, az emberek számára magasrendű *eszmények* kigúnyolása, az emberi méltóság lábbal tiprása jut kifejezésre. A cinikus magatartás és meggyőződés mindenekelőtt azokra jellemző, akik eszményeikből kiábrándulva erkölcsi csődbe jutottak, eszmeileg kiüresedtek, teljes *nihilizmus*ba süllyedtek.

A cinizmusnak ez a fajtája különösen jellemző a mai kapitalizmus társadalmi és szellemi életére, s a legvadabb és legreakciósabb formákban jelentkezik (fasizmus, fajelmélet, kolonializmus stb.). A kommunista erkölcs fellép a cinizmus minden megnyilvánulása ellen.

Család erkölcsi alapjai – lásd *Házasság és család.*

Cselekedet – cselekvés, ennek gyakorlati tartalma és az elért eredmények szempontjából tekintve (objektíve mit vitt véghez az ember, milyen változtatásokat hajtott végre a társadalmi valóságban). Erkölcsi síkon megkülönböztetünk jó cselekedetet és rossz cselekedetet. A cselekedet egyfelől a tevékenység alanya (az ember), annak törekvései, másfelől a cselekvés objektív körülményei közötti kölcsönhatás terméke. Attól függően, hogy a cselekedet előzetes célkitűzés eredménye-e, vagy sem, megkülönböztetünk szándékos és nem szándékos cselekedeteket. A cselekedetet mint a cselekvés és az eredmény egységét rendszerint megkülönböztetik a külön vizsgálat tárgyát képező *következmény*ektől, azaz attól a szituációtól vagy eseménysortól, amely a cselekvés befejezése után következett be. Például egy adott tett negatív társadalmi hatása, más emberek érdemeinek megcsorbítása, az okozott kár és a kiállt büntetés a következményekhez tartozik.

Cselekvés, erkölcsi – egyes önálló cselekvésnek az etika általában az olyan aktust tekinti, amely meghatározott, társadalmi jelentőséggel bíró eredményhez vezet, pozitív vagy negatív erkölcsi *érték*kel bír, erkölcsileg *értékelés* alá tartozik, és végrehajtásáért az ember felelősnek tekinthető (lásd *Felelősség*).

Az erkölcsi cselekvés mindig társadalmi jelentéssel bíró szociális aktus (segítségnyújtás, ígéret teljesítése, munkahőstett, csalás, lopás, árulás). Éppen ez a társadalmi oldala a cselekvésnek az erkölcsi *követelmény*ek által előírt és erkölcsi értékelés alá tartozó tartalma. Nem tekinthetők erkölcsi cselekvésnek az olyan aktusok, amelyekért az ember nem lehet felelős: az önkéntelenül (például hipnózisban, beszámíthatatlan állapotban) vagy tisztán fizikai kényszerűség hatása alatt véghezvitt cselekvések. Gyakori vélemény, hogy az ember nem felelős az olyan tettekért sem, amelyekre közvetlen erőszakkal, halálos fenyegetéssel kényszerítik. Vannak azonban olyan esetek, amikor az embernek a társadalom érdekében fel kell áldoznia életét, inkább a halált kell választania, mintsem, hogy megszegje kötelességét a társadalommal szemben.

A cselekvésben a következő mozzanatok különböztethetők meg: az előzetes *cél*kitűzés, mérlegelés, motívumok harca, *választás*, végrehajtás (a rendelkezésre álló eszközök felhasználása) (lásd *Cél és eszköz*), annak az eredménynek az elérése, amelyet maga a cselekvés jellege feltételez; végül, a *következmény*ek, amelyeket a cselekvés a külső körülményekkel való kölcsönhatásának eredményeképpen előidézett. A cselekvés erkölcsi értékelésénél mindezeket a mozzanatokat figyelembe kell venni. A cselekvés maga a *tett* alkotórésze.

Deontológia – az *etiká*nak az a része, amely a *kötelesség* és általában a kellő (mindaz, ami az erkölcsi követelményeknek megfelel) problémáival foglalkozik. A terminust először J. Bentham használta, mégpedig az erkölcs elméletére általában. Később kezdték a deontológiát megkülönböztetni az *axiológiá*tól, az *erkölcsi jó*ról és *rossz*ról szóló tanítástól.

Az erkölcsi tudatnak mint a társadalmi tudat specifikus formájának egyik sajátossága az, hogy az objektív társadalmi szükségszerűséget, az emberek, a társadalom, a történelmi fejlődés szükségleteit sajátos szubjektív formában tükrözi: az *eszmény*, a kellőről (arról, aminek „lennie kell") alkotott felfogások formájában, megállapítva, mennyire felel meg ennek a kellőnek, a megvalósítandónak maga a valóság. Az erkölcsi tudat az élet jelenségeit abból a szempontból ítéli meg, hogy mennyire jogosultak erkölcsi értékük alapján. A kellő képzetéből alakulnak ki az erkölcsi *követelmény*ek, az arra vonatkozó felfogások, miképpen kell cselekedniük az embereknek. Az ember vonatkozásában ezek a követelmények úgy jelentkeznek, mint az ember *kötelezettség*ei; ezek pedig általánosított formában, mint mindenkire egyformán érvényes szabályok, az erkölcsi *normá*k, parancsolatok nyernek megfogalmazást. Ezeket az etikai kategóriákat az etika különága, a deontológia tanulmányozza.

Az etika egyik legfontosabb kérdése, amelyet a Marx előtti etika nem tudott megoldani, a deontológia és az axiológia viszonya, elsősorban az etika két alapvető kategóriája: a kötelesség és a jó viszonya. Az egész nem marxista etika azért képtelen megoldani e kategóriák viszonyának problémáját, mert rendszerint szembeállítja egymással a jóra és erényre való belső törekvést és az erkölcsi törvénynek való külső engedelmeskedést. Ez a szembeállítás különféle változatokban korunk burzsoá etikai tanításaiban is megtalálható, és végső fokon ebből fakad az a például a deontologikus *intuitivizmus*ra jellemző felfogás, amely szerint az etika két területe, a deontológia és az axiológia, szemben áll egymással.

A kommunista erkölcsben nincs ellentmondás a köteles-

ségteljesítés és a jó megvalósítása között, mivel ennek az erkölcsnek a követelményei végső soron a társadalmi célszerűségből indulnak ki, az emberek valóságos érdekeit tükrözik. Az ember kötelessége végső soron azon a követelményen alapszik, hogy valósítsa meg azt, ami *jó* az emberek számára. Másfelől a társadalom és az ember szolgálatában mindenkinek nem pusztán a maga jó-felfogásából kell kiindulnia, hanem a társadalom kollektív tudata által kidolgozott normákra és *erkölcsi alapelvekre* kell támaszkodnia. A kommunista erkölcsben megoldódik a kellő és a jó szembeállítását előidéző másik probléma is: az egyén és a társadalom viszonyának kérdése (lásd *Egyén és közösség, Öntevékenység és alkotás, Ember és társadalom*).

Deontologikus intuitivizmus – lásd *Intuitivizmus.*

Determinizmus az erkölcsben – lásd *Okság az erkölcsben.*

Dogmatizmus, erkölcsi – az embernek az általa követett erkölcsi tanításhoz való viszonyát jellemző alapelv; jelenti a vak ragaszkodást valamely erkölcs tételeihez vagy követelményeihez, ezek racionális alapja és társadalmi jelentőségük megértése nélkül, e követelmények feltétlen teljesítését, az adott konkrét szituáció és az ebből adódó társadalmi következmények elemzése nélkül. A dogmatizmus megnyilvánulása például az erkölcsi *formalizmus* és *fanatizmus.*

A dogmatizmusnak mint társadalmi jelenségnek az erkölcs hivatalossá tétele és fetisizálása (lásd *Fetisizmus*) az alapja, ami különösen jellemző a kizsákmányoló társadalom uralkodó erkölcsére, amelynek szociális értelmét minden módon leplezni igyekeznek. Tipikus vonása a dogmatizmus a társadalmi haladással és a társadalom forradalmi átalakításával szembeszegülő, önmagukat túlélt osztályok konzervatív erkölcsi tudatának. A dogmatizmus elméletileg arra a felfogásra épül, hogy léteznek örök és egyetemes erkölcsi alapelvek (lásd *Abszolutizmus*), amelyek nem függnek össze a társadalom történetével, és bármely társadalmi szituációra alkalmasak. A leginkább jellemző a dogmatizmus a *valláserkölcs*re, amely közvetlenül az erkölcsi alapelvek megalapozásának módjából következik (a hit elsőbbsége a tudománnyal, a kinyilatkoztatásé az ésszel szemben). A dogmatizmus olyan kísérletekben jut kifejezésre, amelyek mindent átfogó, a tevékenység változatos erkölcsi tartalmának összességére kiterjedő erkölcsi *kódex* megteremtésére irányulnak. A dogmatizmus, amely általában az elvhűség igényével lép fel, a valóságban

kiforgatja az erkölcsi alapelvek értelmét, mivel az egy bizonyos helyzetnek megfelelő követelményeket mechanikusan átviszi olyan más körülményekre, amelyek között ezek a követelmények érvényüket vesztik vagy éppenséggel ellentétükbe csapnak át. (Például, a jó rosszba csap át, ha „jóságból" bűntetteket büntetlenül hagynak.)

Durvaság – negatív erkölcsi *tulajdonság*, amelyet a *magatartás-kultúra* semmibevevése jellemez; ellentétes az *udvariassággal*. A durvaság az emberek iránti megbecsülés hiányának egyik külső megnyilvánulása; kifejezésre jut az emberekkel szembeni leplezetlen rosszindulatban, a mások érdekeinek és igényeinek semmibevevésében, az egyén saját akaratának vagy kívánságának másokra való gátlástalan ráerőszakolásában, indulatainak megfékezésére való képtelenségében (lásd *Kitartás*), más emberek méltóságának (lásd *Emberi méltóság*) meggondolatlan vagy szándékos megsértésében, hangoskodásban, trágárságban, sértegetésben, huligánkodásban.

Éberség, forradalmi – a kommunista erkölcsben foglalt erkölcsi *tulajdonság*. A kommunista erkölcs megköveteli a szocialista társadalom tagjaitól, valamint a tőkésországokban a szociális igazság harcosaitól, hogy idejében felismerjenek és meghiúsítsanak minden olyan (szándékos vagy nem szándékos) cselekedetet, amely objektíve a reakció és általában a tőkés rendszer érdekeit szolgálja. Az éberség szükségessége a munkásosztály felszabadító harcának körülményeiből, a szocialista és a kapitalista rendszer egymás mellett éléséből és a köztük szakadatlanul folyó osztályharcból fakad. A kommunizmus harcosainak számolniuk kell azzal, hogy az új társadalom építése bonyolult folyamat, amelynek megvannak a maga ellentmondásai és nehézségei, hogy a szocializmus viszonyai között az emberek egymás közti kapcsolataiban, *szokásai*ban és *tudat*ában még van talaja a kapitalizmus csökevényeinek, hogy a tőkésországok burzsoáziája nem szünteti be a harcot uralmának fenntartásáért, s az imperializmus erői nem hagynak fel a szocialista országok ellen irányuló tevékenységgel (katonai felderítés, burzsoá propaganda, provokáció).

Az éberség magában foglalja a szocialista társadalom érdekeinek alapos megértését; a dolgozók államának biztonságáról való gondoskodást; a szocializmus osztályellenségeinek leleplezésére való képességet; az állam- és párttitok megőrzését; az engesztelhetetlen harcot a burzsoá ideológia megnyilvánulásai és a múltnak az emberek magatartásában mutatkozó csökevényei ellen, továbbá a szocialista törvényességnek, a pártélet normáinak megszegése, a *személyi kultusz* megnyilvánulásai, az önelégültség, a való tények szépítgetése, a politikai perspektíva elvesztése, valamint a szocialista együttélés és a kommunista erkölcs normáinak minden más megsértése ellen.

Ám a forradalmi éberséghez semmi köze sincs a gyanakvás, a bizalmatlanság légkörének, a kölcsönös kémkedés és besúgás gyakorlatának, az alulról jövő bírálat elfojtásának, a kommunizmus építésével kapcsolatos időszerű kérdések széles körű, tárgyilagos megvitatásától való félelemnek (lásd *Kritika és ön-*

kritika), az olyan emberek üldözésének és megbélyegzésének, akik a kor bonyolult problémáinak tisztázására való őszinte törekvésükben helytelen véleményeknek adnak hangot. Az éberség megköveteli a helyes politikai érzéket, azt, hogy jól kiismerjük magunkat a társadalmi élet és az emberi pszichikum bonyolult kérdéseiben, hogy meg tudjuk érteni az egyes cselekedetek objektív jelentősége mellett az ezeket kiváltó motívumokat is. Meg kell tudnunk különböztetni a megtévedt embert a megrögzött gonosztevőtől vagy a tudatos ellenségtől, gondosan kell mérlegelni az ember sorsát, széles körben élni kell az „elvtársi ráhatás" eszközével (Lenin), és amíg lehet, módot kell adni a bűnösnek a megjavulásra, tehát az éberséget össze kell kapcsolni a kommunista erkölcs olyan követelményeivel, mint a *humanizmus* és az *emberszeretet*.

Egoizmus – életelv és erkölcsi *tulajdonság*, amely az egyént a társadalomhoz és más emberekhez való viszonya szempontjából jellemzi; azt jelenti, hogy az ember magatartása megválasztásánál a saját érdekeit elébe helyezi a társadalom és a környezetében élő emberek érdekeinek; az *individualizmus* legleplezetlenebb megnyilvánulása.

Az egoizmus mint társadalmi jelenség a magántulajdonnal együtt jelenik meg az ősközösségi viszonyok felbomlása során. Különös jelentőségre tesz szert a burzsoá társadalomban, amikor a magántulajdonos viszonyok fejlődésük csúcspontjára érnek. A tőkés mint magánvállalkozó vesz részt a társadalmilag hasznos tevékenységben; ezért természetes közege az egoizmus, ugyanakkor tevékenységét a társadalmat szolgáló jótéteménynek tünteti fel. Ezen az alapon az etikai elméletek széles változata alakult ki az egoizmus hasznosságáról (lásd *Egoizmus-elméletek*). A kapitalista viszonyok nemcsak az uralkodó osztályban fejlesztenek ki egoista pszichológiát, hanem jelentős mértékben a kispolgárságban, sőt a dolgozókban is.

A történelmi fejlődés egyes szakaszaiban az egoizmus elve viszonylag progresszív szerepet játszott. Így a reneszánsz kortól kezdve a tőkés viszonyok győzelméig az irodalomban, a művészetben és a filozófiában hirdetett egoizmus, mely szerint az embernek ki kell fejlesztenie magában az „önszeretetet", és minden egyes embernek joga van a boldogságra (lásd *Eudémonizmus*, *Hedonizmus*), szerepet játszott abban, hogy az emberek megszabaduljanak a földi élet „mulandóságának" és „alantasságának" középkori vallási képzeteitől, hogy elismerjék a sze-

mélyiség méltóságát, felismerjék érdekeiket és az egyéni boldogságra való törekvés jogosságát. A tőkés viszonyok megszilárdulásával azonban a vállalkozói tevékenységről hamarosan lehullott a „boldogulás mesterségének" glóriája, és leplezetlenül megmutatkozott az emberek kapcsolatait eltorzító embertelen természete. Ettől fogva az egoizmus hirdetése és követése határozottan amorális jelleget ölt (lásd *Amoralizmus*).

A kommunista erkölcs az egoizmussal a *kollektivizmus* elvét, a társadalmi érdekeknek a magánérdekekkel szembeni elsőbbségét, a másokkal való törődést, az elvtársi segítséget állítja szembe. A szocialista társadalomban az egoizmus a múlt csökevénye, amelyet a kommunista viszonyok kialakítása során fokozatosan le kell küzdeni. Az egoizmus társadalmi okai akkor fognak véglegesen megszűnni, ha teljes kielégítést nyernek a társadalom valamennyi tagjának anyagi és szellemi szükségletei, ha kifejlődik az emberekben a kommunista tudatosság, ha megszűnik az anyagi javak munka szerinti elosztásának szükségessége. Az egoizmus leküzdését nagyban elősegíti, ha megnyilvánulásait a közvélemény a leghatározottabban elítéli.

Egoizmus-elméletek – etikai elméletek, amelyek azt állítják, hogy az ember tetteit csupán egyéni *érdek*ei vezérelhetik, és az *egoizmus*t az (erkölcsi) magatartás meghatározó elvének tüntetik fel. Az egoizmus-elméletekben két aspektus különíthető el: 1. az „emberi természetre" vonatkozó filozófiai tanítás, mely szerint az embernek vele született törekvése, hogy keresi a gyönyört, menekül a szenvedésektől, és saját érdekeit követi; 2. az az erkölcsi tanítás, hogy az embereknek erkölcsi tevékenységük során egyéni érdekeiket kell követniük.

Az a gondolat, hogy az ember természeténél fogva egoista, és hogy minden erkölcsnek ebből kell kiindulnia, különféle formákban már az antik filozófiában felmerült (Démokritosz, Epikurosz – lásd *Hedonizmus*, *Eudémonizmus*). Ezek a nézetek a legkiforrottabb formában a XVII–XVIII. századi polgári etikában nyertek kifejezést (B. Spinoza, francia materialisták). Ez az eszme kísérlet volt olyan erkölcs létrehozására, amely kizárólag az emberek földi érdekein alapszik, és éle az istenhiten, a földi örömök megtagadásán alapuló feudális-keresztény erkölcs ellen irányult. Ebben állt ezen egoizmus-elméletek progresszív történelmi jelentősége.

A francia materialisták etikáját az „értelmes egoizmus" elméletének nevezték el. Lényege a következő:

ha az ember cselekedeteiben csak tulajdon érdekeit képes követni, akkor nem az egoizmusról való lemondásra kell tanítani, hanem arra, hogy „értelmesen" fogja fel saját érdekeit, és valódi „természetének" követelményeihez tartsa magát;

ha a társadalom szintén „értelmesen" lesz megszervezve (ezen persze, a dolgok lényegénél fogva, a polgári társadalmat értették), akkor az egyes egyének érdekei nem kerülnek összeütközésbe a velük kapcsolatban álló emberek és az egész társadalom érdekeivel, hanem, ellenkezőleg, azokat fogja szolgálni.

Az „értelmes egoizmus" eszméi a legteljesebben C. Helvetius műveiben nyertek megfogalmazást. Ez az egoizmus-elmélet sajátosan polgári jellegű volt. Lényegében a magánvállalkozó tevékenységét idealizálta, aki kizárólag saját érdekeit követve, egyszersmind objektíve a társadalom érdekeit szolgálja, az emberek számára szükséges árukat termel és szolgáltatásokat nyújt. – A tőkés viszonyok fejlődése teljesen szertefoszlatta a polgári társadalom ésszerűségével és humanizmusával kapcsolatos illúziókat. A marxizmus klasszikusai feltárták az „értelmes egoizmus" elméletének osztályjellegét.

Hasonló eszméket fejtett ki a XIX. századi német materialista filozófus, L. Feuerbach is. Az orosz forradalmi demokrata N. G. Csernisevszkijnél az „értelmes egoizmus" elmélete élesen forradalmi tendenciát nyert. Etikájában Csernisevszkij arra helyezte a hangsúlyt, hogy az egyénnek a társadalmat kell szolgálnia: ha az ember tudatosan alárendeli saját törekvéseit a forradalmi harc szükségleteinek, ez egyben legteljesebben megfelel egyéni érdekeinek is. Az „értelmes egoizmusnak" ez, az önfeláldozás szükségességét is magában foglaló elve vezérli „Mit tegyünk" című regényének hőseit is. Az egyéni érdek ilyen értelmezése bizonyos fokig mesterkélt volt; Csernisevszkij antropológiai filozófiájával függött össze, amely az erkölcs forrásait a társadalomtól függetlenül vett emberben, az emberben mint olyanban látta. Ebben a Marx előtti materializmus általános korlátja jutott kifejezésre; ez a materializmus a vallásos-teológiai etikával szemben az egyetlen alternatívát abban látta, hogy az elszigetelt egyes ember bizonyos általános vonásaiból megrajzolt elvont embert tette vizsgálat tárgyává.

Más az értelmük a mai polgári etikában jelentkező egoizmus-elméleteknek. Ezek a jelenkori kapitalista társadalom hibáinak igazolását szolgálják, és rendszerint leplezetlenül amorális jellegűek (lásd *Amoralizmus*).

Egzisztencializmus az etikában – a mai polgári erkölcselmélet egyik legnagyobb hatású irányzata, az etikai *irracionalizmus* válfaja. Az egzisztencialista filozófia kialakulása a húszas években indult meg Németországban és a második világháború előtt Franciaországban. Jelenleg az egzisztencializmus eszméi széleskörűen elterjedtek az Egyesült Államokban – ahol elsősorban neoortodox teológusok fejlesztik tovább (lásd *Neoprotestantizmus*) – és más tőkésországokban is. Az egzisztencializmus etikája, filozófiájához hasonlóan, nem alkot egységes iskolát. Két ágát különböztetik meg: az ateistát (M. Heidegger, J. P. Sartre, A. Camus, S. de Beauvoir), illetve a vallásosat (K. Jaspers, G. Marcel, N. Bergyajev, L. Sesztov). Különbségeket találunk az egzisztencialisták között nemcsak az elméleti, hanem társadalmi-politikai álláspontjuk terén is. Heidegger korábban rokonszenvezett a fasizmussal, Sartre viszont haladó társadalmi személyiség, aktív békeharcos, a politikai kérdésekben gyakran szolidaritást vállal a Francia Kommunista Párttal. Az egzisztencialista etikában azonban kimutatható az átfogó jellegű, közös elvek és eszmék rendszere, amelyek objektíve ellenségesen állnak szemben a marxizmussal, bármi legyen is az egyéni meggyőződése ezen etika híveinek.

Az egzisztencializmus központi problémája: az egyén helyzete a jelenlegi világban. Az egzisztencialisták helyesen tapintanak rá az emberi lét jellemző vonásaira a monopolkapitalizmus társadalmában: az ember elszemélytelenedésére, szabadságának és individualitásának, élete értelmének elvesztésére, az emberek atomizálódására stb. Filozófiájuk keretein belül megpróbálnak kiutat találni abból az erkölcsi válságból, amelybe a kapitalizmus juttatta a társadalmat az *elidegenedés* szörnyű formáit létrehozva. Az egzisztencialisták ezt a kiutat nem a fennálló társadalmi viszonyok megváltoztatásában látják, hanem az egyénnek abban a képességében, hogy leküzdje „nem valódi" létét, és önmagában, saját egyéni létezésében meglelheti saját „autentikus", „valódi" létét. Ennek a felfogásnak az alapja az emberi természet egzisztencialista értelmezése. Az egzisztencialisták szerint az ember léte objektíve nem meghatározott, hanem az ember szabadon, saját terve (projet) alapján választja. És éppen ennek a semmi által nem korlátozott szabadságnak a felismerése a feltétele annak, hogy az ember visszatérjen igazi mivoltához, ez az alapja a „valódi" erkölcsnek.

Valójában azonban az ember természete, létezési módja és lelki alkata történelmileg és

társadalmilag meghatározott, társadalmi-gyakorlati tevékenységének terméke. És az ember csak akkor küzdheti le a vele szemben ellenséges körülményeket, akkor lelheti meg igazi lényegét és szabadságát, ha forradalmi úton átalakítja a társadalmi életet. Az egzisztencialisták, mivel nem értik meg az emberi lét objektív meghatározottságának és az ember gyakorlati tevékenységének egységét, mereven szembeállítják egymással a szabadságot és a szükségszerűséget, s úgy vélik, hogy az ember csupán saját szubjektív törekvéseinek szférájában lehet szabad. Az ily módon felfogott szabadság azonban csak illúzió. Nem az ember uralmát jelenti életének körülményei fölött, hanem a körülmények uralmának elfogadását, a valóságtól a saját belső élmények világába való visszahúzódást.

Az emberi szabadság e hamis felfogásán alapszik az erkölcs egzisztencialista koncepciója, amelynek értelmében minden individuumnak saját magának kell megválasztania tetteit, a társadalmi normák ellenére, mindennemű objektív kritérium nélkül. Az ember csak akkor tekinthető felelősnek a létéért, ha az erkölcsi *választást* teljesen egyedül, saját abszolúte szabad tervének engedelmeskedve hajtja végre. A *felelősség* ilyen felfogása azonban az ember bármely cselekedetét igazolhatja. Vagyis gyakorlatilag elmosódik a határ a jó és rossz között, a szabadság teljes önkénnyé (lásd *Voluntarizmus*), a felelősség pedig teljes felelőtlenséggé válik. Sartre szerint az embernek, ha mindig szabad akar maradni, szüntelenül újra kell teremtenie saját magát, el kell szakadnia múltjától, más szóval, nem szabad megkötnie magát semmiféle kötelezettségekkel, a választott eszményekhez való hűséggel. A múlthoz való hűséget Sartre az egyéni szabadságról való lemondásnak tekinti. Ez a tézis lényegében az anarchista lázadás álláspontját fejezi ki, szemben a tőkés társadalom elleni következetes harccal, amely a közös ügyért harcolók akcióegységén és szolidaritásán alapszik. Az egzisztencializmus tehát képtelen megoldani a személyiség felelősségének problémáit; sőt, e problémák vizsgálatát a szubjektum szférájába utalva, az egzisztencialista etika azt sugallja az embernek, hogy helyzete kiúttalan, tehát bele kell törődnie. Vagyis az egzisztencialista „szabadság" végeredményben az ember szolgaságát és tehetetlenségét jelenti.

Az egzisztencialista etika pesszimista színezete legvilágosabban az egzisztencializmus vallásos irányzatának képviselőinél és Heideggernél jelentkezik. Heidegger szerint az ember csak a „határszituációkban" (a tragikus, kilátástalan helyze-

tekben vagy a halálhoz mért létben) igazán szabad. A végzetszerűség, a magányosság motívumai, az élet abszurditásának és értelmetlenségének, az ellenséges valóságba való beletörődésnek a motívumai hatják át az egész egzisztencialista etikát. Az egzisztencialisták, a személyiség jogait védelmezve, egyszersmind megfosztják az embert a jobb jövőért való harc lehetőségétől; a burzsoá erkölcs tagadása náluk az *amoralizmus* igazolásába csap át.

Egyén és közösség – A történelmi materializmus álláspontja szerint az egyén a társadalmi fejlődés produktuma; nem önmagában véve, a társadalomtól elszigetelten, hanem csak a társadalmi közösség (csoport, osztály, nemzet, az egész társadalom) elemeként szubjektuma a társadalmi viszonyoknak. Marx és Engels szerint „az egyén fejlődését valamennyi többi egyén fejlődése szabja meg, amelyekkel közvetlen vagy közvetett érintkezésben áll..." Az ember csak a közösségben meghatározott szerepet betöltve, más emberekkel közös tevékenységben, velük gyakorlati kapcsolatba kerülve „kezd önmagához mint emberhez viszonyulni" (Marx), ébred tudatára önmagának mint másoktól különböző egyénnek.

A társadalmi fejlődés története során az egyén és a közösség viszonya változóan alakult. Az ősközösségi társadalomban, a társadalmi funkcióknak a közösségen belüli differenciálatlansága folytán „az egyes ember nem válik önállóvá a közösséggel szemben" (Marx). Egyetlen egészet alkot a nemzetséggel, sem tevékenységében, sem tudatában nem különíti el magát attól. Jogai és kötelességei nem egyéni, hanem nemzetségi jogok és kötelességek. Csak a munkamegosztás teszi az embert sajátos, másoktól minőségileg különböző individuummá. Ámde ez a megosztás az osztálytársadalomban olyan jelleget ölt, hogy az önmagában vett *ember és társadalom* mint egész egymás ellentéteként jelenik meg. Az ember számára a társadalomban elfoglalt helye által determinált társadalmi funkciói úgy jelennek meg, mint kívülről adottak, külsők, egyéniségétől függetlenek. Az egyénnek valamely közösséghez – feudális rendhez, monopolista egyesüléshez, szakmai csoporthoz – való tartozása szintén nem önkéntes. A bérmunkás például nem a többi munkással közös célok elérése érdekében lép be a termelő kollektívába, hanem a tőke hatalmánál fogva, amely a termelőket tőlük teljesen idegen cél, az értéktöbblet-termelés szolgálatára kényszeríti. Ez alól csak a dolgozók olyan szervezetei jelentenek kivételt, mint a párt- és a szakszervezetek, amelyekbe

önként lépnek be, az osztály-*szolidaritás* érdekeitől vezettetve és a közös cél – a gazdasági és politikai jogaikért való harc – által egyesítve. Ezeken az eseteken kívül a kapitalista társadalomban egyén és közösség viszonya szükségképpen érdekellentétekkel terhes. Ezért a köznapi tudatban és a polgári ideológiában az a felfogás alakul ki, hogy a közösség szükségképpen elszemélyteleníti az embert, korlátozza szabadságát – a valódi szabadság és az egyéniség csak a közösség ellenére, az együttélés törvényeivel ellentétben alakulnak ki.

A marxizmus az egyén és közösség problémáját a maga konkrét történetiségében vizsgálja. A közöttük feszülő ellentét gyökere a termelési eszközök magántulajdona, s ennek megszüntetésével lehetővé válik az egyén és a közösség érdekeinek és céljainak azonossága. A kommunista társadalomban „minden egyes ember szabad fejlődése az összesség szabad fejlődésének feltétele" (Marx–Engels). Ilyen helyzetben a közösség a hozzá tartozó emberek – céljaik tényleges azonosságán alapuló – önkéntes és tudatos egyesülése, egyéni képességeik kibontakozásának szférájává és különféle szükségleteik kielégítésének eszközévé válik. Gyökeresen megváltozik az embereket közös tevékenységükben összekötő közösségi *fegyelem* formája is.

Az egyénben a társadalomhoz mint egészhez való kapcsolata elsősorban meghatározott konkrét közösségekhez (termelési brigád, tanulócsoport, család, társadalmi szervezethez stb.) való tartozásán keresztül tudatosul. Az embereknek ezek az elsődleges társulásai a társadalmi nevelés alapvető fórumai. Az egyénnek a primér közösség ráhatása útján való nevelése Makarenko pedagógiájának alapelve. De az egyénnek valamely adott konkrét közösséghez való tartozása relatív, nem foghatja át minden társadalmi viszonyát. Az a körülmény, hogy minden egyes ember egyidejűleg több különböző közösséghez tartozik, bizonyos autonómiát biztosít az egyénnek, lehetővé teszi, hogy az adott konkrét közösséget és benne saját szerepét általánosabb társadalmi kapcsolatok és erkölcsi elvek szemszögéből értékelje. Az egyén és a közösség viszonya nem ott éri el a legmagasabb fejlettségi fokot, ahol a közösség tagjai jól elsajátították és maradéktalanul teljesítik az uralkodó normákat, hanem ott, ahol a közösség minden egyes tagja képes önállóan egyre magasabb erkölcsi követelményeket támasztani mind önmagával, mind az egész közösséggel és annak vezetőivel szemben. Csak ilyen közösségben lehetséges az igazi egyéni szabadság, amely nem „a közösségtől való szabadságot" je-

lenti, hanem azt, hogy a közösség minden egyes tagja részt vesz az együttélés feltételeinek alakításában, vagyis: társadalmi *aktivitást*, *öntevékenységet* és *alkotást*, elvtársi *kölcsönös segítséget*, az ismeretek, vélemények és tapasztalatok kicserélését, *társadalmi kezdeményezést*, a *kezdeményezés* és példa erejével (lásd *Példamutatás*) való hatást a környezetre. Az ilyen közösség nem személyteleníti el az embert, ellenkezőleg, megteremti a feltételeket minden egyes ember egyéniségének harmonikus fejlődéséhez (lásd *Személyiség sokoldalú fejlődése*). Az egyén és közösség ilyen, elvileg új típusú viszonya a kommunista erkölcsben a *kollektivizmus* elvében jut kifejezésre. A közösség demokratikus felépítése biztosítja az egyes ember személyes egyéni felelősségét a közösen hozott határozatokért, s ez még egységesebbé teszi a közösséget mint egészet.

Egyenlőség, erkölcsi – formális *erkölcsi alapelv*, amelynek értelmében az erkölcsi *követelmények* azonos mértékben érvényesek minden emberre, függetlenül társadalmi helyzetétől és életfeltételeitől.

Az erkölcsi egyenlőség elvének első megfogalmazása a Bibliában található, az ún. *„aranyszabály"*. Az újkorban ezt az elvet Kant fogalmazta meg (lásd *„Kategorikus imperativusz"*). A mai polgári etikában az egyenlőség elvét hirdeti a neopozitivista R. Hare.

Az erkölcsi egyenlőség elvének történelmi tartalma a társadalmi fejlődésnek megfelelően változott. A feudális erkölcs nyíltan különböző magatartásnormákat szab meg a különböző rendek számára. Az egyenlőség itt csak renden belül értendő. A polgári erkölcs az emberek általános egyenlőségét hirdeti, de ez az elv a valóságos osztálykülönbségek folytán merőben formális marad. Az osztálytársadalomban valójában tartalmilag különböző követelményeket támasztanak a különböző társadalmi rétegek tagjaival szemben. Valóban egyetemes emberi erkölcs egyedül a *kommunista erkölcs*, amely megköveteli az osztálykülönbségek megszüntetését. Ebben az értelemben a kommunista erkölcs az első az emberiség történetében, amely valóban egyenlő követelményeket támaszt minden emberrel szemben, vagyis következetesen megvalósítja az erkölcsi egyenlőség elvét.

Együttérzés – az emberszeretet (lásd *Humanizmus*) egyik megnyilvánulási formája; olyan viszony más emberhez, amely szükségletei és *érdek*ei jogosságának elismerésén alapszik; érzelmeinek és gondolatainak megértésében, törekvéseinek erkölcsi támogatásában és a megvalósításuk elősegítésére való

készségben jut kifejezésre. A *valláserkölcs*, amely abból indul ki, hogy minden ember „bűnös" és szenvedésre ítéltetett, az együttérzést úgy fogja fel, mint a „felebarát" iránti szánalom, a gyengeségeivel szembeni elnézés megnyilvánulását, mint reménykedést az isten kegyelmében, abban, hogy az „isten országában" végül is mindenki „üdvözül". A liberális humanisták az elnyomott tömegekkel való együttérzésüket rendszerint szintén csak szánakozásban fejezik ki, a „szegények és kisemmizettek" megmentését az uralkodó osztály irgalmasságától, a társadalmi gyámkodástól és az egyéni jótékonykodástól várják. A passzív, pusztán „szánakozó" együttérzéssel szemben a kommunista erkölcs az emberek hatékony megsegítését követeli, tényleges érdekeik megértése alapján. A marxizmus azt tanítja, hogy a dolgozóknak saját maguknak kell kiharcolni felszabadulásukat, nem reménykedhetnek a vagyonosok hatalmának „emberszeretetében". A dolgozók érdekeivel való együttérzésnek tehát gyakorlatilag a kizsákmányolás és a társadalmi igazságtalanság ellen vívott harcuk támogatásában kell megnyilvánulnia. Ez az együttérzés nem az irgalmasságon alapszik, hanem az ember jogainak elismerésén, nem az elnézésen, hanem az emberrel szembeni igényességen. Csak az ilyen együttérzés nem alacsonyítja le, hanem – ellenkezőleg – megerősíti az emberi méltóságot.

Elbizakodottság – negatív erkölcsi *tulajdonság*, amely az olyan ember magatartását jellemzi, aki képtelenné vált önmaga kritikus megítélésére, túlbecsüli saját képességeit és érdemeit, nem törődik környezete véleményével, kellő alap nélkül elveti az általánosan elfogadott felfogásokat a tudomány és a kultúra valamely területén. Az elbizakodottság – amely sokban hasonlít a *gőg*höz – rendszerint múltbeli (tényleges vagy vélt) sikerei alapján fejlődik ki az emberben, s főleg olyanok hajlamosak rá, akiket a túlzott *önérzet*, a *hiúság* és az *önhittség* jellemez. A *kommunista erkölcs* elítéli az elbizakodottság minden megnyilvánulását, arra tanítja az embereket, hogy kritikusan szemléljék önmagukat, és reálisan értékeljék környezetük ítéleteit, a *közvélemény*t.

Elidegenedés – filozófiai kategória, azt jelenti, hogy az emberi tevékenység eredményei és termékei az embertől függetlenné és rajta uralkodó erővé válnak. Az elidegenedés fogalmát először a német és a francia felvilágosodás filozófiája használta, annak a társadalomnak az antihumánus voltát jellemezve ezzel, amelyben a társadalmi haladás és a kultúra vívmányai az ember ellen

fordulnak. Ez a kritika azonban nem lépett túl a fennálló társadalom embertelenségének erkölcsi elítélésén (lásd *Moralizálás*) és nem tárta fel az elidegenedés társadalmi okait. Csak Marx mutatta meg az ember elidegenült állapotának valódi forrásait. Az antagonisztikus osztálytársadalomban az elidegenedés a társadalmi munkamegosztás eredménye, s a termelési eszközök magántulajdonának és a kizsákmányoló viszonyoknak az uralmában fejeződik ki. Az emberek spontán módon alakítják ki egymáshoz való viszonyaikat és képtelenek ellenőrizni azokat. Ezért közös társadalmi tevékenységük, e tevékenység eredményei és az emberek társadalmi kapcsolatai külsővé-idegenné válnak az egyes emberek és a különböző társadalmi csoportok számára. A társadalom világa, amelyet az ember alkotott, az emberrel szemben ellenségessé, rajta uralkodóvá válik, ő maga pedig társadalmon kívüli lénynek tűnik önmaga számára (lásd *Ember és társadalom*). Az emberi munka termékei tőke formájában rajta uralkodó és őt munkára kényszerítő társadalmi erőként állnak szemben a munkással (elidegenült munka).

Erkölcsi téren az elidegenedés abban nyilvánul meg, hogy a magatartási normák és elvek az emberek voltaképpeni élettevékenységével ellentétesként, kívülről rájuk erőszakoltként, „természetes" törekvéseik elfojtóiként jelennek meg, nem pedig közös tevékenységük által meghatározottként. Az erkölcs területén az elidegenedés egyik legszembetűnőbb megnyilvánulása a divergencia az erkölcsi gyakorlat, annak elméleti kifejezése és a köznapi tudat között, a kellő és a létező között. Ez tükröződik az erkölcs természetére vonatkozó torz felfogásában (lásd *Fetisizmus*, *Abszolutizmus*, *Tekintélyelvűség*), és szükségképpen maga után vonja a *képmutatás*t, az embertelen valóságnak álmorális érvekkel való igazolására irányuló kísérleteket. Ennek következménye az, hogy a hivatalos ideológia, a társadalmi erkölcs képmutatásával szembeszegülve meghatározott egyének, rétegek a fennálló erkölcs elvont tagadásán alapuló, pusztán egyéninek vélt erkölcsi nézeteiket fejlesztik ki (lásd *Irracionalizmus*, *Egzisztencializmus*).

Mindezek az erkölcsről alkotott torz felfogások csak az elidegenedés valóságos leküzdésével küszöbölhetők ki. A marxizmus, feltárva az elidegenedés objektív alapját, megmutatta megszüntetésének gyakorlati módját. S ez nem az erkölcsi haladásban való bizakodás, nem elvont moralizálás, hanem a társadalom forradalmi átalakítása – a magántulajdon megszüntetése, a munka társadalmasítása, a társadalmi viszonyok tervszerű megszerve-

zése, végső soron a kommunista társadalom felépítése. A kommunista építés során az erkölcsi követelmények az embernek egész élete és tevékenysége által determinált benső szükségletévé válnak, többé nem állnak szemben vele külső kényszerítő erőként – vagyis végképp megszűnik az elidegenedés (lásd még *Személyiség sokoldalú fejlődése*, *Kommunista erkölcs*, *Szabadság*).

Elítélés, erkölcsi – l. *Szankció, erkölcsi.*

Elvhűség – az egyént és cselekvéseit jellemző pozitív erkölcsi *tulajdonság;* jelenti a meghatározott eszméhez való *hűséget* a *meggyőződés*ekben, és ennek az eszmének következetes érvényre juttatását a *magatartás*ban. Az elvhűség önmagában nem meríti ki az erkölcsi értékelés kritériumát, mert csak a meggyőződés formájára (állandóság) és a magatartás módjára (következetesség) utal, de nem érinti ezek társadalmi tartalmát. Ezért a kommunista erkölcs, minden körülmények között elítélve az elvtelenséget, az emberek részéről megnyilvánuló elvhűség *értékelés*énél feltétlenül figyelembe veszi a vallott és érvényesített *erkölcsi alapelvek* konkrét tartalmát. Az ideológiai ellenfél esetében például magatartása elvhűségének elismerése mellett el kell ítélnünk annak tartalmilag retrográd tendenciáját. Az elvhűség legmagasabb rendű formája a kommunista eszmények híveinek meggyőződésében és gyakorlati tevékenységében megnyilvánuló következetesség, itt a pozitív tartalmi és formai kritériumok egybeesnek. A kommunizmus mai ellenfeleit, az esetek átlagát tekintve az elvtelenség jellemzi, az, hogy céljaik érdekében készek bármilyen eszközt igénybe venni (lásd *Cél és eszköz*), beleértve a rágalmazást, a demagógiát. A kommunista elvhűség összeegyeztethetetlen a *fanatizmus*sal és a *dogmatizmus*sal, ugyanakkor kizárja az opportunizmust és gerinctelenséget is. A kommunista erkölcs szigorúan elítéli a tömegek – állítólag a „saját javukat szolgáló" – félrevezetését és más erkölcstelen eszközök felhasználását a kitűzött célok érdekében.

Elvi szilárdság – az embernek tetteihez és *meggyőződés*eihez való szubjektív viszonya, amelyben megnyilvánul a maga igazába vetett hite. Mint az erkölcsi *öntudat* egyik formája, eszmei-pszichológiai alapja meghatározott akarati tulajdonságok – bátorság, állhatatosság, önuralom, kitartás, kezdeményezőkészség – kifejlődésének.

Az elvi szilárdság lehet valódi, ha tényleges tudatosságon, a társadalmi-történelmi folyamatoknak, a társadalom és az emberek szükségleteinek, az adott egyén által a gyakorlat-

ban is érvényesített erkölcsi követelmények értelmének mély megértésén alapszik. De torz formákat is ölthet, ha az ember kritikátlanul tett magáévá bizonyos képzeteket, ha dogmatikusan, vakon hisz az általa vallott elvek csalhatatlanságában, valakinek a tekintélyében vagy saját tévedhetetlenségében (lásd *Dogmatizmus, Fatalizmus, Tekintélyelvűség*). Az ilyen fajta szilárdság rendszerint vaskalaposággal és szélsőséges *fatalizmus*sal, a gyakorlati tapasztalatok figyelembevételére és a meggyőződések megindokolására való képtelenséggel, a tények és mások véleménye elől való elzárkózással párosul (lásd *Gőg*). Az ilyen embert gyakran *formalizmus, rigorizmus*, képmutatás jellemzi. A hamis elvi szilárdság gyakran az erkölcsi követelmények értelmének torz felfogását takarja, s az ember által elkövetett erkölcstelen cselekedeteknek önmaga és mások előtt való igazolására szolgál. Az elvi szilárdság tehát tartalmától, jellegétől függően egyaránt lehet pozitív és negatív erkölcsi *tulajdonság*.

A marxista etika nem szorítkozik az elvi szilárdság erkölcsi értékelésére, hanem megköveteli társadalmi értelmének és társadalmi forrásainak tisztázását is. A hamis elvi szilárdság rendszerint az olyan osztályok tudatára jellemző, amelyek társadalmi helyzetük folytán nem képesek felemelkedni a társadalmi törvények megértéséig és elismerni a történelem kérlelhetetlen logikáját. Így például a mai polgári ideológia, amely a történelem által már halálra ítélt társadalom létének igazolására szolgál, csak az elvi szilárdság torz formáit tudja híveiben kialakítani. A társadalmi igazság harcosainak szilárdsága viszont ügyük valóságos igazán alapszik, és a legmagasabb fokú tudatossággal párosul.

A kommunista erkölcs követelményeinek csak az az elvi szilárdság felel meg, amely szervesen összeforr az igazi tudatossággal, eszmeiséggel és elvhűséggel. A kommunista tanítás meggyőződéses híve nem felsőbb parancsra cselekszik, nem azért, mert „helyzete kötelezi", hanem belső meggyőződésből, teljesen tudatában személyes *felelősség*ének a rábízott ügyért és az emberek sorsáért. Az ilyen elvi szilárdság lehetővé teszi a kommunista erkölcs követelményeinek aktív és alkotó szellemű, önálló teljesítését (lásd *Öntevékenység és alkotás, Szabadság*).

Elvtársiasság – embereknek érdekközösségükön alapuló, *kölcsönös segítség*nyújtásban, *szolidaritás*ban, *tisztelet*ben, *bizalom*ban, jóindulatban és szimpátiában megnyilvánuló viszonya.

A tőkés rendszerben a magántulajdon és a konkurrencia el-

lenségeskedést, bizalmatlanságot és gyűlöletet szít az emberek között. Ugyanakkor a dolgozóknak a kizsákmányolás elleni harcban való érdekközössége kialakítja köztük az elvtársiasság érzését. Különösen erős az elvtársiasság érzése azok között a munkások között, akiket már munkájuk jellege egyesít. A munkások elvtársi összefogása elengedhetetlen feltétele annak, hogy győzelmet arassanak a tőke felett. Marx írta az I. Internacionáléról: „A szövetség egyik nagy célja: elérni azt, hogy a különböző országok munkásai ne csak úgy érezzenek, hanem úgy is cselekedjenek, mint testvérek és bajtársak a felszabadítás hadseregében." A közös ügy érdekei igazi elvtársiasság esetén mindig fölötte állnak a helyi és csoportérdekeknek. Lenin rámutatott arra, hogy a marxista forradalmár számára „az elvtársiasság kötelessége az orosz és a nemzetközi szociáldemokrácia iránti kötelességből fakad, nem pedig megfordítva."

A szocializmus győzelmével az elvtársi viszonyok első ízben terjednek ki az egész társadalomra. A kommunista erkölcs egyik alapelve, a *kollektivizmus*, megköveteli az elvtársi kapcsolatokat, amelyek megnyilvánulnak egymás megítélésében és támogatásában, a munka, a kommunizmus felépítéséért vívott harc terén, a mindennapi életben, egymás nevelésében. Lenin tanítása, mely szerint „elvtársi neveléssel, elvtársi ráhatással" kell harcolni a kommunista erkölcs elveinek megszilárdításáért, a Szovjetunióban úgy valósul meg, hogy a közösség mind nagyobb felelősséget érez egyes tagjainak magatartásáért.

Ember és társadalom – Az ember és a társadalom viszonyának általános filozófiai problémája igen nagy jelentőségű az etika tudománya számára is, mivel felvetése és megoldása meghatározza az erkölcs természetének és az etikai elmélet alapvető problémáinak értelmezését. A probléma polgári felfogása lényegében az ember és a társadalom fogalmának szembeállításán alapszik. Egyrészt az emberi lényeget úgy ábrázolják, mint a társadalomtól független „emberi természetet", a társadalmat pedig mint az emberi tulajdonságok pusztán külsőleges megnyilvánulásának, illetve korlátozásának szféráját (különféle „robinzonád"- és *„társadalmi szerződés"*-elméletek). Másrészt a társadalom úgy jelenik meg, mint az emberhez viszonyítva teljesen külső, mint „szociális gépezet", mint az emberek alkatát formáló „környezet" vagy „körülmények".

Ebből fakad a *polgári etikában* az erkölcs természetének kétféle, de egyaránt hamis értelmezése: az erkölcs vagy az

ember „természetes" törekvéseinek, illetve veleszületett erkölcsi érzékének megnyilvánulása (lásd *Hedonizmus, Eudémonizmus, Erkölcsi érzék elméletei*), vagy a „kozmikus törvény", az embertől független „evidens princípium" megnyilvánulása (lásd *Kozmikus teleológia etikája, Intuitivizmus*). Ebből vagy az következik, hogy az ember a maga erkölcsi szabadságát a külső szükségszerűséggel és a társadalommal szemben valósítja meg, vagy pedig hogy az erkölcs nem más, mint az ember alárendelése valamely külső diktátumnak (az istennek vagy a társadalomnak), „természetes" hajlamainak elfojtása. Ennek megfelelően oldja meg a polgári etika a társadalmi és erkölcsi ideál megvalósításának problémáját is: vagy azt ajánlja, hogy az emberi lélek mélyén rejlő – a társadalom által ránk kényszerített *egoizmus*sal ellentétes – „eszményi törekvéseknek", az ember „igazi" természetének kibontakozásában reménykedjünk; vagy pedig bízzunk a körülményeknek – az emberi tevékenységtől független megváltozásában.

Valójában, mint a marxizmus bebizonyítja, „az emberi lényeg nem valami; az egyes egyénben benne lakozó elvontság . . .", hanem „a társadalmi viszonyok összessége"; az ember „az embervilág", a társadalom. Ezért a társadalmat nem tarthatjuk pusztán külső „környezetnek" az emberhez képest. A társadalmi élet egész tartalmát az emberi tevékenység különféle formái hozzák létre. Ugyanígy magában az emberben nincs semmi más, mint társadalmi természetének tulajdonságai. „Az emberek társadalmi története sohasem más, mint egyéni fejlődésük története", „a történelem – nem más, mint a saját céljait követő ember tevékenysége". A marxizmus nem állítja szembe egymással az „igazi emberit" és az „igazi társadalmit", mivel álláspontja szerint az egy és ugyanaz. Ezért a valóban erkölcsös ember nevelésének problémáját alárendeli annak a feladatnak, hogy valóban emberi társadalmat kell létrehozni maguknak az embereknek az aktív tevékenységével.

A marxizmus nemcsak elveti – mint hamisat – a társadalom és az ember burzsoá szembeállítását, hanem ki is mutatja e szembeállítás okait. A munka megosztása és *elidegenedése* folytán a termelőerők (továbbá a társadalmi viszonyok és az egész társadalmi kultúra is) „az egyéntől teljesen függetleneknek és elszakítottaknak jelennek meg, saját világnak az egyének mellett". Az ember nem látja a társadalomban tevékenysége eredményeit és saját lényegét. A polgári társadalom olyan „szereplővé" változtatja, aki a rá kiosztott szerepet játssza, s kész formulákként szabja ki rá az

erkölcsi tilalmakat és előírásokat. Az ember viszont eszköznek tekinti a társadalmat egoista céljainak elérésére, igyekszik szabadságra szert tenni a társadalommal szemben, megszilárdítani saját Énjét a maga individuális „belső" világában, saját erkölcsiségét ellentétben a rákényszerített társadalmi erkölccsel. Társadalmon kívüli, sőt társadalomellenes lénynek tűnik a saját szemében.

Az egyén és a társadalom ellentéte akkor szűnik meg, ha megszűnnek azok a társadalmi viszonyok, amelyekből ez az ellentét fakad. A kommunista társadalmi viszonyok Marx szavai szerint olyan áttekinthető, ésszerű kapcsolatokat és sokoldalú érintkezést jelentenek, amelyben az emberek teljes mértékben kifejleszthetik alkotó képességeiket. A saját egyéni céljaival azonos társadalmi célokat követve az ember valóban kialakítja szabad személyiségét (lásd még *Személyiség sokoldalú fejlődése*, *Szabadság*).

Embergyűlölet – az *amoralizmus* egyik elve, amely megalapozásául szolgál az emberek elnyomásának, leigázásának és kizsákmányolásának, beleértve az erőszak szélsőséges formáit és egész nemzetek, társadalmi csoportok és felekezetek kiirtását is. Ebben az elvben jut kifejezésre legpregnánsabban a kizsákmányoló viszonyok embertelensége és igazságtalansága.

Ezt az elvet hívei olykor megpróbálták erkölcsileg megalapozni, „humanizmus" gyanánt feltüntetni oly módon, hogy torzul értelmezték az emberi érdekeket, hogy például szembeállították a „kiválasztottakat" a „nem teljes értékű" tömegekkel (az „elit–tömeg" teória különféle változatai, amelyek azt hirdetik, hogy a „kiválasztottak" érdekeit meg kell védeni a „csőcselék" uralmától). A középkori inkvizíció a „felebaráti szeretet" krisztusi elvének nevében szentesítette az „eretnekek" elégetését, mondván: a „lelki üdvösség" érdekében kell „sanyargatni a testet". A népek leigázását és a különböző nemzetekkel szembeni diszkriminációt a fajelméletek azzal indokolják, hogy a szóban forgó fajok „nem teljes értékűek", hogy meg kell „menteni" tőlük a „felsőbbrendű fajokat", sőt az egész emberi civilizációt. A fasizmus odáig vitte ezt az elvet, hogy az egyes nemzetek teljes kiirtásának programját hirdette.

A kommunista erkölcs kérlelhetetlen az embergyűlölet mindennemű megnyilvánulásával szemben. *Humanizmus*ának alapja a néptömegek történelmi szerepéről szóló materialista tanítás, s az a felismerés, hogy egyes népek és osztályok elmaradottsága elnyomott társadalmi helyzetükkel függ össze. A kommunista társadalom építése forradalmi folyamatának

lényegéhez tartozik a jogegyenlőség megteremtése, az emberi képességeknek valamennyi tevékenységi területen való kifejlesztése (lásd *Személyiség sokoldalú fejlődése*).

Emberi méltóság – az erkölcsi *tudat* fogalma, amely az ember mint erkölcsi személyiség értékét fejezi ki, továbbá *etikai kategória* az embernek önmagához és a társadalomnak az emberhez való azon sajátosan erkölcsi viszonya jelölésére, amelyben a személyiségnek ez az értéke elismerést nyer. Egyfelől a saját emberi méltóság felismerése egyik formája a személyiség *öntudat*ának és *önkontroll*jának, ezen alapszik az embernek önmagával szembeni igényessége. A saját emberi méltóság kialakítása és fenntartása megköveteli e méltóságnak megfelelő tettek végrehajtását (illetve az azzal összeférhetetlen tettektől való tartózkodást). Ebben az értelemben a saját emberi méltóság felismerése a *lelkiismeret* és a *becsület* mellett egyik módja annak, hogy az ember tudatára ébredjen *felelősség*ének önmagával mint személyiséggel szemben. Másfelől az emberi méltóság megköveteli, hogy más emberek is tiszteletben tartsák, megköveteli az ember megfelelő jogainak és lehetőségeinek elismerését, a magas fokú igényességet vele szemben.

Az idealista etika az egyén méltóságának alapját a társadalmi kötelékektől való szabadságában látja, forrását az ember valamiféle transzcendens lényegében (isteni eredetében és az istennel való kapcsolatában, „örök életében" keresi – lásd *Neoprotestantizmus*). Gabriel Marcel (lásd *Egzisztencializmus*) azt állítja, hogy az egyén méltósága nem függ össze az általa teljesített társadalmi funkciókkal, hanem létének racionális elemzéssel megközelíthetetlen értelmében gyökerezik. Az osztálytársadalomban az emberi méltóságot szüntelenül megalázza és semmivé teszi a kizsákmányolás és a szociális igazságtalanság, s ebből fakad ez a társadalmon kívüli felfogása. Ám ennek az elméletnek a hívei nem tudnak semmiféle valóságos utat mutatni az emberi méltóság helyreállításához.

A marxista etika az emberi méltóságot úgy fogja fel, mint az ember szociális fejlettségének mértékét, amely megfelel társadalmi élettevékenysége meghatározott feltételeinek. A feudális társadalomban az emberi méltóság szinte kizárólag a rendi *becsület*re korlátozódott. A polgári erkölcs a méltóságot eredetileg azonosította azzal, hogy az ember önmagát egyéni képességei és vállalkozó szelleme révén hozza létre, rendi hovatartozására való tekintet nélkül. Valójában azonban bebizonyosodott, hogy az emberi méltóságot továbbra is a társadalmi

helyzet, a magántulajdon határozza meg. Ami a dolgozókat illeti, kényszerű és kizsákmányolt munkájuk lényegében az emberi méltóság tagadása (lásd *Munkához való viszony*). Az osztálytársadalomban az ember csak az e társadalom elleni forradalmi harcban alapozhatja meg valóban méltóságát. Szembeszállva az antihumánus társadalmi rendszerrel, az ember voltaképpen bebizonyítja, hogy jobb életkörülményekre méltó. A proletár, állapította meg Engels, „csak úgy mentheti meg emberi mivoltát" (vagyis méltóságát), „ha fellázad a burzsoázia ellen, az ellen az osztály ellen, amely őt kíméletlenül kizsákmányolja..."

A társadalom minden egyes tagjának méltósága egyenlő mértékben gyakorlatilag csak a szocializmusban és a kommunizmusban talál elismerésre. Itt először nyílik lehetőség minden egyes embernek arra, hogy napról napra formálja és fejlessze önmagát mint erkölcsi személyiséget a köz javára végzett szabad munkában, az emberek tudatos szolgálatában, a társadalmi élet bármely területén végzett tevékenységben. A személyiség méltóságának fogalma itt kap először igazi erkölcsi értelmet: nem függ sem az ember társadalmi helyzetétől, sem munkája konkrét jellegétől, de még egyéni képességeitől sem. Az egyén erkölcsi arculatának függvényévé válik, hogy menynyire érvényesíti méltóságát, és mennyire valósítja meg emberi rendeltetését.

Emberség – erkölcsi *tulajdonság*, a *humanizmus* elvének megnyilvánulása az emberek mindennapi kapcsolataiban. Magában foglal több – kevésbé átfogó – tulajdonságot, a jóindulatot, az emberek iránti megbecsülést, együttérzést és bizalmat, a nagylelkűséget, a mások érdekében való áldozatkészséget, megköveteli a becsületességet és az őszinteséget.

Az, hogy az emberekben milyen mértékben fejlődött ki az emberség, és hogy mennyire érvényesülhet gyakorlati kapcsolataikban, a társadalmi viszonyok jellegétől függ. Az osztálytársadalmakban, ahol az egyik ember a másikban saját céljai megvalósításának eszközét látja, ahol az ember kizsákmányolás tárgya, ahol a verseny és az ellenségeskedés uralkodik, az emberek kapcsolataiban az embertelenség dominál. Az emberséget itt csupán a „jó" emberek egyéni tulajdonságának tekintik. Az emberség mint tömegekre jellemző tulajdonság a társadalmi igazságtalanság és az embertelen életkörülmények ellen vívott harc során nevelődik ki a dolgozókban. Csak a szocialista társadalomban jönnek létre az objektív előfeltételei annak, hogy az emberség feltétlen erkölcsi követelménynyé váljon a társadalom és az

ember életének minden területén.

Emberszeretet – lásd *Humanizmus*.

Emóció, erkölcsi – az erkölcsi *érzelmek* affektív megnyilvánulási formája (szemben akarati formájukkal, a *készteté*ssel). Az érzelem az ember tartós, szubjektíve átélt viszonya valamihez (a haza vagy a másik ember szeretete, az ellenség gyűlölete), az emóció valamely érzelem átélése egy meghatározott pillanatban, konkrét szituációban. Az emóciók lezajlásának folyamatát, mechanizmusát a pszichológia és a fiziológia tanulmányozza. Az etika az emócióknak csak a társadalmi tartalmával foglalkozik: azt elemzi, hogyan fejezik ki az emóciók az embernek a társadalomhoz való viszonyát, és hogyan hatnak a magatartására. Az erkölcsi emóciók közé sorolható az olyan érzelmek átélése, mint amilyen például a *helyeslés és elítélés*, az elégedettség és az elégedetlenség, a szimpátia és az antipátia, az öröm és a harag, a *szégyen*, az undor, a felháborodás, az *együttérzés*, de csak abban az esetben, ha bennük a saját vagy a mások tetteinek erkölcsi *értékelése* jut kifejezésre.

Emotivizmus – lásd *Neopozitivizmus az etikában*.

Epikureizmus – irányzat a Marx előtti etika és erkölcsi tanok történetében, továbbá *erkölcsi alapelv;* a *hedonizmus* válfaja. Elnevezését Epikurosz ókori görög filozófusról kapta, aki a megelégedettség állapotát, az élvezetet tartotta a legfőbb *jónak*, és minden erkölcsi erényt ennek elérésével kapcsolt össze. Így minden erkölcsi nézet alapját az emberek valóságos életében próbálta megtalálni. Mivel azonban nem értette meg az ember társadalmi természetét, arra a helytelen következtetésre jutott, hogy az élvezetre való törekvés és a szenvedésektől való menekülés minden élőlény természetes sajátossága, amelyet maga a természet oltott az ember lelkébe. Epikurosz tanításának az volt a társadalmi tartalma, hogy az erkölcs vallásos megalapozásával, amely az akkori görög társadalom megcsontosodott hagyományos viszonyait kanonizálta, szembeállította az erkölcs e világi, antropocentrikus felfogását, az erkölcs forrását nem az istenekben, hanem az emberben keresse. Bár az epikuroszi tanítás vallásellenes tendenciája történelmileg progresszív jelentőségű volt, individualista mozzanatai az antik rabszolgatartó társadalom kezdődő válságát tükrözték. Epikurosz, noha hangsúlyozta az élvezetek érzéki természetét, mégis a kielégültség szellemi formáinak (a bölcsesség, a barátság élvezete, a

lelkinyugalom) adta az elsőbbséget, és csupán az ésszerű testi örömöket helyeselte. Emellett nem annyira az élvezetek meglétének tulajdonított jelentőséget, mint inkább a mértéktelenség okozta szenvedések hiányának. Tanítása szerint a legészszerűbb állapot az „ataraxia", a lélek rendíthetetlen nyugalma, háborítatlansága, amelyben az ember megszabadul szenvedélyeitől és kedvteléseitől, és ily módon eléri a legteljesebb elégedettséget.

Később Epikurosz tanait durván vulgarizálták: epikureizmusnak kezdték nevezni az érzéki örömök hajszolását, azt az életmódot, amelyre alantas szenvedélyek és a kicsapongás jellemző. Ehhez hozzájárult egyfelől az, hogy a rabszolgatartók az antik társadalom hanyatlásának időszakában gyakorlatilag éppen így értelmezték Epikurosz tanait, s a következő korszakokban ugyanilyen szellemben fogták fel ezt a tanítást a nemesi arisztokráciának és a meggazdagodott burzsoáziának a fényűzés kultuszát valló képviselői. Másfelől nagy szerepük volt a vulgarizálásban a kereszténység ideológusainak, akik nem tudták elviselni az epikureizmus vallásellenes szellemét, mindent elkövettek, hogy e tanítást diszkreditálják. A vallásos *aszketizmus* hirdetése megkövetelte annak bizonyítását, hogy mindennemű földi öröm alantas jellegű.

Érdek – az egyén vagy közösség (osztály, társadalom) célrairányuló viszonya szükségletének tárgyához. Az érdek alapja az ember függősége létfeltételeitől; azt tükrözi, hogy az élethez szüksége van a környező világ bizonyos tárgyaira, s végül az érdek az embernek abban a céltudatos tevékenységében jut kifejezésre és valósul meg, amellyel érdekeinek tárgyait termeli, birtokba veszi és elsajátítja. Az emberi pszichikumban az érdek úgy nyilvánul meg, mint cselekvéseit irányító akarati impulzus (lásd *Késztetés*), ha pedig az emberben tudatossá válik, mint *motívum*, *szándék*, tudatosan kitűzött *cél*. A szociológia az érdekeket úgy fogja fel, mint a nagy társadalmi csoportok és az egyes emberek tevékenységének mozgatóerejét (társadalmi, osztály-, és egyéni érdekek), amelyekben azok társadalmi viszonyai tükröződnek. „Egy adott társadalom gazdasági viszonyai mindenekelőtt *érdek*ek képében jelentkeznek" (Engels).

Az etika az érdek kategóriáját elsősorban a *kötelesség*hez való viszonya szempontjából vizsgálja. Az osztálytársadalomban a társadalom és az egyén érdekei állandóan összeütközésbe kerülnek egymással, ezért az embernek legtöbbnyire saját érdekei ellenére kell teljesítenie az erkölcsi követelményeket. A Marx előtti etikai tanítások általában nem kutatták ezen ellent-

mondás forrásait és leküzdése módjait, ehelyett többnyire vagy egyszerűen nem ismerték el ezt az ellentmondást, vagy pedig megoldhatatlannak nyilvánították. Egyes gondolkodók megpróbálták visszavezetni az erkölcsi kötelességet az egyéni érdekre – az *egoizmus*ra, az embernek a *boldogság*ra vagy élvezetre irányuló törekvésére (lásd *Egoizmus-elméletek*, *Eudémonizmus*, *Hedonizmus*), mások úgy vélték, hogy az ember csak saját érdekei ellenére teljesítheti kötelességét (lásd *„Kategorikus imperativusz"*). Csak a marxista etika oldja meg helyesen az érdek és a kötelesség viszonyának problémáját. Minthogy az érdek és a kötelesség közötti ellentmondás az osztályérdekek, az egyéni és a társadalmi érdekek ellentétében gyökerezik, megoldása csakis a kommunizmus építésének során lehetséges.

Már a szocializmus viszonyai között kialakul az egyéni és a társadalmi érdekek egysége azon az alapon, hogy a szocialista társadalom végső célja az ember anyagi és szellemi szükségleteinek kielégítése. Erkölcsi síkon ez azt jelenti, hogy az ember a társadalom iránti kötelességét teljesítve végső soron valamennyi ember közös érdekeit szolgálja. De amennyiben nem szűnik meg teljesen a különbség társadalmi és egyéni érdek között, annyiban fennmarad a különbség a kötelesség és az egyéni érdek között is. Eltérésük esetén a *kommunista erkölcs* azt követeli az embertől, hogy egyéni érdekeit rendelje alá a társadalmi érdekeknek. E követelmény teljesítése az egyetlen lehetséges út ahhoz, hogy minél teljesebben kielégülhessenek a társadalom összes tagjainak érdekei, s végső soron létrejöjjön a teljes egység egyéni és társadalmi érdekek között.

Érdekelmélet – a jelenkori polgári etika és *axiológia* irányzata, amelynek hívei a valóság jelenségeinek erkölcsi *érték*ét, többek között az erkölcsi *jó*t és a *rossz*at valamely adott objektumra irányuló *érdek* eredményének fogják fel. Az érdekelmélet a jelenkori etikai *naturalizmus* egyik válfaja. Tartalmilag sok tekintetben rokon a *pragmatizmus*sal. Századunk húszas éveiben keletkezett és mindmáig fennmaradt, noha már nincs olyan nagy befolyása. Fő képviselői: az Egyesült Államokban R. Perry, D. Parker; Angliában F. Tennant. Az irányzat hívei valamely tárgynak vagy jelenségnek az ember szempontjából való értékét nem a társadalomban betöltött szerepéből kiindulva határozzák meg, hanem az egyénnek azokhoz való szubjektív viszonya, az azokra irányuló érdek alapján. Magát az érdeket tisztán pszichológiailag fogják fel – mint vágyat, vonzalmat, hajlamot, szeretetet, rokonszenvet (vagy, éppen ellenkezőleg, mint undort,

ellenszenvet, gyűlöletet), amelyet az egyén az adott objektum iránt érez. Lényegében figyelmen kívül hagyják, hogy az emberek érdekei társadalmilag meghatározottak élettevékenységük módja, a társalmi fejlődés objektív törvényei által. Az érdekelmélet burzsoá jellege különösen világosan mutatkozik abban, hogy hívei az erkölcsöt a magánérdekek összeegyeztetésének és kibékítésének eszközeként értelmezik.

Erény – az erkölcsi *tudat* fogalma, amely az egyén (csoport, osztály) szilárd, magatartásában állandóan érvényesülő, különböző tartalmú erkölcsi *tulajdonság*ainak összefoglaló jellemzésére szolgál és e tulajdonságok pozitív jellegére, erkölcsi *érték*ére utal.

Az erény fogalma mindenekelőtt az egyes ember – valamely erkölcs hordozója – erkölcsi jellemére vet fényt. Az erény képzete ezért különösen fontos szerepet játszott az antik és a feudális társadalomban, amikor egyfelől az ősközösségből kiváló egyén meghatározott erkölcsi tartalmak megtestesítőjévé válhatott, másfelől pedig általános volt az a meggyőződés, hogy az erkölcsi tulajdonságok (noha lehetnek szerzett tulajdonságok is) az ember természetes hajlamaiban gyökereznek, és az emberek egyéni pszichikuma által meghatározottak. Az erény fogalma az antropológiai emberfelfogás elhalásával fokozatosan veszít jelentőségéből.

Az erény tartalma a társadalom és uralkodó osztálya szociális szükségleteinek megfelelően történelmileg változott. Az ókori Görögországban az erény képzete mindenekelőtt olyan erkölcsi tulajdonságokhoz kapcsolódott, mint a *bátorság*, a mértékletesség, a bölcsesség, s az ezeket megkoronázó *igazságosság* – amint ez Platón tanításában klasszikus formában kifejezésre jutott. Már Arisztotelész hangsúlyozta, hogy az erény nem veleszületett, hanem az ember a gyakorlás során tesz szert rá. A keresztény etika a középkorban három fő erényt emelt ki: a hitet, a reményt és a szeretetet. Ezek elsősorban vallási tartalommal telítődtek (istenhit, bizakodás az isteni irgalomban, istenszeretet). Mindezek az erények aszketikus jelleget (lásd *Aszketizmus*) nyertek: lemondás a világi javakról, a földi örömökről a túlvilági élet javára. Az erény fogalmát széles körben használták a reneszánsz és a polgári felvilágosodás teoretikusai, is, de a kereszténységgel ellentétben a fogalmat az ember földi érdekeivel és *boldogság*ával hozták kapcsolatba.

A marxista etika abból indul ki, hogy az erkölcsi normák hordozója elsősorban nem az önmagában vett egyes ember, hanem a társadalom. Ennek folytán a szocialista társadalomban

az erény fogalma elveszti elsőrendű jelentőségét, a súlypont az erkölcsi tudat összetettebb formáira helyeződik át: az *erkölcsi alapelvek*re és a társadalmi *eszmény*re.

Erkölcs (morál) – az *etika* tárgya; a társadalmi gyakorlat és tudat egyik eleme, amelynek funkciója az emberek *magatartás*ának szabályozása. Minden társadalomban az emberek sokaságának cselekvéseit kell összehangolni együttes tömegtevékenységgé, alárendelni meghatározott össztársadalmi törvényeknek. Ezt az összehangolási funkciót tölti be az erkölcs a társadalmi *fegyelem* egyéb formáival együtt, amelyekkel szorosan összefonódik, de egyszersmind specifikus ezekhez képest.

Az erkölcs szabályozza az ember magatartását társadalmi életének kivétel nélkül valamennyi szférájában – a munkában és a magánéletben, a politikában és a tudományban, a családban és a közélet fórumain –, noha szerepe területenként eltérő (lásd *Munkaerkölcs*, *Szakmai etika*, *Magánélet erkölcse*, *Házasság és család*). Mindezekben a szférákban az erkölcs mellett a magatartás más szabályozói is érvényesülnek: jogi normák és állami rendeletek, termelési-adminisztratív előírások stb. Az egyes ember magatartására gyakorolt társadalmi ráhatás olyan formái, mint a *közszokás*ok és a *tradíció*k, a *közvélemény*, a *nevelés*, az erkölcshöz tartoznak ugyan, de nem teljes egészükben (például a nemzeti hagyományok, a magánélet esztétikai normái, a munkában való jártasságok kialakítása).

A magatartás specifikusan erkölcsi oldalát csak a cselekedetek szabályozásának módja szerint lehet megkülönböztetni, mivel az ember egész sokrétű társadalmi tevékenységében egy és ugyanazon cselekedet egyszerre gazdasági, politikai, jogi, erkölcsi és esztétikai jelentéssel is bírhat. A gazdasági szabályozás az emberek anyagi érdekein keresztül valósul meg. A jogi normákat a hivatalos törvényhozás rögzíti, és az állami kényszer ereje támasztja alá. Az adminisztratív ellenőrzési formák a kötelezettségeknek és a hivatali jogköröknek a tisztségviselők közötti felosztása útján valósulnak meg. Az erkölcsi szokásokat viszont napról napra újratermeli a társadalom életében a tömegekben élő erkölcsi szokások ereje, az általánosan elismert és mindenki által támogatott fegyelemnek, a közvéleménynek a hatalma. Az erkölcsi követelményeknek az egyes ember által való teljesítését minden ember ellenőrzi és valamely ember erkölcsi *tekintély*e nem függ semmiféle hivatalos felhatalmazástól. Az egyszerű szokásoktól eltérően az erkölcsi szokásokat nemcsak a meghono-

sodott, az általánosan elismert viszonyok ereje tartja fenn, hanem eszmeileg is megalapozzák a kellő, a helyesnek értékelt cselekvésről alkotott fogalmak. A legegyszerűbb ilyen fogalmakat, a *normák*at, ezek ésszerű és célszerű voltát megint bonyolultabb tudati formák – *erkölcsi alapelvek*, *eszmények*, az *erkölcsi jó* és a *rossz* fogalmai stb. – alapozzák meg. Mindezek a fogalmak együttesen az emberi élet rendeltetésére és értelmére vonatkozó nézetek rendszerét alkotják.

Különösen nagy szerepe van az erkölcsben a tudatnak. Az ember egyes cselekedetei, magatartásának tartalma és egész életmódja is motiválhatók és értékelhetők. Az emberekkel szemben támasztott erkölcsi követelmények csakúgy, mint ezek teljesítésének ellenőrzése a tudati ráhatás eszközei révén érvényesülnek: a *kötelesség*érzet – a kötelességet minden egyes embernek tudatosítania kell magában és magatartása *motívum*ává kell tennie – és az ember cselekedeteinek *értékelése* révén. A társadalom által kialakított erkölcsi fogalmakat elsajátítva, az egyes ember többé vagy kevésbé önállóan szabályozhatja saját magatartását és ítélheti meg mindannak az erkölcsi jelentését, ami körülötte történik. Tehát az ember az erkölcsben nemcsak a társadalmi ellenőrzés objektumaként jelenik meg, hanem úgy is, mint öntevékeny személyiség (szubjektum), amely saját erkölcsi *öntudat*tal – *meggyőződés*ekkel, *erkölcsi érzelmek*kel, *hajlam*okkal, *lelkiismeret*tel – bír.

Tehát az erkölcs fő oldalai a következők:

1. az erkölcsi tevékenység, az emberek magatartása, sajátos módon motivált tettei;

2. az emberek *erkölcsi viszonyai*, a magatartásnak az erkölcsre jellemző szabályozásmódja;

3. az erkölcsi tevékenység és az erkölcsi viszonyok az erkölcsi *tudat*ban tükröződnek és rögzítődnek. Ebben az értelemben az erkölcs a társadalmi tudat egyik fő formája.

Ezeknek az oldalaknak az egysége határozza meg az erkölcs természetét és specifikumát.

Az erkölcsnek e három oldala között ellentmondások keletkezhetnek. Mindig van bizonyos eltérés az emberekkel szemben támasztott követelmények és tényleges magatartásuk között. Ez megnyilvánulhat az erkölcsi normáktól való egyes eltérésekben, de általános jellegűvé is válhat, például valamely társadalmi alakulat válsága idején.

Az erkölcs történelmi jelenség; az emberi társadalom általános haladása során, a társadalmi-gazdasági alakulatok váltakozásával együtt változik és fejlődik. A történelem folyamán az erkölcs alábbi fő típusai kö-

vetik egymást: az ősközösségi társadalom erkölcse, a rabszolgatartó társadalom erkölcse, a feudális erkölcs, a *polgári erkölcs* és a *kommunista erkölcs*. Minden erkölcs végső soron a fennálló társadalmi viszonyok megszilárdítását (vagy megdöntését) szolgálja. Az osztálytársadalmakban az erkölcs is osztályjellegű. Az uralkodó erkölcs funkciója az uralkodó osztály érdekeinek védelme, míg a kizsákmányolt osztály, ahogyan felismeri a fennálló viszonyok igazságtalanságát és harcot kezd ellenük, kialakítja a maga forradalmi erkölcsét, amely ellentétes a ráerőszakolt erkölccsel.

Emellett az erkölcs fejlődésében tapasztalható bizonyos folytonosság, amely az általános emberi kultúra történelmi haladását, a különböző történelmi korok és társadalmi csoportok társadalmi létfeltételeinek bizonyos közös vonásait tükrözi (lásd *Általános emberi az erkölcsben*). Engels írja, hogy „az erkölcs ugyanúgy, mint az emberi ismeretek minden egyéb ága is, nagyjában szintén előbbrehaladt". Ebben az előrehaladásban az alábbi meghatározó vonások állapíthatók meg:

1. Az egymást követő erkölcsi formákban fokozatosan tért hódít az *emberség* az emberek közötti viszonyok terén. Már az ősközösségi társadalomban eltűnik az emberevés szokása, majd kezd elhalni a nemzetségi *bosszú*. A feudális társadalom erkölcse elvben elítéli a jobbágy megölését – a rabszolga megölése gazdája magánügyének számított. A polgári erkölcs, noha torz formában, meghirdeti a személyiség tiszteletben tartásának elvét (lásd *Individualizmus*). A kommunista erkölcs elveit a legmagasabb rendű humanitás hatja át.

2. Egyre mélyebb értelmet nyer az *igazságosság* fogalma: az emberek közötti egyenlőség egyre újabb oldalaira terjed ki. Maga az erkölcsi *egyenlőség* fogalma is egyre szélesebb körű jelentésre tesz szert. Minden osztályerkölcs azonban belsőleg ellentmondásos; egyfelől igényt tart arra, hogy egyetemes érvényű, valamennyi emberre kiterjedő legyen (ez nemcsak bármely erkölcs formális feltétele, hanem az uralkodó osztály azon törekvése is, hogy saját erkölcsének rendelje alá az összes többi osztályt). Másfelől azonban tartalmát tekintve osztályjellegű, és szabályainak megtartását korántsem egyformán követelik meg az elnyomott és az uralkodó osztályoktól. A polgári erkölcs eltörölte ugyan a rendiség elvét (lásd *Becsület*), de a gyakorlatban továbbra is különbözőképpen ítélte meg a különböző osztályok magatartását. Ezt az ellentmondást csak a kommunista erkölcs szünteti meg. „Az osztályellentéteken és a rájuk való visszaemlékezésen felül álló, valóban emberi erkölcs –

mondja Engels – a társadalomnak csak egy olyan fejlődési fokán lesz lehetséges, amely az osztályellentéteket nemcsak kiküszöbölte, hanem az élet gyakorlatában el is felejtette."

3. Az erkölcsi viszonyok haladásának mértékében növekszik a *személyiség* szerepe a magatartás szabályozásának társadalmi folyamatában. Az ősközösségi társadalomban, mutat rá Lenin, a társadalmi fegyelmet a szokás, a hagyományok ereje és a nemzetségfők tekintélye tartotta fenn. Itt még nem lehetett szó egyéni *tudatosság*ról, mert az egyén még nem különböztette meg magát a nemzetségtől. Az ősközösségi rendnek csak későbbi szakaszán alakul ki az egyén *emberi méltóság*ának fogalma, jegyzi meg Marx. A rabszolgatartó társadalom felbomlásának időszakában az embertől már kezdik megkövetelni, hogy saját erkölcsi érzésének engedelmeskedve hajtson végre bizonyos tetteket. A reformáció korában az erkölcsben előtérbe kerül az a követelmény, hogy az ember legyen tudatában tettei erkölcsi jelentőségének. De a kizsákmányoló társadalomban, az erkölcs osztályjellege folytán, a társadalmi követelmények az egyén számára külsőként jelentek meg, és gyakran ellentétbe kerültek *lelkiismeret*ével. Csak az osztályok megszűnésével, a kommunista társadalom építésének folyamatában oldódik fel teljesen az ellentét az egyes *ember és a társadalom* egésze között, és alakulnak ki az egyén valóban szabad és tudatos erkölcsi tevékenységének feltételei (lásd *Öntevékenység és alkotás*, *Szabadság*).

A néptömegek társadalmi *aktivitás*ának és tudatosságának fejlődésével, a kommunista viszonyok megszilárdulásával párhuzamosan fokozatosan szűkül a jog hatóköre és növekszik az erkölcsi princípium szerepe az emberek mindennapi élettevékenységében.

Erkölcs és jog – a társadalmi tudatnak és a társadalmi viszonyoknak két különböző formája, melyek között azonban sok a hasonlóság, mivel közös funkciójuk az emberek *magatartás*ának szabályozása. Mind az *erkölcs*, mind pedig a jog meghatározott, viszonylag tartós, a társadalmi tudatban rögzített, az uralkodó osztályok akaratát kifejező és az adott társadalmi-történelmi szükségleteket tükröző magatartás*normák*at tartalmaz. Ezek a normák általános érvényűek (legalábbis formálisan), kiterjednek a társadalom minden tagjára; az erkölcsi *egyenlőség* elvének jogi megfelelője a törvény előtti egyenlőség. A normák mind az erkölcsben, mind a jogban kódexbe foglalhatók, amelynek fejezetei a társadalmi élet különböző szféráinak megfelelően tagolva ölelik fel a

konkrétabb szabályokat. A jogon belül megkülönböztetünk büntetőjogot, polgári jogot, munkajogot, családjogot, nemzetközi jogot; hasonlóképpen viszonylag önálló területek határolódnak el az erkölcsben is (lásd *Munkaerkölcs, Szakmai etika, Magánélet erkölcse, Házasság és család*), noha a határvonalak itt nem olyan élesek.

Az erkölcs és a jog alapjában véve a magatartás szabályozásának módjában különböznek egymástól. A jog normáit az állam akarata állapítja meg és az állam hatalma szankcionálja. Ezeket a normákat írott törvények formájában hivatalosan rögzítik. A törvények megtartását kényszerítő jellegű rendszabályok (erőszak, büntető és gazdasági szankciók) biztosítják, ezt a funkciót speciális igazságszolgáltatási apparátus, különleges jogokkal felruházott hatósági személyek gyakorolják. Az erkölcsi követelményeket az általánosan elfogadott *közszokás*ok ereje, a *közvélemény* hatalma támasztja alá. Az erkölcsi *szankció*t csak a tudati befolyásolás eszközeivel érvényesítik, mégpedig nem egyes, külön hivatalos jogkörrel felruházott személyek, hanem a társadalom valamennyi tagja. Az erkölcs normái alapjában véve íratlan jellegűek: a társadalmi tudatban általánosan elfogadott képzetek formájában rögzítődnek, az emberek mindennapi érintkezésében és erkölcsi *nevelés*ük révén hagyományozódnak nemzedékről nemzedékre, megörökítődnek a népi példázatokban, közmondásokban, mondákban, a műalkotásokban, és végül erkölcsi kódexekben rögzítődnek, amelyek azonban soha nem teljesek. A társadalom erkölcsi *tudat*a sokkal bonyolultabb és sokrétűbb, mint a jogi, olyan fogalmakat is magában foglal, amelyek analogonjai a jogban hiányoznak (*erkölcsi jó* és *rossz*, társadalmi és erkölcsi *eszmény*ek), de amelyeket a jog felhasználhat a jogi normák és elvek megalapozására.

A marxizmus az erkölcs és a jog viszonyának kérdését a maga konkrét történetiségében oldja meg.

A jog csak az osztálytársadalomban, az állammal együtt, a hatalom önállósulásával jelenik meg. Ettől kezdve különböztetik meg a jogtól az erkölcsöt mint a társadalom által az emberre gyakorolt tudati és nem hivatalos ráhatás eszközét. Az erkölcs és a jog között bizonyos funkció-megosztás alakul ki. A társadalmi élet sok területét főként a jog szabályozza (a tulajdonnal összefüggő kérdések, a társadalmi funkciók felosztása, a társadalomra nézve különösen veszélyes magatartásnormák megszegése). Az emberek közötti nem hivatalos és főként a személyes kapcsolatokat alapjában véve az erkölcs íratlan törvényei szabályozzák.

De a társadalmi élet nagyobb részét a jog és az erkölcs normái együttesen szabályozzák. És itt gyakran eltérés tapasztalható a jog és az erkölcs követelményei között. Ezek részben az erkölcsnek és a jognak mint olyannak a különbségéből fakadnak, részben pedig a társadalmi ellenőrzés e formáin b e l ü l i ellentéteket tükrözik (például a törvényhozás és a törvények gyakorlati végrehajtása közt). Végső soron ezek az ellentétek az osztályok közötti, az egyes *ember és társadalom* egésze közötti ellentéteket, valamint a társadalom és a társadalmi tudat fejlődésének folyamatában keletkező ellentmondásokat tükrözik.

Az erkölcs és a jog közötti ellentétek megszüntetésének feltételei a szocialista társadalomban jönnek létre, amikor az erkölcs és a jog fokozatosan elveszti osztályjellegét, össznépi jellegűvé válik, amikor az erkölcsi elvek tiszteletben tartása az állam politikájának és tevékenységének áthághatatlan törvényévé válik, a jog pedig egyre inkább a társadalmi ráhatás erejével érvényesül. De a szocialista társadalomban sem esik teljesen egybe a jog és az erkölcs. Így például nem minden, a társadalom ellen elkövetett *bűntett*et torolnak meg büntetőjogi rendszabályokkal, de elvben minden jogsértés erkölcsileg elítélendő. Egyrészt érvényesül az erkölcs és a jog közeledésének tendenciája, mert eltűnik az ellentét a közvélemény és az állam álláspontja között. Másrészt a néptömegek öntevékenységének és tudatosságának fejlődésével a magatartás szabályozásának erkölcsi formája fokozatosan ki fogja szorítani a jogi formát (lásd *Meggyőzés és kényszer*). Ez azonban bonyolult és hosszan tartó folyamat, csak a kifejlett kommunista társadalomban zárul le.

Erkölcs és művészet – a társadalmi tudatnak és az ember szellemi-gyakorlati tevékenységének két, egymással szorosan összefüggő és kölcsönhatásban álló formája. Alapjuk az erkölcsi és esztétikai egysége (lásd *Etikum és esztétikum*) magában a társadalmi életben.

Az „embertudomány" elnevezést, amelyet Gorkij az irodalomra használt, az egész művészetre vonatkoztathatjuk. A művészet segíti az embert abban, hogy tudatára ébredjen önmagának és a világban elfoglalt helyének, az élet értelmével és értékeivel kapcsolatos problémáknak. A művészet által tükrözött valóságban az egyes műfajok meghatározottságaitól függően az *etikai kategóriák, erkölcsi alapelvek* stb. tartalmai a maguk eleven realitásában mint élettények jelennek meg. Más szóval a művészet tartalmának jelentős részét alkotják az erkölcsi problémák. Maga az etika – többek között –

ezeket a problémákat tanulmányozza. A művészet ezeket a problémákat sajátos formában, érzéki-konkrét képekben, meghatározott életszituációk és konfliktusok feltárása révén, ellentétes princípiumok összecsapásában ábrázolja, s e princípiumok harcának kimenetelét korántsem mindig predesztinálja erkölcsi értékük. Ebben a tekintetben a művészet sokkal gazdagabban, sokrétűbben és dialektikusabban reprodukálta és értelmezte az ember erkölcsi problémáit, mint bármely elvont elmélet vagy erkölcstan. Ez persze nem azt jelenti, hogy a művészet tartalmát kimeríti az erkölcsi problematika vagy hogy a művészet pótolhatja az erkölcs elméletét.

A művész, a valóság bizonyos oldalait tükrözve, akarva vagy akaratlanul, mindig tendenciózusan ábrázolja a valóságot, magával az ábrázolásmóddal ilyen vagy olyan erkölcsi ítéletre ösztönzi közönségét. Esztétikai álláspontja tehát magában foglal egy meghatározott erkölcsi álláspontot is. Az erkölcsileg tökéletes a művészetben esztétikai szépként jelenik meg. Még akkor is, ha a műalkotásban a szép és az erkölcsös szemben áll egymással, e szembeállításnak rendszerint erkölcsi értelme van, az ember belső, szellemi, erkölcsi szépségének felsőbbségét bizonyítja a tisztán külső, testi szépséggel szemben (ebben a vonatkozásban jellemzők Victor Hugo alakjai: Gwynplaine és Josiana hercegnő „A nevető ember"-ben, Quasimodo és Phoebus „A párizsi Notre-Dame"-ban).

A művészet korántsem racionális érvekkel gyakorol erkölcsi hatást az ember meggyőződéseire, nem úgy, hogy logikailag bizonyítja az erény nyilvánvaló előnyeit a bűnnel szemben. A művészet érzelmi-esztétikai hatást gyakorol, amelynek magából az ábrázolásból kell fakadnia. Az erkölcsi-politikai tendenciának, írja Engels, „a helyzetből és a cselekményből kell fakadnia, anélkül, hogy kifejezett utalás történne rá, és a költő nem köteles a művében rajzolt társadalmi összeütközések eljövendő történeti kulcsát az olvasó kezébe adni".

Az erkölcsi és az esztétikai egysége a legteljesebben a szocialista művészetben jut kifejezésre. A szocialista művészet annál sikeresebben töltheti be nevelő szerepét, minél sokrétűbben, mélyebben és művészibben ábrázolja az élet törvényeit, a történelmi fejlődés tendenciáit, a valóság problémáit és ellentmondásait, az új társadalmat építő ember érzéseit és gondolatait, törekvéseit és útkereséseit. Az eszmeiség és az életigazság szerves egységének követelménye a szocialista realista művészetben azon alapszik, hogy a marxista világnézetben párosul a szigorú tudományosság és a pártosság, a történelmi

optimizmus és a valóság kritikus szemlélete.

Erkölcs és politika – a társadalmi viszonyok szférái és a társadalmi tudat formái, melyek viszonya régtől fogva elvi problémája az etikának; főként az a kérdés: milyen határok között alkalmazhatók az erkölcsi *követelmények* és kritériumok a politikára. Különösen nagy érdeklődéssel fordultak e kérdés felé a politikai hatalomra törekvő burzsoázia ideológusai. Ellentétben a keresztény vallás tanításával, amely szerint az erkölcs isteni eredetű (lásd *Erkölcs és vallás*) és nincs összefüggésben az emberek gyakorlati érdekeivel, a polgári ideológusok az erkölcsöt az emberi élet evilági szükségleteivel hozták összefüggésbe. Ez egyben az erkölcsnek a politikával való összekapcsolását is jelentette. Hobbes például az erkölcs rendeltetését teljességgel a politika és a jog előtt álló feladatokra redukálja; az *erény* szerinte nem egyéb, mint az állam pilléreinek erősítése. A francia materialisták az állam politikájának egyik legfontosabb célját abban látták, hogy „ésszerű" törvényekkel minden embernek egyéni érdekévé tegye az erkölcsös cselekedeteket, és a politikát annak alapján ítélték meg, hogy menynyiben teljesíti ezt az erkölcsi feladatot. A kapitalista állam gyakorlata azonban hamarosan szétfoszlatta a felvilágosodás korának azokat az illúzióit, hogy a burzsoá politika erkölcsi alapokra épülhet és erkölcsi célok elérését szolgálhatja. A polgári gondolkodók (a kapitalizmus leplezetlen apologétáinak kivételével) a politikát és az erkölcsöt mint két egymást kölcsönösen kizáró tevékenységi módot kezdték szembeállítani; a politika alapja, úgymond, a gyakorlati célszerűség elve, míg az erkölcs „eszményi" jellegű, mentes a gyakorlati számításoktól (lásd *Cél és eszköz*). Ez a kérdésfeltevés jellemző már Kantra (lásd *„Kategorikus imperativusz"*), a mai polgári etikában pedig a *neoprotestantizmus*ra. Valóban, a tőkés társadalom törvényeinek kérlelhetetlen logikája azt eredményezi, hogy a politika lépten-nyomon megsérti az erkölcs elemi szabályait. Marx, Engels és Lenin leleplezte a burzsoá politika erkölcstelenségét, korruptságát, antihumánus voltát, azt, hogy a tőke uralmának fenntartása érdekében bármilyen eszközt kész igénybe venni, még az emberiség elleni *bűntett*től sem riadva vissza (lásd *Machiavellizmus*). Különösen jellemző ez az imperializmus politikájára.

Egészen más jellegű a kommunista pártok és a szocialista államok politikája, melynek elvi alapja a kommunista építés tudományosan megalapozott programja. Ez a program a történelmi fejlődés objektív tendenciáját tükrözi, és a benne ki-

fejtett és a dolgozók évszázados törekvéseivel összhangban álló eszmények ténylegesen megvalósulnak a gyakorlatban, s nem válnak a társadalmi igazságtalanság új formájává, mint ahogyan a történelemben eddig mindig történt. A szocialista politika céljai ily módon erkölcsösek, s jellegükből következnek e politika módszerei és eszközei. Azt, hogy a politika módszerei összhangban álljanak a kommunista eszményekkel, az SZKP megalakulásától fogva, feltétlen követelménynek tartja, amely elszakíthatatlanul összefügg maguknak az eszményeknek a tisztaságával, a marxizmus elveivel általában. Lenin lankadatlan eréllyel és következetességgel harcolt a kommunista párt és a szocialista állam politikájának erkölcsi tisztaságáért. Az SZKP a tömegekkel való kapcsolatait az erkölcsi *tekintély*re és a kölcsönös *bizalom*ra, a *kritika és önkritika* minden módon való fejlesztésére, az *elvhűség*re, a néppel szembeni *becsületesség*re építi, a vezetőktől megköveteli a *szerénység*et és az általuk folytatott politika igazába vetett szilárd hitet (lásd még *Humanizmus, Tisztelet*). A párt szigorúan elítélte azt, hogy a *személyi kultusz* idején a helyes politikai célok és megvalósításuk módszerei között nemegyszer megbomlott az összhang, ami a kommunista erkölcs követelményeinek megsértését eredményezte.

Erkölcs és tudomány – Első közelítésre ez a két különböző társadalmi tudatforma egymástól annyira távol állónak tűnik, hogy alig képzelhető el szoros kapcsolat közöttük. A tudományos gondolkodás teoretikus, szigorúan rendszerezett jellegű, a valóság objektív törvényeit elemzi, és logikai általánosítások formájában állapít meg igaz ismereteket ezekről a törvényekről. Az erkölcsi képzetek viszont főleg az élet mindennapi problémáival kapcsolatosak, racionális és érzelmi elemek (fogalmak, *meggyőződés*ek és *érzelmek, emóciók*) fonódnak össze bennük. Az erkölcsi tudat tevékenysége nem egyszerűen az igazság feltárására irányul, hanem az életcélok és magatartási szabályok megfogalmazására, gyakorlati döntések hozatalára és a cselekedetek megválasztására. A tudomány és az erkölcs viszonyának problémája mégis mindkét tudatforma számára nagyon fontos, és korunkban különösen időszerűvé vált. Legfontosabb e viszony két aspektusa: az erkölcs jelentősége a tudomány szempontjából (az *erkölcsi alapelvek* szerepe a tudós tevékenységében), és a tudomány jelentősége az erkölcs szempontjából (az erkölcsi elvek tudományos megalapozásának lehetősége).

Az első aspektus a tudománynak a XX. században bekövetkezett viharos fejlődésével kapcsolatban került előtérbe. A modern tudomány és technika

óriási erejű alkotó és pusztító eszközöket adott az ember kezébe. A tudományos és műszaki vívmányok szolgálhatják az ember érdekeit, elősegíthetik életének magas anyagi és szellemi szintre való emelését. De ugyanezek a vívmányok felhasználhatók az ember ellen is, embermilliók elpusztítására, a tőkésországokban a munkanélküliség növelésére, a dolgozók fokozott gazdasági leigázására, az ember egészségének és pszichikumának ártalmára. Az atomenergia, a rohamosan fejlődő vegyészet és genetika, az automatizálás, a rádió, a film és a televízió egyaránt felhasználható az ember javára és kárára is. Ilyen körülmények között az igazi tudós nem maradhat meg az igazság szenvtelen kutatójának, nem lehet közömbös aziránt, mire fogják azt felhasználni. Tudatában kell lennie, hogy erkölcsi *felelősség*gel tartozik a társadalomnak, a társadalmi igazságosság harcosává, a humánus eszmények hirdetőjévé kell válnia, küzdenie kell a reakció, az obskurantizmus és az előítéletek ellen. A tőkés társadalomban gyakran maga az események logikája vezeti el a haladó tudomány képviselőit a fennálló viszonyok és a burzsoá ideológia bírálatához. A szocialista társadalomban az erkölcs megköveteli a tudóstól, hogy tevékenyen vegyen részt a kommunizmus építésében mind tudományos, mind különféle társadalmi tevékenységével. A tudós azért sem lehet közömbös az erkölcsi kérdések iránt, mert tudományos gyakorlata állandóan erkölcsi problémák elé állítja (lásd *Szakmai etika*).

A másik aspektus azzal függ össze, hogy meg kell oldani a kor legfontosabb erkölcsi problémáit, választ kell adni olyan kérdésekre, hogy mi az ember igazi rendeltetése, életének értelme, milyenek legyenek céljai, és elsősorban arra az alapvető kérdésre, hogy milyen társadalmi rend felel meg leginkább az emberiség szükségleteinek. Sok polgári filozófus, többek között a *neopozitivizmus* képviselői, megpróbálják felmenteni a tudósokat az e kérdések megoldásával járó felelősség alól. Hamis semlegességüket azzal a tétellel támasztják alá, hogy az *igazság és erkölcs* egymással összeegyeztethetetlen fogalmak, hogy a *normatív etika* nem lehet tudományos, s hogy az erkölcs „tudományos" elméletének nincs erkölcsi tartalma (lásd *Metaetika*).

Ezek az alapvető fontosságú erkölcsi problémák csak a marxista etikában nyernek megoldást, amelyben szervesen összefonódik a szigorú tudományosság és a pártosság, a következtetések objektív hitelessége és gyakorlati erkölcsi értelmük. A marxista tanítás megköveteli minden egyes közéleti embertől, hogy „kérlelhetetlen objektivitással elemezze a valóságot",

írta Lenin, ez azonban egyáltalán nem azt jelenti, hogy „nem szabad rokonszenvezni az egyik vagy a másik osztállyal"; „nincs olyan élő ember, aki az egyik vagy a másik osztály mellé ne állna". Lenin hangsúlyozza, hogy itt nem egyszerűen a tudós szubjektív értelmi beállítottságáról van szó, hanem a marxista tanítás objektív logikájáról, amely „a szigorú és legmagasabbrendű tudományosságot (mint a társadalomtudomány legfejlettebb foka) egyesíti a forradalmisággal, és nem véletlenül egyesíti, nemcsak azért, mert e tanítás alapítója egyesítette magában a tudós és a forradalmár tulajdonságait, hanem mert magában az elméletben egyesíti, bensőleg és elválaszthatatlanul".

Erkölcs és vallás – E két társadalmi tudatformának a viszonya nagy jelentőségű kérdés az etikában, amennyiben közvetlenül összefügg az *erkölcsösség kritériumá*nak kérdésével. A vallási erkölcsfelfogás abból indul ki, hogy az istenhit az egyetlen lehetséges alapja az erkölcsi elveknek, amelyek, állítólag, ellentétesek az ember „alantas" hajlamaival. E szerint az álláspont szerint az emberben lakozó erkölcsi princípium egyedüli forrása az isten, aki „a maga képére és hasonlatosságára" teremtette az embert, és erkölcsi parancsolatokat adott neki. Az erkölcs vallási megalapozása mellett rendszerint az alábbi érveket sorakoztatják fel: először, az ember természeténél fogva önző érdekeinek megvalósítására törekszik, s ezért önmaga nem képes erkölcsi fogalmakat kialakítani; másodszor, minthogy a társadalmi életben az *erény* nem mindig nyeri el jutalmát, a bűn viszont gyakran büntetlen marad és diadalmaskodik, ezért az erkölcsi követelményeknek teljesítését csak az biztosíthatja, ha az emberek félnek az „utolsó ítélettől" és hisznek a túlvilági életben, ahol az erény elnyeri igazságos jutalmát, a bűn pedig büntetését; harmadszor, az összes főbb erkölcsi követelmény először a vallás keretei között nyert megfogalmazást, tehát mindenkinek el kell ismernie a vallás pozitív szerepét az emberiség erkölcsi fejlődésében.

Az erkölcs vallási megalapozását már az ókori görög gondolkodók is bírálták (lásd *Epikureizmus*). A mai napig sem vesztette el jelentőségét a felvilágosodás képviselőinek a vallási erkölcsfelfogás ellen irányuló kritikája. A felvilágosítók történelmi példákon bizonyították, hogy a vallásos hit gyakrabban vitte az embereket az erkölcs elleni *bűntett*ekre, mint az erény útjára. A francia materialisták az „értelmes egoizmus" elméletét (lásd *Egoizmus-elméletek*) állították szembe a teológiával, mondván, hogy ha az ember értelmesen fogja fel a saját érde-

keit, valóban erkölcsös személyiség lesz, mert az erkölcsi normák megsértésével saját érdekeit is megkárosítja. A felvilágosítók abból az elképzelésből indultak ki, hogy a polgári társadalom olyan ésszerűen lesz berendezve, hogy az erény és a bűn automatikusan elnyeri méltó jutalmát, illetve büntetését. Amikor ezek az illúziók szertefoszlottak, az erkölcs értelmezése terén újra felelevenedtek és megerősödtek a vallási tradíciók. Kant teljes mértékben magáévá teszi azt a meggyőződést, hogy az ember földi érdekei mindig önzők, alantasak, s hogy az erkölcs elképzelhetetlen vallásos hit nélkül. A mai kapitalista társadalomban az erkölcs vallási megalapozása mellett felhozott érvek a teológusokon kívül hívekre találnak a világi filozófusok és szociológusok körében. Az utóbbiak többek között az alábbi meggondolásból indulnak ki: a tudomány hatalmas erejű eszközöket adott az ember kezébe, hogy *cél*jait elérhesse, de nem tud választ adni arra a kérdésre, hogy milyen célok felé kell törekednie – ez a kérdés csak a hit segítségével oldható meg. Tehát a kapitalizmus általános válságának korszakában már nem kielégítő a felvilágosodás nagyjainak az ész mindenhatóságába vetett hite.

A vallás és az erkölcs viszonyának kérdésére egyedül a marxizmus ad tudományos választ. Az erkölcs megalapozásának vallási formája azért volt az egyik legelterjedtebb az eddigi történelemben, mert ez felelt meg a legjobban az osztálytársadalom viszonyainak, amelyek között az emberi tevékenység termékei elidegenedtek magától az embertől (lásd *Elidegenedés*), és tőle független erőkként léptek fel vele szemben (lásd *Ember és társadalom*). Az emberek tudatának terméke, az erkölcs, úgy lépett fel megalkotóival szemben, mint érthetetlen, idegen, kívülről rájuk kényszerített hatalom. Amikor a társadalom antagonisztikus osztályokra bomlott, az erkölcs az uralkodó osztály – a dolgozók érdekeivel ellentétes – akaratának megtestesítőjévé vált. Csak a kizsákmányolás megszüntetésével alakulnak ki az objektív feltételek az erkölcs isteni eredetébe vetett hit elhalásához.

Másrészt a vallásos világszemlélet még az osztálytársadalomban is mindig csak az erkölcsi nézetek sajátos formája, bizonyításuk és magyarázatuk módja, nem pedig tartalmuk forrása volt. Az erkölcs tényleges forrása: az emberek élettevékenységének társadalmi feltételei, osztályérdekei. Ezért a vallásnak nincsenek különleges történelmi érdemei az erkölcsi normák kidolgozása terén: „Istentől származó" parancsolatai csak azt rögzítették le, amit a társadalom erkölcsi tudata spontánul kialakított.

Erkölcsi alapelvek – az erkölcsi tudat azon formája, amelyben az erkölcsi *követelmények* a legáltalánosabban jutnak kifejezésre. Míg a *norma* előírja, hogy az ember milyen konkrét tetteket hajtson végre, az erkölcsi *tulajdonság* fogalma pedig az egyén magatartásának egyes oldalait és egyes *jellem*vonásait foglalja magában, az alapelvek általános, átfogó módon tárják fel valamely erkölcs tartalmát, fejezik ki a társadalom erkölcsi tudatában kialakult, az ember erkölcsi lényegére, rendeltetésére, életének értelmére és az emberek közötti viszonyok jellegére vonatkozó követelményeket. Az erkölcsi alapelvek megjelölik az ember tevékenységének általános irányvonalát, és rendszerint konkrétabb (részlegesebb) magatartási normák alapjául szolgálnak (lásd *Erkölcsösség kritériuma)*.

A különböző osztályok erkölcse különbözőképpen értelmezi az ember erkölcsi lényegét, ennek az értelmezésnek megfelelő erkölcsi alapelveket hirdet. A *polgári erkölcs*nek például – amely abból indul ki, hogy az ember „természetes" lényegénél fogva egoista, és csak annyiban képes jót tenni a társadalomnak, amennyiben ez egyénileg előnyére van – alapelve az *egoizmus* és az *individualizmus*. Az emberek közötti személyes kapcsolatokban az egoizmus elvét az *altruizmus* elve egészíti ki és korlátozza. A kommunista erkölcs ezzel szemben abból indul ki, hogy az emberi szabadság teljes megvalósulása, az emberi szükségletek harmonikus kielégítése és az ember képességeinek sokoldalú kifejlődése csak a közösségben lehetséges. Ezért az emberek együttműködése nem az egyes egyének privát hasznát szolgálja, hanem a közös célokat, melyek megvalósulása minden egyén javát is jelenti. Az ember valódi rendeltetése tehát a társadalom, végső soron pedig az egész emberiség szolgálata *(kollektivizmus* elve). A kommunista társadalomban ez a társadalmilag hasznos tevékenység minden egyes ember szerves szükségletévé válik.

A meghatározott erkölcsök tartalmát feltáró alapelveken kívül vannak olyan formai alapelvek is, amelyek az erkölcsi követelmények teljesítésének módját jelölik meg (például a *tudatosság* és ellentétei – a *fetisizmus*, a *formalizmus*, a *dogmatizmus*, a *tekintélyelvűség*, a *fanatizmus*, a *fatalizmus)*. Ezek az alapelvek, noha nem szolgálnak konkrét magatartási normák alapjául, kifejezésre juttatják a különféle erkölcsi rendszerek lényegét, megmutatják, milyen mértékben teszik lehetővé az ember tudatos viszonyát a vele szemben támasztott követelményekhez.

Erkölcsi érték affektív-akarati elméletei – a jelenkori polgári etika és *axiológia* egyik

áramlata, amelynek valamenynyi válfaját az erkölcsi *érték*ek természetének szubjektív idealista felfogása jellemzi. Tipikus képviselői: W. Urban, D. Prall, G. R. Read, C. Lewis és J. Pratt amerikai filozófusok.

Az affektív-akarati elméletek hívei szerint valamely cselekedetnek, valamely egyén jellemének vagy bármely más jelenségnek (objektumnak) az erkölcsi értékét nem az „objektum" tulajdonságai határozzák meg, hanem ez az érték a jelenséget értékelő embernek (szubjektumnak) a jelenséghez való meghatározott pszichikai viszonyától függ, e viszonynak az eredménye. Maga ez a viszony, felfogásuk szerint, affektív-akarati jellegű, vagyis az ember kívánságaiból, *emóció*iból, *hajlam*aiból és igényeiből tevődik össze. Tehát nem a tárgyak és jelenségek objektív tulajdonságai váltják ki az embernek ezekhez való meghatározott (pozitív vagy negatív) szubjektív viszonyát, hanem, ellenkezőleg, ezeknek a dolgoknak a jelentősége az ember számára a hozzájuk való szubjektív viszonyból adódik. Valójában azonban az embereknek a környező jelenségekhez való viszonya mindig társadalmilag meghatározott, mivel ezek a jelenségek meghatározott szerepet játszanak az ember élettevékenységében, s az egyik vagy másik ember tudatától független objektív társadalmi jelentőséggel bírnak. Az erkölcsi értékítéletek keletkezését meghatározó társadalmi és osztálytényezőket tehát itt tisztán pszichikai tényezőkkel cserélik fel, amelyek kizárólag az emberek emocionális-akarati alkatától függnek. Az affektív-akarati elméletek megalkotói, hogy a szubjektivizmust elkerüljék, szavakban elismerik az erkölcsi értékek objektív voltát. Ám ezt az „objektivitást" abban látják, hogy az értékek „interszubjektívak", vagyis nagyszámú ember azonos módon viszonyul hozzájuk. Az ilyen „objektivitás" valójában tisztán szubjektív jellegű, hiszen a puszta véletlentől, valamely csoporthoz tartozó emberek jellemének és lelki alkatának egyezésétől függ. Az erkölcsi értékek természetének pszichológiai értelmezése ennek az irányzatnak a teoretikusainál nemcsak szubjektivizmust eredményez, hanem *relativizmus*t is: arra a következtetésre juttatja őket, hogy valamely erkölcsi jelenség értéke meghatározott szituációhoz kötött és az értékelő szubjektum pszichikumától függően változik. Az ilyen következtetések elkerülhetetlenül *voluntarizmus*hoz vezetnek.

Erkölcsi érzék elméletei – szubjektív idealista etikai elméletek, amelyek az erkölcs eredetét és természetét az ember sajátos erkölcsi érzékével magyarázzák. Az erkölcsi érzék iskolája a XVII–XVIII. században

virágzott Angliában (A. Smith, D. Hume, A. Shaftesbury, F. Hutcheson). A jelenkori polgári etikában ennek az irányzatnak a képviselői E. Westermarck (Finnország), W. McDougall, A. Rogers, F. Sharp (Egyesült Államok), A. Sutherland és A. Shand (Anglia).

Az erkölcsi érzék elméletei alaptételének lényege úgy foglalható össze, hogy az *erkölcsi jó* és a *rossz* fogalmának – amelyek alapján az ember értékeli a különböző jelenségeket (lásd *Értékelés*) és magatartásának elveit kidolgozza – forrását az emberi pszichikumra jellemző erkölcsi érzékben látják. Ezt a tételt némelyek úgy is értelmezik, hogy az értékelések és követelések voltaképpen csak helyeslést vagy helytelenítést fejeznek ki, és nem mondanak semmit az értékelt cselekedetek és társadalmi jelenségek objektív jelentéséről. Ami magának az erkölcsi érzéknek az eredetét illeti, e problémát az irányzat különböző áramlatainak képviselői különféleképpen oldják meg. Shaftesbury és Rogers szerint az erkölcsi érzék, valamint az erkölcsi érzelmek veleszületett, apriorisztikus, nem szerzett jellegűek. Ebből azt a következtetést vonják le, hogy a jó és a rossz nem függ a hely- és időszabta feltételektől (lásd *Abszolutizmus*). Westermarck és Sharp ezzel szemben elismeri, hogy az erkölcsi érzelmek az erkölcsi *nevelés* során alakulnak ki az emberekben, tehát a társadalmi körülményektől függenek. Minthogy azonban ők sem értik meg a társadalmi fejlődés törvényszerű jellegét, arra a következtetésre jutnak, hogy az erkölcsi fogalmak rendkívül viszonylagos jellegűek (lásd *Relativizmus*).

A marxista etika szerint az erkölcsi érzelmeknek fontos szerepük van az emberek tevékenységében, és elemzésük gazdag anyagot ad az erkölcs természetének tisztázásához. Csakhogy ezt az elemzést nem szabad a pszichológia kereteire korlátozni. Az erkölcsi érzelmek elemzése önmagában még nem tárja fel az erkölcs és az erkölcsi fogalmak természetét. Szerepüket csak akkor érthetjük meg, ha vizsgáljuk, hogyan formálódnak maguk ezek az érzelmek a társadalmi feltételek hatására.

Erkölcsi érzelmek – az egyén (pszichikus) tevékenységének emocionális (lásd *Emóció és Késztetés*) összetevői, amelyek *meggyőződés*ével együtt jellemzik szubjektív erkölcsi álláspontját és ösztönző, szabályozó szerepet töltenek be a tevékenység lefolyásában. Társadalmi tartalmára nézve az erkölcsi érzelem az ember szubjektív, élményszerűen átélt viszonya a társadalmi lét különböző oldalaihoz, az emberekhez, önmagához, a társadalmi élet jelenségeihez, a társadalom egészéhez.

Például a *szeretet*, a *gyűlölet*, a *bizalom*, az *együttérzés*, a részvét, a *féltékenység* vagy az *irigység* az emberek közötti gyakorlati kapcsolatok szubjektív-pszichikai megnyilvánulása. Az *önérzet*, a *büszkeség*, a *hiúság:* az embernek önmagához, mint a társadalom tagjához való viszonyának megnyilvánulása. Az erkölcsi érzelmek tehát társadalmi jellegűek, mind eredetük, mind pedig tartalmuk szempontjából. Az erkölcsi *tudat* az erkölcsi érzelmek többségét a személyiség erkölcsi arculatát jellemző pozitív vagy negatív erkölcsi *tulajdonság*ként értékeli.

Az erkölcsi érzelmek a meggyőződésektől nem tartalmukban különböznek (egyaránt a tárgyhoz való meghatározott viszonyt fejeznek ki), hanem csak pszichikai formájukban. Az olyan erkölcsi elvek, mint az emberszeretet, a *hazafiság*, az *optimizmus*, a *pesszimizmus*, a nacionalizmus stb. nemcsak racionális formában gyökereznek az emberek tudatában, hanem érzelmi formában is, nemcsak a világnézet (intellektuális) formájában, hanem a világhoz való élményszerű viszony formájában is. Éppen így, a *norm*ákat, az *értékelés*eket, az *eszmény*eket, az *igazságosság*, az erkölcsi *jó* és a *rossz* fogalmait, amelyeknek reális tartalmuk van, az ember hangulatok és törekvések, szimpátiák és antipátiák érzelmi formájában is elsajátítja. Végül, mindaz, ami a személyiség erkölcsi *öntudat*ának tartalmát képezi (a *kötelesség*, a *felelősség*, a *lelkiismeret*, az *emberi méltóság*), szintén megnyilvánul megfelelő emocionális élményekben is (kötelességérzet, felelősségérzet, méltóságérzet, lelkiismeret-furdalás). Az ember, amikor meggyőződése szerint cselekszik, ismereteinek fényében elemzi a helyzetet, és ennek alapján jut ilyen vagy olyan elhatározásra. Az egyes problémák megoldásánál azonban gyakorlatilag nem képes minden alkalommal erkölcsi fogalmakat az adott szituációnak megfelelően elemezni, lebontani. A mindennapi életben gyakran azonnal, gondolkodás és fontolgatás nélkül kell tetteit végrehajtania, reagálnia a kialakult helyzetre. Az erkölcsi érzelmek egyik fontos funkciója éppen ebben rejlik: az ember, érzelmeitől indíttatva és vezettetve, közvetlenül és azonnal reagál a szituációra, automatikusan aktivizálva a pszichikumában addigi élete során felhalmozott tapasztalatokat (lásd *Szokások*), amelyek emócióiban és indíttatásaiban azonnal megnyilvánulnak.

Jelentős mértékben az erkölcsi érzelmek nevelésének folyamatában valósul meg az organikusan harmonikus, kiegyensúlyozott személyiség kialakítása, az olyan emberé, aki külső kényszer nélkül irányítja erkölcsi tevékenységét, az „egészséges szervezet belső szükségletétől", „természetes" hajlamaitól

és szokásaitól vezettetve cselekszik. Ez egyszersmind az egyik fontos tényezője a személyiség erkölcsi *szabadság*ának.

Erkölcsi jó – Az erkölcsi *tudat* egyik legáltalánosabb fogalma és az egyik legfontosabb *etikai kategória*. Ellentétével, a *rossz*al együtt a jó a legáltalánosítottabb formában való elhatárolása és szembeállítása az erkölcsösnek és az erkölcstelennek, a pozitív és a negatív erkölcsi jelentésűnek, annak, ami tartalmában megfelel, illetve nem felel meg az erkölcsi követelményeknek. A jó fogalmában az emberek legáltalánosabb *érdek*ei, törekvései, vágyai és reményei jutnak kifejezésre elvont erkölcsi eszme formájában arról, aminek lennie kell és ami helyeslésre méltó. A jó eszméje közvetítésével értékelik az emberek mindazt, ami körülöttük végbemegy: társadalmi jelenségeket és egyes személyek cselekvéseit. Attól függően, hogy mi az értékelés tárgya *(tett*, az egyén erkölcsi *tulajdonsága*, az emberek közötti viszony vagy a társadalom egészének állapota), a jó általános fogalma konkrétabb fogalmak formáját ölti (*erény*, *igazságosság* stb.)

Az etika elméleti elemzésnek veti alá az erkölcsi tudatnak ezt a fogalmát, tisztázza jelentését, természetét és eredetét. A vallási etika a jót úgy értelmezi, mint az isteni akarat vagy értelem kifejezését (lásd *Neo-protestantizmus*, *Neotomizmus*), isteni törvénynek tüntetve fel az uralkodó osztály érdekeit és akaratát. Lényegileg ugyanez az értelme a jó különféle objektív idealista elméleteinek, amelyek a jót vagy egyfajta, a megismerés számára hozzáférhetetlen „lényegből", vagy a világmindenség törvényéből, vagy a világeszméből (Hegel) vezetik le. A jó materialista magyarázatára tett kísérletek a Marx előtti etikában rendszerint etikai *naturalizmus*ba torkolltak; a jó eredetét legtöbbnyire az elvont történelemfeletti „emberi természetben", az embernek az élvezetre, boldogságra való törekvésében, a pszichológiai értelemben vett érdekben keresték (lásd *Hedonizmus*, *Eudémonizmus*, *Érdekelmélet*). De az örök „emberi természetet" valójában ezek az elméletek is az adott konkrét társadalomban élő meghatározott embertípusról mintázták, és ily módon egy meghatározott osztály erkölcsének elméleti megalapozását adták.

Mindezen elméleteknek közös hibája az, hogy a jó fogalmát az emberi élettevékenység társadalmi-történelmi feltételeitől elszakítva vizsgálták. Így tisztázatlanok maradtak a fogalom tartalmának történelmi változását szabályozó objektív törvényszerűségek. Ebből két hibás megoldás adódott: vagy öröknek és minden korra nézve érvényesnek nyilvánították a jó fogalmát, ahogy ezt az etikai

abszolutizmus tette, vagy pedig mindennemű objektív törvénytől függetlennek, sőt önkényesnek minősítették *(relativizmus)*. Számos jelenkori polgári etikai elmélet általában lehetetlennek tartja a jó definiálását *(intuitivizmus)*. A jót egyéni emóciók kifejezőjének *(neopozitivizmus)*, vagy teljességgel az individuum személyes célkitűzéseitől függőnek nyilvánítják *(egzisztencializmus)*.

A marxista etika tudományos alapra helyezte a jó-fogalom természetének és eredetének vizsgálatát. „Népről népre, korról korra annyira változtak a jóról és a rosszról való képzetek – írta Engels –, hogy egymásnak gyakran homlokegyenest ellentmondtak." De e képzetek változásában meghatározott objektív törvényszerűség figyelhető meg (lásd *Erkölcs*). Lenin azt írja, hogy „jón" „az emberi gyakorlat" értendő, vagyis, hogy „a világ nem elégíti ki az embert és az ember elhatározza, hogy cselekvésével megváltoztatja a világot". A társadalmi gyakorlat történelmileg meghatározott szükségleteinek szubjektív értelmet kapnak az emberek erkölcsi tudatában, s abban a követelményben fejeződnek ki, hogy a valóságot összhangba kell hozni ezzel az erkölcsi képzettel.

A kommunista erkölcs az erkölcsi jó fogalmát összekapcsolja a jó általános fogalmával, az emberek valóságos érdekeivel a jelenlegi történelmi feltételek között. Ezek az érdekek pedig végső soron egybeesnek a szocialista társadalom győzelmének történelmi szükségszerűségével, a kommunizmus építésével. Tehát a kommunista erkölcsben a jó fogalma összegezve tükrözi a szocialista társadalomban az emberrel, cselekvéseivel és *motívum*aival, a különféle társadalmi jelenségekkel szemben támasztott összes követelményeket.

Erkölcsi jóság elmélete – etikai elmélet, amelynek hívei szerint az erkölcsi tevékenységben nem annyira a *cselekedet* bír jelentőséggel, mint inkább a *motívum*, a *késztetés*, vagyis az, amiért a tettet véghezvitték. Ennek az elméletnek tipikus képviselője Kant, aki szerint az erkölcsi *kötelesség* teljesítésénél nem a tettek konkrét tartalma fontos, hanem az ember sajátos beállítottsága, a kötelességnek való feltétlen engedelmesség érzése. Hasonló nézetekkel találkozhatunk a mai polgári etikában is, például az *egzisztencializmus*ban és a *neoprotestantizmus*ban. Sartre szerint például az igazi erkölcsösség kritériuma nem meghatározott erkölcsi követelmények teljesítése, hanem a tetteinkhez való sajátos szubjektív viszony (abszolút felelősségünk elismerése cselekvéseinkért). Az erkölcsi jóság elméletei társadalmi tartalmukat tekintve általában passzivitást sugallnak, elfordítják az

embert a társadalmi tevékenység reális céljaitól.

A marxista etika szerint az emberek tetteinek értékelésénél a tett jellege és társadalmi jelentősége mellett motívumát is figyelembe kell venni. A motívum ismerete gyakran nemcsak a véghez vitt tett társadalmi értelmét és irányát segít feltárni, hanem a cselekvő ember erkölcsi arculatát is. Ennek alapján következtetni lehet arra, milyen magatartást fog tanúsítani az illető a jövőben (lásd még *Szándék és tett*).

Erkölcsi maradványok – szocializmus előtti erkölcsi szokások és nézetek olyan maradványai az emberek közötti viszonyokban, amelyek a kizsákmányoló (kapitalista, esetleg feudális) társadalomtól öröklődtek és ellentétesek a *kommunista erkölcs* elveivel. Megnyilvánulásaik: az *egoizmus*, a szocialista társadalom érdekeinek semmibe vevése; a társadalmi erkölcs normáinak megszegése (a *parazitizmus*, a huliganizmus, a *karrierizmus*, a *gőg*, a demagógia és a becstelenség), a másokhoz való embertelen viszony (embergyűlölet, durvaság, boszszú, rágalom, hitszegés, önhittség, cinizmus); a társadalmi passzivitás és a kommunista eszményekkel szembeni közöny különböző formái *(nihilizmus*, eszmeietlenség, felelőtlenség, formalizmus a társadalmi kötelezettségek teljesítésében), és – ennek következményeként – *képmutatás*, *álszenteskedés*, a „kettős" élet – „önmaga" és „mások" számára. Az erkölcsi maradványok végletes megnyilvánulási formája a szocialista jog normáinak megszegése, a bűnözés. Az egyén és a társadalom közötti ilyen, a szocialista rendben abnormális viszonyok másik oldala az egyéni érdekek, a személyiség harmonikus fejlődése érdekeinek elhanyagolása – ha a kollektívák és szervezetek nem törődnek az emberek anyagi és szellemi igényeivel, bürokratikusan kezelik ügyes-bajos gondjaikat, a *társadalmi kezdeményezést;* ha megsértik a szocialista demokratizmus és humanizmus elveit, ha egyes vezetők nem hajlandók figyelembe venni a közösség egyszerű tagjainak véleményét, a közösség fölé helyezik magukat, a kritika és önkritika elfojtására törekednek, magatartásukat elvtelen prakticizmus jellemzi.

A *magatartás*nak és a *motívum*oknak mindezek a kommunista erkölccsel ellentétes formái egyrészt már nem felelnek meg az új társadalmi feltételeknek, ellentétben állnak a szocialista társadalom természetével és fő fejlődéstendenciáival, másrészt azonban még van talajuk a társadalmi lét és tudat fejlődésének ellentmondásos voltában (a gazdasági nehézségekben, az ideológiai és szervező munka fogyatékosságaiban, a párt poli-

tikai vonalától való esetenkénti eltérésekben), és magának e politikai vonalnak ellentmondásaiban, továbbá összefüggnek a kapitalista rendszer létével és azzal a hatással, amelyet a burzsoá propaganda a szocialista országok lakosságának legelmaradottabb részére gyakorol.

A múlt erkölcsi csökevényei elleni harc két vonalon folyik. Először, a szocialista termelés további fejlődése, a szocialista termelési viszonyoknak kommunista termelési viszonyokká való átalakulása fokozatosan megszünteti a magántulajdonos, polgári és kispolgári, valamint a patriarchális és feudális eredetű erkölcsi csökevények továbbélésének objektív feltételeit. Másodszor, a dolgozók tudatosságának és szervezettségének fejlesztése, a *kommunista nevelés*, a tudományos világnézet, az eszmeiség, a kommunista erkölcs követelményeinek megfelelő belső meggyőződések kialakítása az egyes emberekben – mindez az új, alkotó, fejlett *öntudat*tal és kezdeményezőkészséggel rendelkező, az egyén és a társadalom egységét felismerő, az *önkontroll*ra és az *önnevelés*re képes személyiség kialakítását jelenti.

Erkölcsi nyelv – Az erkölcsi problémák megoldásánál, az erkölcsi *követelmény*ek, *normák*, *értékelés*ek megalapozásánál, egyes tételek bizonyításánál, illetve cáfolásánál – amikor erkölcsi kérdésekben különböző nézetek ütköznek össze – az emberek általában azonos terminusokat használnak, hasonló eljárásokat és módszereket alkalmaznak (eszmei álláspontjuk különbözősége és ezzel összefüggésben gyakran ama tartalom különbözősége ellenére is, amelyet számukra ezek a fogalmak hordoznak) (lásd *Általános emberi az erkölcsben*). Az erkölcscsel kapcsolatos kérdésfelvetések közös logikai-szemantikai apparátusát nevezik az erkölcsi nyelvnek.

Legegyszerűbb elemei az erkölcsi *ítéletek* és *terminusok*. Az erkölcsi ítéletek lehetnek normatívak („Az embernek mindig igazat kell mondania", „Ne légy önző"), és lehetnek értékítéletek („A becsület jó", „A lopás rossz"). Az etikai terminusok („jó", rossz", „kellő") itt a logikai állítmányok (az ún. prédikátum) szerepét töltik be. Vannak továbbá definitív ítéletek is, amelyek valamely etikai terminus definícióját adják (például: „Jó az, ami megfelel az ember és a társadalom érdekeinek"), ahol az etikai terminus az alany (az ítélet szubjektuma). Az erkölcsi *tudat* bármely formája vagy tevékenységének bármely egyes aktusa kifejezhető megfelelő ítéletekkel. Például valamely cselekvés minősítésére értékítéletet használunk: „Ez a cselekedet jó (vagy rossz) cselekedet". Erkölcsi követelmény kifejezé-

sére normatív ítéletet használunk, amely azt tartalmazza, amit az illetőnek tennie kell (például: „Segítened kell a barátodnak"). Definitív ítéleteket rendszerint akkor használunk, amikor meg kell magyarázni valamely erkölcsi fogalom értelmét (mi a jó, mi a kötelesség). Normatív tételekkel fejezik ki az *erkölcsi alapelveket*, *követelményeket*, *eszményeket*. A *meggyőződések* és a *motívumok* gyakran emocionális formában jelentkeznek az emberi pszichikumban. De érzelmeink értelme is kifejezhető megfelelő ítéletekben. Például a kötelesség tudatát fejezi ki a következő ítélet: „Teljesítenem kell ígéretemet"; a lelkiismeret-furdalást a következő értékelő-normatív ítélet: „Amit tettem, rossz – nem lett volna szabad így tennem". Az erkölcsi tudat különféle funkcióinak és formáinak értelmére megfelelő logikai formájuk feltárása vet fényt. A köznapi értelemben vett erkölcsi tudat mindennapos tevékenységében e logikai formákat általában spontánul, öntudatlanul alkalmazzuk. Az erkölcsi nyelv a maga tiszta formájában logikai kifejezése az erkölcsi gondolkodásnak, amelynek törvényeit az etika részben az erkölcsi nyelv vizsgálata révén derítheti fel.

A *neopozitivizmus* teoretikusai kétféleképpen vizsgálják az erkölcsi nyelvet. Némelyek annak puszta leírására szorítkoznak, hogyan használják az erkölcsi terminusokat stb. az emberek a mindennapi életben, vagyis az erkölcsi nyelv logikáját azonosítják a gondolat külső megnyilvánulási formájával. Következésképpen elméletükben egyszerűen reprodukálják a köznapi gondolkodás eljárásait, fordulatait, ahelyett, hogy azt kritikailag elemeznék. Mások, éppen ellenkezőleg, az erkölcsi nyelvnek és összes sajátosságainak elemzését kizárólag a formális logika feladatának tartják és az erkölcsi fogalmak tisztán deduktív rendszerének felépítésére törekednek (lásd *Racionalizmus)*. Az erkölcsi nyelv elemzésének e két megközelítése tudományos szempontból egyaránt helytelen. A marxista etika az erkölcsi nyelv vizsgálatánál az erkölcsi viszonyok elemzéséből indul ki, mivel ezek sajátosságai és formái határozzák meg mind az erkölcsi tudatnak, mind pedig az erkölcsi tudat nyelvének struktúráját.

Erkölcsi nyelv logikája – az *erkölcsi nyelv* logikai formáinak, továbbá az e formák közötti kapcsolatoknak és összefüggéseknek rendszere. A marxista etika abból indul ki, hogy ezeknek a formáknak, kapcsolatoknak az elemzését mindenekelőtt az erkölcsi *tudat* struktúrájának kutatására kell alapozni, mert az erkölcsi tudatban sajátos kapcsolat áll fenn a

fogalmak és ítéletek különböző formái között. Ha például azt állítjuk: „a lopás rossz" (értékítélet), ebből adódik a logikai következtetés: „nem szabad lopni" (normatív ítélet). Az az egyedi erkölcsi parancs, hogy „Teljesítened kell az ígéreted", azon az általános *normán* alapszik, hogy „Az embereknek teljesíteniük kell vállalt kötelezettségeiket". Az erkölcsi normákat valamely adott erkölcsrendszerben megint általánosabb fogalmakkal – *erkölcsi alapelvek*kel és *eszmény*ekkel – alapozzák meg. Az erkölcsi nyelv logikájának problémaköre tehát az erkölcsi ítéletekkel, normákkal, általában az erkölcsi tudat formáinak törvényszerű összefüggéseivel kapcsolatos elméleti-módszertani kérdéseket foglalja magában.

A marxista etika szerint valamely erkölcsi tétel megalapozásakor, különösen ha különböző erkölcsi álláspontok ütköznek össze, a kérdés csak a tulajdonképpeni erkölcsi tudat keretein kívül, a társadalmi valóság és a történelmi törvények elemzése útján oldható meg véglegesen. Az erkölcsi nyelv logikája szempontjából ez azt jelenti: lehetséges és szükséges, hogy az erkölcsi ítéletek végső soron tudományos következtetéseken, tapasztalati tényeken és elméleti általánosításokon alapuljanak (lásd *Igazság és erkölcs)*. Ellenkező esetben lehetetlen volna bizonyítani valamely erkölcsi fogalom igazságtartalmát, tudományosan megalapozni a *kommunista erkölcs*öt és tudományosan bírálni a *polgári erkölcs*öt.

Erkölcsi terminusok – lásd *Erkölcsi nyelv.*

Erkölcsi viszonyok – a társadalmi viszonyok sajátos formája, azon függőségek és kapcsolatok összessége, amelyek az emberek között erkölcsi tevékenységük folyamatában keletkeznek. Ezek a viszonyok rendkívül változatosak. Osztályozhatók az emberek között erkölcsi tevékenységük folyamatában létrejövő társadalmi kapcsolat tartalma, formája, valamint módozata alapján.

Tartalmuk szerint az erkölcsi viszonyok abban különböznek egymástól, hogy kivel szemben vannak az embernek *kötelezettség*ei, és milyen jellegűek ezek a kötelezettségek. Az embernek az egész társadalomhoz való viszonyára példa az a kötelezettség, hogy dolgozzon, továbbá a hazához, a dolgozók felszabadításának ügyéhez való *hűség* kötelezettsége (lásd *Munkához való viszony, Hazafiság, Internacionalizmus, Szolidaritás*). Külön csoportba foglalhatók továbbá azok a sajátos erkölcsi viszonyok, amelyekbe az ember tevékenységi módja révén (lásd *Szakmai etika*) és a társadalmi élet különböző területein (valamilyen formában) való részvé-

tele folytán kerül (lásd *Munkaerkölcs, Magánélet erkölcse, Házasság és család*). Specifikus kötelezettségei vannak az embernek a társadalom sajátos helyzetben levő tagjaival, a gyermekekkel, az öregekkel, a nőkkel (lásd *Nőhöz való viszony*) szemben, azon közösség (osztály, párt, munkakollektíva, család) tagjaival szemben, akikkel sajátos kapcsolatba kerül (lásd *Szeretet, Barátság*, továbbá *Kötelezettségvállalás, Hála*), és akikkel valamilyen formában kontaktusba kerül (közéleti magatartás, *etikett*, bajba jutottak segítése stb.) De tekintet nélkül a kötelezettségek konkrét területére és arra, hogy kivel szemben állnak fenn (magánszemély, emberek csoportja), az ember végső soron minden esetben az egész társadalommal és önmagával mint e társadalom tagjával van erkölcsi viszonyban.

Formájuk szerint az erkölcsi viszonyok aszerint különböztethetők meg, hogy miképpen jelenik meg az ember számára az erkölcsi *követelmény*, mennyire általános vagy konkrét jellegű. Például a társadalomtól kiinduló követelmények – az egyén hajtson végre bizonyos tetteket a konkrét szituációtól függően, sok egyedi esetben kövesse az általánosan elfogadott magatartási *normá*kat, állandóan fejlesszen magában bizonyos erkölcsi *tulajdonság*okat és ezeket juttassa érvényre magatartásában, életmódja legyen összhangban a kialakult *erkölcsi alapelvek*kel, egész tevékenységét rendelje alá a társadalom előtt álló végső célok elérésének (lásd *Eszmény*) – az erkölcsi személyiség egyéni tevékenységében a következő viszonyok formájában jelennek meg: *kötelesség, felelősség, lelkiismeret, emberi méltóság, becsület, önkontroll* stb.

Végül, a közös tevékenység során az emberek különböző kapcsolatokra lépnek egymással, alárendelődnek a társadalmi *fegyelem*nek, követik a kialakult *tradíció*kat, *szokások*at, *közszokások*at, értékelik egymás tetteit (lásd *Szankció*), *kezdeményezés*sel, *példamutatás*sal, erkölcsi *tekintély*ükkel hatnak környezetük cselekedeteire, *versengés*re kelnek egymással, részt vesznek a tömegmozgalmakban stb.

Az erkölcsi viszonyoknak mindezekben a formáiban mindig két fél van jelen – a szubjektum és az objektum, de ezek lépten-nyomon helyet cserélnek egymással. Például, amennyiben az embernek meghatározott kötelezettségei vannak a társadalommal és a többi emberrel szemben, ő maga szubjektumként jelenik meg, a társadalom és a többi ember pedig az ő erkölcsi ténykedésének objektumaként. De ugyanez az ember az erkölcsi kötelezettségek objektuma más emberek számára, a társadalom számára (mert a társadalomnak is kötelessége, hogy védelmezze az ő érdekeit).

Egyfelől a társadalom megszabja az egyén kötelezettségeit, értékeli cselekedeteit, úgy viszonyul hozzá, mint szubjektum az objektumhoz. Másfelől viszont az erkölcsi követelmények az egyes ember személyes kötelességévé és felelősségévé válnak, az ember tudatosítja és aktívan megvalósítja őket. Minél magasabb fokú az ember *tudatosság*a, minél inkább képes önállóan kontrollálni és irányítani cselekvéseit, annál inkább öntevékeny szubjektum (lásd *Öntevékenység és alkotás*).

Az erkölcsi viszonyok tartalmának, szféráinak, formáinak és válfajainak konkrét eseteit a különböző etikai *kategóriák*ban vizsgáljuk, s ezek az esetek az erkölcsi *tudat* megfelelő formáiban tükröződnek.

Erkölcsösség – lásd *Erkölcs*.

Erkölcsösség kritériuma – Az erkölcsösség kritériuma az etika egész történetében az egyik legfontosabb és legvitatottabb kérdés volt, amelyet az erkölcs természetének és eredetének értelmezésétől függően különbözőképpen oldottak meg. A Marx előtti etikai irányzatok hol az „emberi természetet", hol az isteni akaratot, hol meg az ész „evidens" alapelveit tekintették az erkölcsösség kritériumának. Az erkölcs valóságos alapja (és ennek megfelelően az erkölcsösség kritériuma) a marxista etika szerint az objektív történelmi szükségszerűség, amely meghatározott módon fejeződik ki az emberek, osztályok, társadalmi csoportok szükségleteiben és *érdek*eiben. Ezek a szükségletek és érdekek viszont az *igazságosság*ról, az *erkölcsi jó*ról és *rossz*ról alkotott fogalmakban, az erkölcsi *követelmény*ek tartalmában tükröződnek vissza.

A társadalom fejlődésével történetileg változott az erkölcsi követelmények tartalma is. Némelyiküknek teljesen megváltozott az értelme, mások érvényben maradtak, mert fennmaradtak az emberi együttélésnek bizonyos általános, minden korban közös feltételei (lásd *Általános emberi az erkölcsben*). A kommunista erkölcs követelményei, amelyek magukban foglalnak mind hagyományos, általános emberi *erkölcsi alapelvek*et, mind olyan új alapelveket, melyeket a társadalom a szocialista forradalom és a kommunista építés gyakorlatában dolgozott ki, végső soron a történelmi törvények tudományos ismeretén és a kapitalista társadalomból a kommunista társadalomba való átmenet szükségszerűségének felismerésén alapulnak.

Az általános problémák – az erkölcsi rendszer és az erkölcsösség átfogó jellegű kritériumának megalapozása – keretein belül, ennek részeként nyernek megoldást az egyes cselekedetek megítélésének specifikusan er-

kölcsi kritériumával és az egyes morális követelmények megalapozásával kapcsolatos kérdések. Amennyiben a társadalom fejlődésének általános tendenciája már erkölcsi alapelvek, erkölcsi és társadalmi *eszmények*, *normák* stb. formájában tükröződik az erkölcsi tudatban, a cselekedetek normáinak meghatározása és a tettek megítélése rendszerint ezek alapján történik. Az egyénnek főként az a feladata, hogy tudatosan magáévá tegye az általános erkölcsi alapelveket (lásd *Tudatosság*), és az általános tételeket helyesen tudja alkalmazni a konkrét körülményekre (lásd *Öntevékenység és alkotás*).

Érték, erkölcsi – a társadalom *erkölcsi viszonyai*nak egyik megnyilvánulási formája. Erkölcsi értéken értjük először: az egyénnek (csoportnak, közösségnek) és cselekedeteinek erkölcsi érdemét, illetve társadalmi intézmények erkölcsi jellemzőit, másodszor: az erkölcsi *tudat* szférájába tartozó kategóriákat, fogalmakat (az erkölcsi *normák*, *alapelvek* és *eszmények*, továbbá az *erkölcsi jó* és a *rossz*, az *igazságosság* és a *boldogság* fogalma.) Az értékek (gazdasági, erkölcsi, esztétikai stb. értékek) természetének filozófiai problémáit az *axiológia* tanulmányozza.

Az emberek cselekedetei meghatározott erkölcsi jelentőséggel bírnak, mert hatással vannak a társadalmi életre, érintik az emberek érdekeit, megszilárdítják vagy aláássák a fennálló társadalom pilléreit, elősegítik vagy gátolják a társadalmi haladást. A társadalom éppen ezért, mert az emberek cselekedeteinek társadalmi jelentősége van, az erkölcsi viszonyok révén szabályozza az emberek magatartását, erkölcsi *követelmény*eket támaszt velük szemben, meghatározott *cél*okat tűz ki eléjük, amelyeket követniük kell. Éppen ebből fakad a tettek (pozitív vagy negatív) erkölcsi értéke, az erkölcsi követelményeknek megfelelő cselekvés jó, a velük ellentétes rossz. Ebből következőleg: 1. az emberi cselekedetek értékkritériumai történelmileg konkrétak, a társadalmi élet meghatározott viszonyaihoz kötődnek; 2. erkölcsi érték csak társadalmi jelenségeket illet meg. Természeti vagy természetfeletti objektumoknak erkölcsi jelentőséggel való felruházása nem más, mint erkölcsi *fetisizmus*. A marxista etika abból indul ki, hogy erkölcsi értékek természete csak a társadalmi, köztük az erkölcsi viszonyok elemzése alapján érthető meg.

Az erkölcsi tudat fogalmai a társadalom szellemi értékeinek egyik válfaját képezik. Az erkölcsi eszményekben, alapelvekben, a jó és a rossz fogalmaiban szembetűnő az értékelő mozzanat: az embereknek a társadalmi valóság jelenségei-

hez való aktív-érdekelt viszonya jut bennük kifejezésre. Egyrészt erkölcsi követelményt tartalmaznak (kívánatos, hogy valami megvalósuljon, valósággá váljék), másrészt a már létező vagy létezett jelenségek *értékelését* erkölcsi jelentőségük szempontjából. A *jó* eszméje például azt jelenti, hogy „a világ nem elégíti ki az embert, és az ember elhatározza, hogy cselekvőleg megváltoztatja a világot"; a jó ebben az értelemben „a külső valóság követelménye" (Lenin). Egyszersmind a jó fogalma a legkülönbözőbb emberi tettek értékelésének kritériuma. Ugyanígy az eszmény, az ideál egyszerre az emberek erkölcsi tevékenységének végső célja és a létező valóság kritikai értékelésének alapja (segítségével állapítható meg, hogy a valóság megfelel-e vagy sem az emberek törekvéseinek). Az erkölcsi tudatnak éppen ez az értékelő mozzanata, amelyben az embereknek a világhoz való aktív-érdekelt viszonya jut kifejezésre, szolgáltatott okot arra, hogy az erkölcsöt a filozófiatörténetben gyakran nevezték „gyakorlati tudatnak", szemben a teoretikus – állítólag kontemplatív, szemlélődő, érdekmentes – tudattal. A marxizmus szerint a társadalmi tudat minden formája, köztük a tudomány is, meghatározott viszonyban van a társadalmi gyakorlattal. Az erkölcsi tudatban azonban az emberek gyakorlati tevékenységével való kapcsolat világosabban és közvetlenebbül jut kifejezésre. Az erkölcsi fogalmak a társadalmi pszichológiához tartoznak, meghatározott társadalmi osztályok érdekeit és szükségleteit tükrözik. Az erkölcsi értékekben az osztálytartalom mellett megtalálható az általános emberi elem is (lásd *Általános emberi az erkölcsben*).

Értékelés, erkölcsi – a társadalmi valóság különböző jelenségeinek helyeslése vagy elítélése az erkölcsi *tudat* által, amelynek során a tudat megállapítja, hogy az egyén *tette* (valamint *motívuma*, egész magatartása), jellemvonásai összhangban vannak-e vagy nincsenek bizonyos erkölcsi *követelmény*ekkel. Az értékelés tárgyához való pozitív vagy negatív viszony kifejezhető dicséret vagy feddés, egyetértés vagy bírálat, rokonszenv vagy ellenszenv, *szeretet* vagy *gyűlölet* formájában, különféle cselekvések és *emóció*k révén. Az *önértékelés*ben különösen nagy szerepük van az *erkölcsi érzelmek*nek (lásd *Lelkiismeret*, *Büszkeség*, *Szégyen*, *Megbánás*). De az értékelésnek mindezek a külsőre különböző formái elvben azonos jelentéstartalommal bírnak; a jelenségeket az *erkölcsi jó* vagy a *rossz* megnyilvánulásaként határozzák meg.

Az erkölcsi tevékenységben az értékelés sajátos funkciót

tölt be. A *normák*ban kifejezett követelményekkel szemben, amelyek általános szabályok formájában írják elő az embereknek, hogy mit kell tenniük, az értékelés ezeket a követelményeket a valóságban már meglevő konkrét jelenségekkel és eseményekkel hozza összefüggésbe, s megállapítja, hogy összhangban vannak-e egymással vagy nem. Például az emberek, valamely vétséget rossznak értékelve, egyszersmind tisztázzák magukban, hogy így nem szabad cselekedniük. Ebben a vonatkozásban az értékítélet – „Ez a cselekedet rossz" – átalakítható előírássá: „Az embereknek nem szabad úgy cselekedniük, ahogyan ez az ember cselekedett" (lásd *Szankció*). Az ítélet egyik változata a lehetséges jövőbeni cselekedetekre vonatkozik, például, ha az ember több lehetséges cselekvés közül egyet választ („Ha így cselekszem, jót teszek, ha másképp, akkor rosszat"). Az értékelésnek ezt a formáját alkalmazva, az ember mintegy előlegezi a még nem realizáltat, a lehetséges cselekvések különböző változatait már megvalósultaknak képzeli el és előre értékeli őket, hogy helyesen választhasson.

Az erkölcsi értékelés természetének értelmezése terén a jelenkori polgári etikában két tendencia mutatkozik. Egyesek (például a deontologikus *intuitivizmus* hívei) az értékelést csupán az „érdektelen" szemlélődés aktusának tekintik, s ezért nem tudják megmagyarázni, hogyan jutnak el az emberek az értékeléstől kötelességük megértéséhez, a cselekvéshez. Mások viszont az értékelést leplezett előírásnak, parancsnak minősítik, és ezért tagadják gnoszeológiai jelentőségét (lásd *Neopozitivizmus*). A marxista etika az értékelést megismerő és szabályozó funkcióinak egységében vizsgálja. Az értékelés éppen azért szabályozhatja az emberek magatartását, mert a különböző tettek objektív társadalmi jelentésének megismerésén alapul. Az értékelések igazolhatók (illetve cáfolhatók) az általánosabb erkölcsi képzetek – *erkölcsi alapelvek*, *eszmények*, az erkölcsi jó és a rossz fogalma – révén, valamint az egyes cselekedetek társadalmi *következmény*einek elemzése útján (lásd *Következményetika*).

Értékítélet – lásd *Erkölcsi nyelv*.

Eszkatológia – vallási tanítás a világ végső sorsáról. A keresztény dogmatika szerint az emberiség története a következő fő mozzanatokból épül fel – amelyek eleve meghatározzák a keresztény erkölcsfelfogás jellegét –: az isten megteremtette az embert saját képére és hasonlatosságára, erkölcsi törvényt adott neki és szabad akarattal (lásd *Akaratszabadság*)

ruházta fel, következésképp felelőssé tette cselekedeteiért; az első emberpár, az emberek ősszülői, elkövették az eredendő bűnt, amiért az egész emberi nemet sújtja az isten átka; az isten által a földre küldött Krisztus levezekelte, megváltotta az emberiség bűnét és ezáltal lehetővé tette, hogy az emberek majdan megváltassanak a bűntől, „üdvözüljenek" az „isten országában" (a társadalmi *eszmény* vallási formája), az „utolsó ítélet" után, amely elválasztja az „igazakat" a „hamisaktól", a jókat a gonoszoktól. Ezekből a mitológiai képzetekből az alábbi erkölcsi jelentőségű következményeket vonják le: az embernek erkölcsi tevékenysége során nem annyira a saját erejében kell reménykednie, hanem inkább az isteni kegyelemben (lásd *Alázat*); a legfőbb erkölcsi *szankció* az, hogy az erény a jutalmát, a bűn a büntetését nem a földi, hanem a túlvilági életben nyeri el, bár az ember szabad, nem szabadulhat meg a bűntől, mivel örökül kapta az eredendő bűnt; a legsúlyosabb bűn az isten ellen nem az erkölcstelen magatartás, hanem a „fennhéjázás" (lásd *Büszkeség*), amikor a gyarló ember azt képzeli magáról, hogy legyőzheti a bűnt és erkölcsi tökéletességre emelkedhet. Az eszkatológia – bár egyes mozzanatainak értelmezésében különbségek vannak a kereszténység egyes irányzatai között – egészében véve reakciós jellegű, mivel lefegyverzi az embereket a társadalmi és erkölcsi rossz elleni harcban.

Eszmeiség – erkölcsi *tulajdonság*, amely az egyén erkölcsi *öntudat*ának és élettevékenységének egyik legfontosabb oldalát jellemzi; jelenti az ember elkötelezettségét egy bizonyos eszmével, melyből kiindulva cselekszik, és szolgálatának szenteli életét. Objektíve az eszmeiség az ember cselekvéseinek általános célra irányultságában jut kifejezésre. Az életcélok jellege, a történelmi fejlődés objektív szükségleteihez és az emberek érdekeihez való viszonyuk határozza meg az eszmeiség tartalmát és társadalmi jelentését. Szubjektíve az eszmeiség abban nyilvánul meg, hogy az ember lényeges tettei és egész élete értelemmel bírnak, hogy meg van győződve (lásd *Elvhűség*) ügye igazáról és végső diadaláról, hogy a mindennapi konkrét részfeladatok mögött meg tudja látni az általános perspektívát.

A történelem tanúsága szerint az eszmeiség a társadalmi igazságosság harcosainak megkülönböztető tulajdonsága, azoké, akik életüket az elnyomott népek és osztályok felszabadításának szentelik. Csak az objektív történelmi törvényeknek megfelelő progresszív, különösen a forradalmi *eszmény*ekkel való elkötelezettség teszi lehe-

tővé az igazi eszmeiség kialakulását. Az ilyen eszmeiség általában az emberiség jobb jövőjébe vetett optimista hittel (lásd *Optimizmus*), *humanizmus*sal és magasrendű törekvésekkel párosul, és elősegíti más pozitív erkölcsi tulajdonságok kifejlődését; *hősiesség, nemeslelkűség, önfeláldozás* stb. És fordítva, reakciós eszményekkel való elkötelezettség, a letűnő osztályok érdekeinek szolgálata végső soron eszmeietlenséghez vezet. Ennek megnyilvánulásai elvtelenség és bűnös eszközök alkalmazása a politikában, *képmutatás* és *cinizmus* az államvezetésben, *dogmatizmus* és *nihilizmus* az ideológiában, *félelem* a jövőtől, az emberbe vetett hit elvesztése.

Az eszmeiség legmagasabb rendű történelmi formája a kommunista eszmeiség, amely a dolgozók évszázados vágyait megtestesítő leghaladóbb eszményeket fejezi ki magasabb fokon, a történelem törvényeinek tudományos ismeretén alapulva. Kialakítása a *kommunista nevelés* folyamatának egyik legfontosabb oldala. Az eszmeietlen ember könnyen kispolgárrá válik. Az eszmeietlenség talaján burjánzik a *sekélyesség*, a *kispolgáriság*, a bürokratizmus, a politikai szűklátókörűség, a renyheség, a *maradiság*. A magasrendű eszmeiség a kommunista erkölcs egyik követelménye, a kommunizmus minden tudatos építőjének elengedhetetlen tulajdonsága.

Eszmény, ideál – 1. Erkölcsi – az erkölcsi tudat fogalma, amelyben az emberekkel szemben támasztott erkölcsi *követelmény*ek egy erkölcsileg tökéletes személyiség alakjában jutnak kifejezésre, egy olyan ember képzetében, aki megtestesíti magában az összes legmagasabb rendű erkölcsi *tulajdonság*okat (*erény*eket). Lenin az eszményt úgy határozta meg, mint „a morális felsőbbet". Az erkölcsi *norma*któl eltérően, amelyek meghatározzák az emberek magatartását az élet mindennapi helyzeteiben, az eszmény az erkölcsi *nevelés* és *önnevelés* végső céljára utal, magasrendű példát mutat az embernek, amely felé törekednie kell. Az erkölcsi eszmény összetettebb fogalom, mint a norma és az erkölcsi tulajdonság.

Az ősközösség és a korai rabszolgatartó társadalom erkölcsében még nem alakult ki az erkölcsi eszmény fogalma a szó teljes értelmében. Ez a fogalom először a keresztény erkölcsben, az antik társadalom válságának korában tesz szert nagy jelentőségre, amikor az ember kezdi felismerni a kellő és a valóságos közötti mély ellentmondást. A kereszténység az erkölcsileg tökéletes személyiség elképzelt alakját – Jézus Krisztust, az istenembert – állítja

szembe az „egyszerű halandók" tökéletlenségével és gyarlóságával. Jellemző, hogy ez az eszmény nem a jövő, hanem a múlt felé fordul, hogy az ideális lény nem az élet átalakításának tevékeny harcosa, hanem vértanú, aki szenvedéseivel megváltja az emberiség bűnét. A keresztény erkölcsben az eszmény általában elérhetetlen az emberek számára (lásd *Neoprotestantizmus*). Ez alól csak a „szentek" lehetnek kivételek.

Az erkölcsi eszmény hasonló felfogásából indulnak ki az etikai idealizmus hívei is. Kant szerint az eszmény elérhetetlen példakép, amely sohasem válhat valósággá. Feuerbach kísérletet tett arra, hogy az erkölcsi eszményt az elérhetetlen magasságokból lehozza a földre. „Nem egy kasztrált, testétől megfosztott, elvonatkoztatott lény legyen az eszményünk – írta –, hanem az egész, valóságos, mindenoldalú, tökéletes, kifejlett ember." Ám ez az eszmény elvont és történelmietlen volt, nem több, mint felhívás az ember erkölcsi tökéletesítésére általában.

A múlt erkölcsi eszményei, elvontságuk ellenére, mindig az emberek bizonyos társadalmi törekvéseit testesítették meg, a szociális igazságtalanság társadalmában tenyésző erkölcsi viszszásságokkal való elégedetlenségüket fejezték ki. A *kommunista erkölcs*ben az eszmény a jövő emberének formálásában a követendő konkrét gyakorlati céllá válik. Ennek az eszménynek az a sajátossága, hogy nem „a tiszta erkölcsű ember" elvont eszméjét fejezi ki, hanem a sokoldalúan fejlett személyiség konkrét képzetét (lásd *Személyiség sokoldalú fejlődése*); azt a feladatot tűzi ki, hogy a szellemi gazdagságot, az erkölcsi tisztaságot és a fizikai tökéletességet harmonikusan egyesítő új embert neveljünk. Ez az eszmény az ember valóságos *érdek*eihez és további fejlődésének szükségleteihez kapcsolódik. Megvalósulása nem valamiféle öncélú erkölcsi öntökéletesítésnek, hanem a leghumánusabb és legigazságosabb társadalmat, a kommunizmust építő emberek kollektív tevékenységének az eredménye. Az új ember nevelése csak egyik alkotórésze egy átfogóbb feladatnak; a kommunista társadalmi viszonyok kialakításának sokrétű folyamatával szoros összefüggésben megy végbe. Éppen ezért a kommunista erkölcs alapja egy összetettebb és tartalmilag gazdagabb fogalom: a *társadalmi eszmény*, amely magában foglalja az erkölcsi eszményt. Engels egyenesen azonosította az erkölcsi eszményeket a társadalmiakkal.

Ha a kommunista erkölcsben az erkölcsi eszménynek alárendelt szerep jut is a társadalmi eszményhez képest, ez korántsem jelenti lebecsülését. Az

egyéni nevelésnek és a személyiség önnevelésének folyamatában az erkölcsi eszmény döntő szerepet játszhat. Különösen nagy jelentőségű a serdülő nemzedék erkölcsi öntudatának formálódásában; az ifjúság gyakran választ példaképéül élő személyt, történelmi vagy irodalmi hőst, olyan ember példáját követi, akit erkölcsi *tekintély*nek tart.

2. Társadalmi – a tökéletes társadalomról alkotott kép, amelyben kifejeződnek egy meghatározott társadalmi csoport érdekei és törekvései, a legteljesebb *igazságosság*ra és a legjobb társadalmi berendezkedésre vonatkozó elképzelései. A társadalmi eszményeknek mindig nagy szerepük volt a politikai és eszmei mozgalmak történetében. Az eszményi társadalmi rend képe meghatározott funkciókat tölt be az erkölcsi tudatban is. A társadalmi eszmény mint az erkölcs fogalma általában az alábbi követelményeket foglalta magában: az ember végső rendeltetésének megvalósítása, a javak legigazságosabb elosztása, az összhang az ember jogai és *kötelezettség*ei, képességei és társadalmi helyzete, érdemei és jutalma között, az egyéni és a társadalmi érdekek, a *kötelesség* követelményei és az emberi szükségletek, az erényes élet és az egyéni *boldogság* elérése között. Az ilyen harmonikus társadalmi állapot lehetőségének bizonyításával alapozták meg általában a különféle erkölcsi rendszerek követelményeit.

A társadalom szellemi életének történetében kialakultak mind progresszív eszmények, amelyek bizonyos fokig gondolatilag előlegezték a társadalmi fejlődés további menetét, és amelyek a forradalmi mozgalmak eszmei zászlói voltak, mind pedig reakciós eszmények, amelyek a múlt felé fordultak, s a történelem színteréről letűnő osztályok érdekeit tükrözték. Az eszmények lehetnek hatékonyak, olyanok, amelyek a néptömegeket a társadalom gyakorlati átalakítására orientálják, vagy illuzórikusak, amelyek elvonják az embereket gyakorlati feladataiktól a meddő képzelgések és teljesülhetetlen álmok (lásd *Ábránd)* birodalmába. Az utóbbira például szolgálhat az a keresztény tanítás, amely szerint „eljő a földön istennek országa" – isten kegyelméből, az emberek cselekvéseitől függetlenül. De a múlt minden eszménye utópikus volt, és illuzórikus elemeket tartalmazott. Még akkor is, ha a néptömegek előremutató törekvéseit, a kizsákmányolás és az igazságtalanság elleni tiltakozást fejezték ki, csak a jobb jövőt illető szubjektív vágyakon alapultak, az objektív történelmi törvények megértése nélkül. Ilyenek voltak az utópikus szocialisták (Campanella, Morus, Saint-Simon,

Fourier, Owen) tanításai; ezek megsejtették az eljövendő szocialista és kommunista társadalom néhány vonását, de nem tudták megmutatni megvalósításának tényleges útjait.

A kommunista társadalom építésére vonatkozó marxista tanítás nem pusztán erkölcsi követelmény vagy kívánság, hanem tudományos elmélet, amely a történelmi törvények objektív elemzésére épül, és hiteles képet ad az emberi társadalom további fejlődéséről. „A kommunizmus – írta Marx és Engels – szemünkben nem állapot, amelyet létre kell hozni, nem eszmény, amelyhez a valóságnak hozzá kell igazodnia. Mi kommunizmusnak a valóságos mozgalmat nevezzük, amely a mai állapotot megszünteti. E mozgalom feltételei a ma fennálló előfeltételből adódnak." Lenin rámutatott, hogy az eszményeket a társadalmi viszonyok és az osztályellentétek tudományos elemzéséből kell levezetni. A társadalmi eszmény, írta Plehanov, a valóságnak azt az elemét tükrözi, „amelyben a jövő érlelődik".

A tudományos kommunizmus elmélete elvileg új módon veti fel a társadalmi eszmény mint az erkölcs alapjának kérdését. A kommunista eszmény nem pusztán képe annak a leghumánusabb és legigazságosabb társadalomnak, amelynek létrehozását az emberi tevékenységnek és erkölcsnek végcélként kell kitűznie. Megvalósításának objektív szükségszerűsége megteremti e tevékenység reális előfeltételeit, az erkölcs céljait és követelményeit a történelmi törvények alapjára helyezi, hatékony, gyakorlati tartalommal hatja át azokat. Ezért a kommunista erkölcs teszi először lehetővé, hogy az emberek erkölcsi tevékenységükben felemelkedjenek a valódi *tudatosságig* és *szabadságig*. A kommunista eszmény megmutatja az embereknek, mi a valóságos szociális értelme a kommunista erkölcsi követelmények teljesítésének, mit ad az embernek e követelmények teljes megvalósítása. Emellett ez az eszmény a legfőbb kritériumául szolgál a különböző konkrét emberi cselekvések értékelésének, lehetővé teszi, hogy a társadalom fejlődésének történelmi perspektívájából kiindulva ítéljük meg azok erkölcsi jelentőségét. A kommunizmus nem távolban lebegő végcélja a tevékenységnek; már ma ezt építik tevékenységükkel a tömegek, a tőkés társadalom elleni forradalmi harcban, és a szocialista társadalomnak kommunista társadalommá való fejlődése során. Éppen ezért az emberi cselekedeteknek a kommunista erkölcs szemszögéből való értékelésénél nemcsak azok gyakorlati célszerűségét vesszük figyelembe (azt, hogy mennyire hozzák közelebb a jövőt), hanem azt is, hogy mennyire kép-

viselik már ma is azt az életformát, amelyre törekszünk. A néptömegek forradalmi és építő tevékenységében ugyanis nemcsak a jövő társadalom anyagi feltételei alakulnak ki, hanem a jövőben általánossá váló személyiség erkölcsi arculata is kiformálódik.

Etika – filozófiai diszciplína, amelynek tárgya az *erkölcs*. Az etika az egyik legrégibb elméleti diszciplína, a filozófia alkotórészeként keletkezett a rabszolgatartó társadalom kialakulásának időszakában. Az „etika" terminust Arisztotelész vezette be az erkölcsről szóló tan jelölésére.

Mint filozófiai tudományág, az etika ugyanazokat a gyakorlati erkölcsi problémákat volt hivatott elméleti síkon megoldani, amelyekkel az ember az életben szembekerült (hogyan kell cselekedni, mi ítélendő *erkölcsi jó*nak és mi *rossz*nak stb.). Ezért az etikát már az ókortól kezdve általában „gyakorlati filozófiának" minősítették, szemben a világról szerzett „tisztán elméleti" tudással. A „gyakorlati" és „elméleti" tudás ilyen elválasztását, amely a *polgári etiká*ban mindmáig fennmaradt, a marxizmus elveti. Minden elméleti ismeret végső soron gyakorlati jelentőségű, nemcsak felvértezi az embert a világ átalakításának módszereivel és eszközeivel, hanem világnézeti vonatkozása is van, így vagy úgy megalapozza a gyakorlati tevékenység céljait. Ez nemcsak az etikára vonatkozik, hanem a filozófia egészére és minden más társadalomtudományra is. Az etika specifikuma e tekintetben az, hogy e célokat a kellő (sollen!), a jó és a rossz eszméinek formájában fogalmazza meg, *eszmények*, *erkölcsi alapelvek* és magatartás-*normák* formájában, az ember rendeltetéséről és életének értelméről szóló tanokban.

Az etikában fokozatosan kezdték megkülönböztetni a problémák két fajtáját: az azzal kapcsolatos kérdéseket, hogy hogyan kell cselekednie az embernek *(normatív etika)*, és az erkölcs eredetével és lényegével összefüggő, tulajdonképpeni elméleti problémákat. Egészében véve ez az elhatárolás történelmileg helyesnek bizonyult. A mai polgári etika azonban már teljesen elválasztja egymástól az etika tudományának elméleti és gyakorlati feladatait, szembeállítja egymással a tudományos igényűnek tekintett *metaetikát* és a normatív etikát, amelyet tudományon kívülinek minősít. Eszerint az etikának, ha tudományosságra tart igényt, le kell mondania az erkölcsi alapelvek megfogalmazásának feladatáról, vagy ha „gyakorlati filozófia" marad, le kell mondania a tudományos gondolkodás alapelveiről (lásd *Formalizmus*

és *Irracionalizmus*). Ez a kérdésfelvetés a mai polgári etika súlyos válságáról tanúskodik, és elvileg gátolja az erkölcs problémáinak tudományos megoldását.

A marxista etika abból indul ki, hogy az erkölcsi alapelveket nem a filozófusok találják fel, hanem a társadalmi gyakorlatban formálódnak ki, és sok nemzedék élettapasztalata tükröződik bennük. Az etika általánosítja és rendszerezi ezeket az elveket, elméletileg értelmezi tartalmukat. De nem szabad csupán erre szorítkoznia. Az emberiség egész eddigi története során az erkölcsi fogalmak spontán módon alakultak ki, és úgy jelentek meg az embereknek, mint olyan, egyszer s mindenkorra adott szabályok stb. rendszere, melyeknek eredete homályban maradt. A társadalmi fejlődés tudományos elméletének birtokában, amely többek között feltárja az erkölcs fejlődésének törvényeit is, az etika képessé vált az erkölcsi elvek tudományos elemzésére, pozitív elemeik feltárására, illetve racionális bírálatukra. Lehetősége nyílt arra, hogy megtanítsa az embereket tudatosan értelmezni és alkalmazni azokat az erkölcsi fogalmakat, amelyek megfelelnek történelmi szükségleteiknek.

A marxista etikában több fő kutatási terület különböztethető meg. Alapvető kutatási ága az erkölcs általános kérdéseit tárgyalja (az erkölcsnek mint sajátos társadalmi jelenségnek és társadalmi tudatformának természete, a társadalom életében betöltött szerepe, az erkölcsi fogalmak fejlődésének törvényszerűségei, az erkölcs osztályjellege stb.). Az erkölcs különösebb, sajátosabb kérdéseit elemezve tárja fel az etika az erkölcs egyes oldalainak társadalmi mechanizmusát: az erkölcsi tevékenység, az *erkölcsi viszonyok* és az erkölcsi *tudat* természetét. Az erkölcsi viszonyok, tudat és tevékenység fő elemeit általánosítják és tükrözik az *etikai kategóriák*. Külön területet képez az erkölcsi tudat struktúrájának és különböző formáinak tanulmányozása (lásd *Erkölcsi nyelv logikája*). A felsorolt problémákkal szoros összefüggésben vizsgálja az etika az erkölcsi *értékek* természetével kapcsolatos kérdéseket (lásd *Axiológia*). Foglalkozik továbbá a különféle társadalomtípusok (osztályok, rétegek) erkölcsének konkrét szociológiai kutatásával is (lásd *Leíró etika*). Csak mindezeknek az elméleti feladatoknak a megoldása teszi lehetővé a *kommunista erkölcs* alapelveinek valóban tudományos megalapozását, ami a marxista normatív etika fő feladata.

A marxista etika feladatai közé tartozik az etika történetének tanulmányozása és a jelenkori polgári etikai tanítások

kritikája is. Az etika történetének kutatása teszi lehetővé a múlt gazdag eszmei örökségének kritikai elsajátítását. A Marx előtti etika egészében véve megmaradt a történelmi idealizmus álláspontján; az erkölcsi elveket általában valamely társadalmon kívüli princípiumból vezette le. Fejlődése során azonban szüntelenül folyt a harc egyfelől a nyíltan idealista elméletek között, amelyek az erkölcs alapját isteni parancsolatokban, az abszolút eszmében vagy az emberi tudatban látták, másfelől a materialista tendenciák között, amelyek az erkölcsöt földi alapra, az emberek gyakorlati érdekeire és szükségleteire vezették vissza. Minden új társadalmi-gazdasági alakulat új elméleteket hívott életre. Az ideológia összes többi formáihoz hasonlóan az etika területén is szüntelen harc folyt a haladó és a reakciós eszmék között. Elméleti síkon állandóan összeütközésbe kerültek egymással a különféle típusú etikai elméletek, amelyek homlokegyenest ellenkező megoldásokat adtak az etika problémáira; az ellentétes pólusokat rendszerint szélsőséges, egyaránt hamis álláspontok alkották. (A Marx előtti és a mai polgári etika elméleteinek konkrét tartalmát, főbb típusaikat lásd a megfelelő címszavaknál.)

Etika és pedagógia – különböző kutatási területű, de egymással szorosan összefüggő társadalmi-elméleti diszciplínák. Az erkölcs elmélete, az *etika* elemzi az *erkölcsi viszonyok* általános fejlődéstörvényeit, az erkölcsi *tudat* formáit és az embereknek e tényezők által szabályozott erkölcsi tevékenységét. Az etikán belül annak normatív ága (lásd *Normatív etika*) fejti ki az *erkölcsi alapelveket*, amelyekben az ember társadalmi-történelmi szükségletei tükröződnek. A pedagógia mint a társadalmi nevelés elmélete az etika által vizsgált törvényszerűségekből kiindulva gyakorlati feladatot old meg: kidolgozza a meghatározott erkölcsi alapelveknek megfelelő erkölcsi *meggyőződések*, *érzelmek* és *szokások* kialakításának útjait és módszereit. Ebben az értelemben a pedagógia az erkölcselmélet eredményeire épülő tudományág. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy az etika tisztán elméleti diszciplína, a pedagógia pedig olyan tudomány, amelynek nincs saját elméleti tartalma. A társadalmi nevelés és képzés folyamatának vannak bizonyos objektív törvényszerűségei, amelyeket éppen a pedagógia tanulmányoz (lásd *Kommunista nevelés*). E tekintetben a pedagógia összefügg a társadalompszichológiával is, amely az emberek tudatának és tevékenységének törvényszerűségeit elemzi. Bizonyos vonatkozásban a pedagógia kutatási terü-

lete tágabb mint az etikáé, mivel a társadalmi nevelésnek nemcsak erkölcsi, hanem egyéb – tudományos, termelési-technikai, politikai, esztétikai, testi – oldalait is vizsgálja.

A szocialista társadalom viszonyai között a pedagógia a legtágabb értelemben véve egybeesik a kommunista nevelés elméletével. A marxista pedagógia és etika szoros kapcsolata elősegíti mindkét diszciplína fejlődését. Az etika elméleti következtetéseinek és a társadalompszichológia eredményeinek felhasználása a pedagógiában gazdagítja a nevelés módszereit, a nevelő eszmei fegyvertárát, hozzásegíti azoknak a társadalmi pszichológiai folyamatoknak a megértéséhez, amelyeknek irányítására hivatott. Az etikának a pedagógiával, a kommunista nevelés gyakorlatával való kapcsolata elősegíti az etikai gondolkodás elméleti színvonalának emelését, a skolasztikus nézetek kiküszöbölését.

Etikai kategóriák – az *etika* alapfogalmai, amelyek az *erkölcs* leglényegesebb oldalait és elemeit tükrözik, és az etika elméleti apparátusát alkotják. Az etikai kategóriák egységes rendszert alkotnak. E kategóriák konkrét tartalma, logikai formája és az egyes kategóriáknak a fogalmak általános rendszerében elfoglalt helye az etika története során az erkölcs természetének felfogásától függően változott.

Az etika történetében általában alapvető kategóriának minősült az *erkölcsi jó* és a *kötelesség*, valamint az *erény*, a *lelkiismeret* és néhány más fogalom. Az etikai *racionalizmus* hívei olyan szigorú fogalomrendszer felépítésére törekedtek, amelyben minden egyes etikai kategória más kategóriákkal definiálható. Az alapvető fogalomnak, amelyből az összes többi fogalmat le kell vezetni, egyesek a jót tekintették (Platón), mások a kötelességet (Kant). Minthogy azonban az ilyen rendszerek felépítése súlyos nehézségekbe ütközött, néhány gondolkodó arra a következtetésre jutott, hogy az etikai kategóriák között nincs egység. A deontologikus *intuitivizmus* hívei szerint például a jó és a kötelesség fogalma között nem lehet logikai összefüggés (lásd még *Deontológia*).

A marxista etika kategóriarendszerét az erkölcs történelmi materialista felfogásának megfelelően építi ki, mely szerint az erkölcs az emberek magatartásának szabályozási módja, amelynek rendkívül bonyolult és sokrétű a mechanizmusa. Az erkölcs fő oldalai az erkölcsi tevékenység, az *erkölcsi viszonyok* és az erkölcsi *tudat* kategóriájában tükröződnek vissza, amelyek közül mindegyik nagyszámú más fogalmat ölel fel. Minthogy az erkölcsnek ez a

három oldala szoros egységet alkot, néhány etikai fogalom egyidejűleg mindhárom kategóriába tartozik, vagyis az erkölcs valamennyi oldalát tükrözi. Például, az erkölcsi *norma*, az erkölcsi fogalmak egyik válfaja, az erkölcsi tevékenységnek egy különös módját és az emberek közötti erkölcsi viszonyok egyik formáját fejezi ki.

Maga az erkölcsi tudat alapfogalmait tekintve az erkölcsi tevékenység és az erkölcsi viszonyok több fontos elemét tükrözi. Ezért olykor ugyanazt a fogalmat megtalálhatjuk mind az emberek erkölcsi tudatában, mind az etikai kategóriák között (például a jó, a kötelesség, a lelkiismeret, az *emberi méltóság*, a *becsület* stb.). Ez azonban nem azt jelenti, hogy az adott fogalmakat az etikai elmélet és a mindennapi erkölcsi tudat azonos értelemben használja. Például a kötelesség fogalma az előbbi esetben tudományos kategória, amely az ember társadalomhoz való viszonyának egy meghatározott fajtáját jellemzi, az utóbbi esetben pedig az egyéni tevékenységet szabályozó konkrét követelés. Bármely erkölcsi fogalom normatív jellegű, mindig előír valamely tevékenységet, viszonyt, és értékel. Az etika viszont tudományosan megalapozza és elméleti analízis tárgyává teszi a normák és az értékek stb. problémáit (lásd *Normatív etika*). A marxista etika először határolja el tudományosan az etikai kategóriákat a társadalmi tudatban spontánul kialakuló erkölcsi nézetektől, fogalmaktól.

Etikett – az emberek közötti viszony külső megnyilvánulásaival kapcsolatos viselkedési szabályok összessége (lásd *Magatartás*) (másokkal való érintkezés, megszólítási és üdvözlési formák, nyilvánosság előtti magatartás), *modor*, öltözködés). Az etikett a társadalom kultúrájának eleme (lásd *Magatartás-kultúra*), beletartoznak a viselkedés ama követelményei, amelyek gyakran a szigorúan szabályozott szertartás jellegét is öltik.

Az etikett, bár végső soron bizonyos erkölcsi elveket fejez ki – például az emberek egymás iránti megbecsülését –, az osztálytársadalmakban rendszerint merőben külsődleges, erkölcsi tartalmától elszakadt formát ölt, konvencionális *rítussá* válik, szigorúan kanonizált jelleggel bír. A legapróbb részletekig kidolgozott illemszabályok bonyolult rendszere, pontosan osztályozza a különböző osztályok és rendek képviselőivel, a különböző rangú hivatalos személyekkel való érintkezés szabályait (kit milyen megszólítás, milyen cím illet meg), a különböző körökben való viselkedés szabályait (udvari etikett, diplomáciai etikett, a „magasabb körök" eti-

kettje stb.). Ugyanakkor az etikett merev betartása mögött rosszindulat és tiszteletlenség rejtőzhet az emberekkel szemben. Az etikett lényegében gyakran a *képmutatás* törvényesített formája az emberek mindennapi kapcsolataiban.

A szocialista társadalomban az etikett a társadalmi élet demokratizálódását és az emberek közötti valóban humánus viszonyok kialakulását tükrözi. Jelentősen leegyszerűsödik, hasonlíthatatlanul szabadabbá és természetesebbé válik, annak külső kifejeződését jelenti, hogy az emberek mindennapi kapcsolataikban általánossá válik a kölcsönös jóindulat és megbecsülés, hivatali rangjukra és társadalmi helyzetükre való tekintet nélkül. A nőkkel szembeni udvariasság, az idősebbek iránti tisztelet, a megszólítási és üdvözlési formák, a társalgás szabályai, a vendégfogadás módja, a különféle alkalmaknak megfelelő öltözködés stb. – mindezek az illemszabályok az *emberi méltóság*ról alkotott általános képzeteket, illetve egyes elemeit testesítik meg. A külső forma itt csak annyiban fontos, amennyiben benne az ember magatartásának és külső megjelenésének szépségéről kialakított képzetek tükröződnek (lásd *Etikum és esztétikum*). Egészében véve az etikett a szocializmus viszonyai között egybeesik az *udvariasság* általános követelményeivel, a szocialista *humanizmus* elvein alapszik. Az etikett rituális formái lényegében csak a diplomáciai kapcsolatok területén maradnak meg (az ún. diplomáciai protokoll betartása). De ezekben is kifejezésre jut, hogy a szocializmus elvileg újat hozott az emberek közötti kapcsolatok terén: teljesen egyenlő bánásmódot írnak elő a különböző országok képviselőivel szemben.

Etikum és esztétikum – A társadalmi jelenségek általában mind erkölcsi, mind pedig esztétikai jelentőséggel (értékkel) bírnak, következésképpen erkölcsi és esztétikai szempontból is értékelhetők. Az ember cselekedete, magatartása, személyiségének egyes vonásai vagy egész arculata egyidejűleg jellemezhető erkölcsi szempontból mint *erkölcsi jó* vagy *rossz*, s esztétikai szempontból mint szép vagy csúf. Ebben az esetben az erkölcsi és esztétikai jelentés az adott jelenség két, kölcsönös összefüggésben álló aspektusaként nyilvánul meg.

Az ember élettevékenységét jellemző számos fogalom egyidejűleg erkölcsi és esztétikai értékelést foglal magában, melyek szerves tartalmi egységet alkotnak. Ilyen például a magasztos és az alantas, a hősi (lásd *Hősiesség*) és a *sekélyesség*, a *nemeslelkűség* és a *kispolgáriság* fogalma. A modort nemcsak erkölcsi szempontból értékeljük, mint az ember megbecsülésének

kifejezését (lásd *Durvaság* és *Udvariasság*), hanem esztétikai szempontból is, mint az ízlés megnyilvánulását, mint szépet vagy közönségeset. Olykor az erkölcsi és az esztétikai viszonya az életben (és a művészetben) bonyolultabb. A pozitív tendencia vereségét és a negatív győzelmét az erkölcsi tudat úgy értékeli, mint az *igazságosság* megsértését (mint olyat, aminek nem szabad lennie) – az esztétikai értékelés számára viszont ugyanez a tény mint a valóság szükségszerű ellentmondásait megjelenítő tragikum tárul fel. Az erkölcsi és az esztétikai értékelés ellentétbe is kerülhet egymással. Az életvitel külsőleges kellékeként értelmezett szépségre való törekvés gyakran erkölcsi sivárságot takar. És fordítva, a képmutató, a magatartás helyes mértékét kisszerűen, rigorózus módon eltorzító erényesség az esztétikai értékelés számára elveszti vonzó erejét, olykor komikusként jelenik meg.

A marxizmus úgy tekinti az etikumot és az esztétikumot, mint az emberi élet különböző jelenségei társadalmi jelentésének két, egymással szorosan összefüggő, mégis viszonylag önálló törvényszerűségekkel bíró oldalát. Az erkölcsi érték az emberi gyakorlat általános tendenciáját, céljainak jellegét fejezi ki az eltárgyiasult célok viszonyát a társadalmi (osztály) fejlődéshez; az esztétikai érték viszont a tárgyaknak és jelenségeknek – a gyakorlat által meghatározott – társadalmi tartalmát, ennek viszonyát a társadalmi fejlődéshez (s e tartalom formája a szellemi érzékszervek által befogadható minőségek). A belső szabadság, amellyel az ember eleget tesz az erkölcsi követelményeknek, önmagát harmonikus egyéniséggé formálva, kialakítja legmagasabb fokon a *kötelesség* és a szükséglet, a *meggyőződés* és a *hajlam* teljes összhangját – egyben esztétikai érték is, benne testesülnek meg az ember erkölcsi arculatának szépségéről alkotott eszmények.

Ha az etikum és az esztétikum ellentétbe kerül egymással, ennek nem az az oka, hogy kritériumaik nem egyeztethetők össze, hanem az, hogy az etikum vagy az esztétikum értelme eltorzult. Az erkölcsi és az esztétikai legteljesebb egysége a kommunista eszményben ölt testet, amely megköveteli a személyiség sokoldalú és harmonikus fejlesztését.

Eudémonizmus – az etika történetében gyakran alkalmazott kategória, amely fontos szerepet játszik az erkölcs megalapozásában, természetének és céljainak értelmezésében. Az eudémonizmus sok tekintetben hasonlít a *hedonizmus*ra, gyakran együtt jár azzal, olykor annak válfajaként jelentkezik (Epikurosz tanításában, a rene-

szánsz kori etikákban). De a hedonizmustól eltérően az eudémonizmus a *boldogság* fogalmát tartja az etika alapvető kategóriájának és az erkölcs alapelvének, a boldogság elérését nyilvánítja minden erény legfőbb kritériumának, az erkölcsös cselekedetek alapjának. A hedonizmushoz hasonlóan az eudémonizmus, ha következetesen végigviszik mint etikai módszertani alapelvet, szintén a *racionalizmus* egyik válfaja, s rendszerint összekapcsolódik az erkölcs individualista értelmezésével.

A boldogság kategóriáját már az ókori görög etika előtérbe állította. A cinikus iskola (lásd *Cinizmus*) megalapítója, Antiszthenész, szembeállította a boldogság és az élvezet fogalmát. Álláspontja szerint az embert az élvezet függővé teszi a külső környezettől, míg a boldogság minden érzékiségtől való teljes függetlenségében áll. Cicero, a *sztoicizmus* római követője, szintén szembeállította a boldogság állapotát az érzéki örömökkel. Ez a boldogságfelfogás az idealizmus elemeit rejtette magában: már tartalmazta az ember „testi" és „lelki" természetének szembeállítását. Arisztotelész ezzel szemben a boldogságot az élvezet sajátos esetének fogja fel, tartós és harmonikus örömnek. A boldogságra való törekvést a középkori skolasztikus Aquinói Tamás emeli erkölcsi alapelvvé, vallási alapon: a boldogság eszerint a földi örömökkel ellentétes. A reneszánsz a földi boldogságra való törekvést ismét a magatartás teljesen jogos erkölcsi elvének nyilvánítja. Az eudémonizmus elemei megtalálhatók D. Hume etikai tanításában is. Különösen nagy jelentőségre tett szert az eudémonizmus elve a XVIII. századi francia materialisták etikájában. Ők az emberi boldogságot nyilvánították minden társadalom és minden hasznos emberi tevékenység végső céljának. A boldogságra való törekvést az ember természetadta sajátosságaként fogták fel, a boldogság elérését pedig az ember igazi rendeltetésének beteljesüléseként. A mai polgári etikában a klasszikus eudémonizmusnak csak egyes elemeivel találkozhatunk, de ezek is gyakran elvesztik eredeti humanista tartalmukat és reakciós társadalmi értelmet nyernek (például O. Neurath *„felicitológiája"*).

A marxista etika álláspontja szerint az erkölcs megalapozásának eudémonista elve nem tekinthető tudományos és valóban materialista elvnek. A boldogság kategóriájában az ember rendeltetésére vonatkozó konkrét erkölcsi felfogások tükröződnek. A konkrét történelmi és társadalmi viszonyoktól függően azonban más és más a boldogság fogalma a meghatározott osztályok, társadalmi csoportok

vagy egyének gyakorlati törekvéseinek megfelelően. Más szóval, a boldogság fogalma valamely életmódnak erkölcsi előírás formájában való idealizálása. Maga a boldogság kategóriája tehát nem lehet az erkölcs alapja, mivel maga is éppannyira megalapozásra szorul, mint a többi erkölcsi fogalmak.

Evolúciós etika – polgári erkölcsfilozófiai irányzat, amely az erkölcs eredetét, természetét és rendeltetését a biológiai evolucionizmus álláspontjáról értelmezi. Megalapítójának H. Spencert tekintik, aki az erkölcsöt úgy fogta fel, mint az egész élő természetet átfogó evolúciós folyamat fejlődésformáját e folyamatnak azon a fokán, amelyet az emberi társadalom testesít meg. Az *erkölcsi jó* az ő meghatározása szerint: „fejlettebb", a *rossz:* „fejletlenebb". Spencer eszméit a XX. századi polgári etikában, E. Hoult amerikai neorealista, J. Huxley és C. Waddington angol filozófusok, illetve Teilhard de Chardin francia teológus és paleontológus fejlesztették tovább tanításaikban.

Az evolúciós irányzatot követő etikákat minden eltérésük ellenére egyesíti közös módszertani alapelvük: az erkölcsöt nem specifikusan társadalmi jelenségnek, hanem biológiai evolúciós folyamat megnyilvánulásának tekintik, a társadalom történetét e folyamat meghatározott fázisának. Álláspontjuk szerint az ember rendkívül fejlett, társadalmasult állat, az erkölcs pedig olyan feltételes reflexek rendszere, amelyeket a társadalom alakított ki evolúciója során az emberben a környezethez való alkalmazkodás eszközeként. Hoult például teljességgel tagadja az erkölcs társadalmi jellegét. Szerinte a jó és a *kötelesség* fogalma az ember orientációs eszközei a természeti valóságban; hozzásegítik az embereket ahhoz, hogy viselkedésükben érvényre juttassák a szerves evolúció követelményeit, tetteiket összhangba hozzák a külső környezettel. Az evolúciós etika más elméleteiben a biologizmus nem ennyire szembeötlő.

Az evolúciós etika hívei gyakran szembeszállnak az erkölcs szubjektivista és szélsőségesen relativista értelmezésével, s a maguk módján arra törekednek, hogy az erkölcsöt a természettudományok eredményeinek segítségével objektív alapra helyezzék. Egészében véve az ilyen típusú elméletek a vulgáris-mechanisztikus elméletekhez sorolhatók, bár gyakran megtalálhatók bennük az objektív idealizmus, a freudizmus elemei is. Ennek az irányzatnak a vulgáris tartalmai nem ritkán reakciós eszmékkel párosulnak; Houltnál például eléggé erőteljesen érvényesülnek az *individualizmus* és az *egoizmus* társadalomellenes motívumai.

Fanatizmus – azoknak az embereknek a meggyőződéseit és magatartását jellemezzük ezzel a fogalommal, akik vakon, kritikátlanul ragaszkodnak az általuk vallott eszméhez, és elfogultságuk minden más tanítással szemben kizárja ezek bármiféle ésszerű megközelítését. A fanatizmus mint a magatartás meghatározó elve végletes türelmetlenséget jelent más nézetet vallókkal szemben, s rendszerint kegyetlenséggel párosul, nem riad vissza semmiféle eszköztől, a kitűzött cél érdekében (lásd *Cél és eszköz*), elveti a meggyőzést és a racionális bizonyítást mint az eszmei konfliktusok megoldásának eszközét.

A fanatizmus rendszerint vallásos hiedelmekkel függ össze, amelyekre különösen jellemző a *dogmatizmus* és a „máshitűek" üldözése. A vallási fanatizmus az egyház kezében eszköz arra, hogy megőrizze uralmát a hívők felett; a történelemben nemegyszer véres leszámolásokhoz vezetett a „hitetlenekkel" és „eretnekekkel" szemben (középkori inkvizíció, Szent Bertalan éjszakája); a megszállottságig fokozódó fanatizmus jellemző néhány mai szektára. Tipikus vonása a fanatizmus a fasizmusnak is, amely a vak engedelmesség kultuszát ápolja.

A kommunista erkölcs elveti a fanatizmust. A marxizmus–leninizmus eszméi tudományos alapon nyugszanak; ezeknek az eszméknek meggyőződéses vallása ellentétes a vakhittel: a gyakorlat tanúságai támasztják alá, és az elmélethez való alkotó viszonyt tételez fel. A kommunista pártok és a szocialista államok gyakorlati tevékenységük során abból indulnak ki, hogy a kommunizmus a legmagasabb fokú *humanizmus*. Az ideológiai ellenfeleinkkel szembeni kérlelhetetlenség nem jelenti a végletes, erőszakos eszközök előtérbe helyezését az ellenük vívott harcban.

Farizeusság – negatív erkölcsi *tulajdonság*, amely az erkölcsi követelmények teljesítésének módja szempontjából jellemzi a személyiséget; az erkölcsi *formalizmus* egyik konkrét megnyilvánulása, a *képmutatás* és az *álszenteskedés* egyik válfaja. Lényege a társadalmilag szankcionált erkölcsi szabályok feltétlen, de merőben külsődleges, formális betartása. A farizeus erkölcsfelfogás az erkölcsöt a tényleges társadalmi

és emberi jelentőségét nélkülöző *rítus* betartására redukálja.

Maga a terminus egy ókori zsidó vallási-politikai szekta nevéből származik: a farizeusokat szélsőséges *fanatizmus* és képmutató jámborság jellemezte. A korai keresztény ideológia kritikával illette a farizeusságot („Jaj néktek képmutató írástudók és farizeusok, mert felemésztitek az özvegyek házát, és színből hosszan imádkoztok" – Máté, 23. 14.), e külsőséges erkölcsösséggel a vallásos érzés „belső erkölcsösségét" állítva szembe. De amint a kereszténység uralkodó ideológiává vált, erkölcse maga is farizeus jelleget öltött (lásd *Valláserkölcs*). Rendszerint azt nevezzük farizeusságnak, ha az erkölcsöt „kodifikált közhelyek" gyűjteményének fogják fel, továbbá, ha az erkölcsi követelményeket nem személyes meggyőződésből teljesítik, hanem a látszat kedvéért, ha az erkölcsösség álarca alatt *karrierizmus*, gerinctelenség, erkölcstelen magánélet rejtőzik.

Fatalizmus – történelem- és életszemlélet, mely szerint a történelem és az ember élete eleve meghatározott (predesztinált) az isten, a sors vagy éppen a fejlődés objektív törvénye által; és azon semmiféle emberi tevékenység nem változtathat. Az erkölcsre vonatkoztatva a fatalizmus többféle értelemmel bír. Leggyakrabban az *alázat*, a sors ellenszegülés nélküli elfogadásának hirdetésével függ össze; passzivitásra és engedelmességre, a társadalom átalakításáért vívott harcról való lemondásra kárhoztatja az embert (lásd *Sztoicizmus*). Fatalista jellegű például a vallás tanítása a földi rossz keletkezéséről és arról, hogy azt csupán vezekléssel és a végső üdvözülés révén lehet legyőzni (lásd *Eszkatológia*). Olykor viszont éppen ellenkezőleg a fatalizmus abban nyilvánul meg, hogy egyes, a predesztinációban hivő emberek a sors küldöttének, az isteni akarat végrehajtójának szerepében lépnek fel, mintegy az isteni elrendelés hivatott végrehajtóiként. A fatalizmus ilyen megnyilvánulásai rendszerint *fanatizmus*sal párosulnak.

A marxista etika a történelmi materializmusnak a társadalmi fejlődés objektív törvényeiről, illetve a tömegek és a személyiség történelmi szerepéről szóló tanításaiból kiindulva, határozottan elutasítja a fatalizmust, azon az álláspont van, hogy a történelmi törvények, bár meghatározzák a társadalom fejlődésének általános menetét, teret hagynak az erkölcsi *választás* számára, ezért nem küszöbölik ki az ember egyéni *felelősség*ét tetteiért és nem teszik feleslegessé e tettek erkölcsi *értékelés*ét.

Feddés – lásd *Szankció, erkölcsi*.

Fegyelem – társadalmi (pszichológiai) viszonyok, amelyek a társadalomban szabályozzák a magatartásformákat, biztosítják a cselekvések összehangoltságát a kollektíván belül, és biztosítják a megállapított (jogi, erkölcsi, politikai, esztétikai) *normák*, szabályok stb. kötelező elsajátítását és betartását. Mint az emberek mindennapi magatartása fölötti társadalmi ellenőrzés eszköze, a fegyelem az adott társadalomban uralkodó szociális (elsősorban gazdasági) viszonyokat tükrözi, és azok fenntartását szolgálja. A társadalmi fegyelem formái rendkívül változatosak, a közvetlen állami erőszaktól a *közvélemény*ig és az egyéni *tudatosság*ig. A fegyelem különböző formái: a *közszokások*, a *tradíciók*, a *normák*, a *szokások*, az ízlés, az állami, társadalmi szervezetek és egyes közéleti személyiségek *tekintélye*, az emberek társadalmi nevelése (lásd *Nevelés, Kommunista nevelés*), a *meggyőzés és kényszer* különféle formái. Az *erkölcs* a maga egészében szintén a társadalmi fegyelem egyik formája.

Minden társadalmi alakulatban egy bizonyos fegyelemtípus dominál. Az ősközösségi társadalomban a spontánul kialakuló szokások uralkodtak; itt a szokások, a hagyományok ereje, a nemzetségfő iránti tisztelet volt az általános összekötő kapocs. A rabszolgatartó és a feudális társadalomban nagy szerepet játszott a közvetlen gazdaságon kívüli kényszer. A tőkés társadalomban a gazdasági kényszer, az „éhség fegyelme" dominál. A szocialista fegyelem, Lenin szavaival élve, „a tudatos és egyesült dolgozók fegyelme, akik nem ismernek maguk fölött semmiféle igát és semmiféle hatalmat, kivéve a saját egyesülésük hatalmát..." A kommunista pártban a pártfegyelem, amely kizárólag a kommunisták meggyőződésének közösségén alapszik – Lenin meghatározása szerint „akcióegység, a megvitatás és a bírálat szabadsága". A kommunizmus építése során az egész társadalomban megerősödik a kommunista fegyelem, amely idővel kiszorítja az állami-jogi és a gazdasági szankciókat, a közvélemény erejére és az egyes ember személyes meggyőződésére támaszkodva. Ez a folyamat a dolgozók társadalmi tudatosságának fejlődésével együtt halad előre.

Félelem – emóció vagy tartós érzés, amelyet valóságos vagy vélt veszély idéz elő. Ha a félelem az önkontroll megszűnéséhez, az erkölcsi követelményekkel ellenkező tettekhez vezet, az erkölcsi *tudat gyávaság*nak minősíti, a félelem érzésének leküzdését pedig *merészség*nek.

A félelem nemcsak az egyes ember lelkiállapotaként jelentkezhet, hanem egész társadalmi csoportok, illetve társadalmak

tudatának vonásaként is. Például az érthetetlen természeti jelenségektől való ösztönös félelem általánosan jellemző volt az ősember tudatára, aki szinte teljesen ezeknek az erőknek az uralma alatt állt, és nem tudta ellenőrizni őket. A félelem érzését táplálhatják társadalmi viszonyok is; a félelem ez esetben az ember jogfosztottságát, elnyomatását, a vak spontaneitással érvényesülő társadalmi erőkkel szemben való tehetetlenségét tükrözi vissza. A tőkés társadalomban a munkás és az alkalmazott a munkanélküliség miatt, a magánvállalkozó a válság veszélye miatt fél a jövőtől. A jövőtől, a kérlelhetetlen történelmi törvényektől való félelem jellemző az uralkodó osztályok tudatára közelgő pusztulásuk időszakában. Sok polgári filozófus (S. Kierkegaard, A. Schopenhauer, F. Nietzsche, O. Spengler stb.) az ember természetes állapotának tartja a félelmet. Az *egzisztencializmus* szerint a félelem az emberi lét valódiságának egyik bizonyítéka, a magányosságát felismerő, létezésének értelmetlenségét megértő ember permanens állapota. A félelem – „a tárgy nélküli örökös rettegés a semmitől" – az egzisztencialisták szerint az ember szüntelen szorongásából fakad, aki kénytelen magára vállalni a *felelősség*et választásaiért, melyekhez semmiféle észszerű érve nem lehet.

A félelem nemcsak törvényszerű szülötte az osztálytársadalomnak, hanem a kizsákmányoló viszonyok fenntartásának egyik eszköze is. A néptömegek félelemérzete mindig az egyik legfontosabb szabályozója volt a társadalomban élő ember magatartásának (félelem a büntetéstől, az erőtől vagy a hatalomtól). A félelem gyakran egyenesen erkölcsi késztetésként szerepelt. A *valláserkölcs* istenfélelmet, az „utolsó ítélettől" való rettegést olt az emberekbe, ezt tartva a legmegbízhatóbb biztosítéknak arra, hogy követelményeit betartsák.

A termelési eszközök társadalmi tulajdona mellett, amikor az emberek tudatosan összefognak a közös célok elérése érdekében és kollektív ellenőrzésük alá vonják a társadalmi törvények érvényesülését, a félelem kiszorult a társadalmi pszichológiai jelenségek köréből. A tömegméretű *öntevékenység* és *alkotás* fejlődésével, a tömegek társadalmi aktivitásának *és* tudatosságának növekedésével a félelem egyre kevésbé lehet magatartásuk szabályozója. A kommunista erkölcs elveinek a mindennapi életben való megszilárdulása feltételezi, hogy minden egyes ember belső elvhűségből, saját lelkiismeretének engedelmeskedve, vagyis tudatosan és szabadon, nem pedig a büntetéstől vagy tetteinek morális elmarasztalásától való félelmében teljesítse a társadalommal szembeni köteles-

ségét. Az ember csak akkor lehet igazi képviselője a *kommunista erkölcs*nek, ha nem hátrál meg a nehézségek előtt, és – szükség esetén – kész szembeszállni a kialakult hagyományokkal és az elismert tekintélyekkel.

Felelősség – *etikai kategória*, amely az egyénnek a társadalomhoz való viszonyát az egyénnel szemben támasztott erkölcsi *követelmény*ek teljesítése szempontjából jellemzi. Ha az embernek az a *kötelessége*, hogy tudatosítsa magában, saját konkrét helyzetére alkalmazza és gyakorlatilag megvalósítsa az erkölcsi követelményeket, akkor az a kérdés, hogy milyen mértékben teljesíti e feladatot, illetve milyen mértékben bűnös (lásd *Bűnösség*) e feladat nem teljesítésében, az egyéni felelősség kérdése. A felelősség tehát az egyén erkölcsi tevékenységének és kötelességének viszonya, az egyén lehetőségeinek szempontjából vizsgálva. Ezzel kapcsolatban a felelősség problémája a következő kérdéseket öleli fel: egyáltalán képes-e az ember teljesíteni a vele szemben támasztott követelményeket; mennyire helyesen fogta fel és értelmezte ezeket a követelményeket; meddig terjednek cselekvési képességeinek határai; felel-e az ember a kívánt eredmény eléréséért és cselekvéseinek azon következményeiért, amelyeket külső körülmények befolyásolnak, előre láthatja-e ezeket a következményeket. Mindezeket a kérdéseket az etikusok attól függően oldották meg, hogy milyennek látták az ember valóságos helyzetét abban a társadalomban, amelyben ők maguk éltek.

A Marx előtti etikában a felelősség fogalmának meghatározása különösen nehéz volt, mert az egész addigi történelemben a társadalmi törvények spontán módon érvényesültek, nem álltak az ember ellenőrzése alatt. Az emberek tevékenységükben vak, számukra érthetetlen erők játékszerei voltak. Az ősközösségi társadalomban az ember teljesen a „sorstól" függött, s ugyanakkor felelősség terhelte tetteinek mindazon következményeiért, amelyeket nem láthatott előre. A jelenkori kapitalista társadalomban az ember helyzete ugyanilyen ellentmondásos. Ezért a polgári filozófusok a felelősség kérdésében gyakran hibás végletbe esnek: vagy teljes mértékben az embert teszik felelőssé tetteinek következményeiért, figyelmen kívül hagyva a külső körülmények hatását *(egzisztencializmus)*, vagy gyakorlatilag beszámíthatatlannak minősítik, teljesen felmentik a felelősség alól, ha helytelenül fogta fel kötelességét, nem érte el azokat az eredményeket, amelyekre törekedett (deontologikus *intuitivizmus*).

A marxista etika a felelősség

kérdését a maga történelmi konkrétságában oldja meg. A kizsákmányoló osztálytársadalomban az erkölcsi felelőtlenség forrása végső soron a társadalmi viszonyok embertelensége (lásd *Elidegenedés*). Az egyéni felelősség roppantul megnövekszik a szocializmusban, ahol megszűnik a gazdasági törvények érvényesülésének spontán jellege, ahol lehetővé válik, hogy az emberek tudatosan részt vegyenek a társadalom kollektív átalakításában. A kommunista viszonyok kialakítása során, ahogy fejlődik a tömegek társadalmi *aktivitása*, az emberek *tudatossága*, a dolgozók *öntevékenysége és alkotása* az élet minden területén, ennek megfelelően nő az egyes ember egyéni felelőssége. A felelősség problémája végső soron az ember reális erkölcsi szabadságával függ össze, e *szabadság* megvalósulásának egyik eleme (lásd *Személyiség sokoldalú fejlődése*).

„Felicitológia" – a *boldogság* eléréséről szóló tan, amelynek megalkotására néhány mai polgári teoretikus, köztük elsősorban a neopozitivista O. Neurath tett kísérletet. Mint etikai elmélet, a „felicitológia" az *eudémonizmus* hagyományát folytatja. Itt azonban a boldogság kategóriája nem az erkölcs alapjaként lép fel, hanem egyszerűen mint pszichológiai állapot, amely felé az ember természetszerűleg törekszik (ún. pszichológiai eudémonizmus). Az erkölcs feladata a „felicitológiában" nagymértékben leszűkül: az erkölcs pusztán a boldogság elérésének eszköze. Neurath álláspontja szerint nem fontos, hogy konkrétan mire törekednek az emberek, és milyen társadalmi eredményeket érnek el – csak a boldogság érzete fontos. A „felicitológia" tehát nem azokkal a célokkal foglalkozik, amelyek felé az embernek törekednie kell, hanem csak arra keres választ, hogy milyen úton-módon lehet elérni a boldogságot. A boldogságra való törekvés erkölcsi tartalmának kérdése ily módon érdektelenné válik.

Féltékenység – rosszindulatú, ellenséges érzés más ember sikerei, népszerűsége stb. miatt, vagy szellemi-erkölcsi arculatában, gyakorlatában megnyilvánuló pozitív tulajdonságai miatt. A féltékeny ember osztatlanul szeretné birtokolni azt, ami a másoké. A kommunista erkölcs elítéli a féltékenység minden megnyilvánulását a társadalmi tevékenység, a munka, a tudomány, a politika terén, mivel a féltékenység forrása az *egoizmus*, az önzés, a *hiúság*, az irigykedés másoknak a közös ügy szolgálatában elért sikereire; következménye a *kollektivizmus*, az elvtársi *kölcsönös segítség*nyújtás elvének megsértése. A féltékenység sajátos esete a nemek közötti féltékenység,

amely a személyes szabadság korlátozásához, zsarnokoskodáshoz stb. vezethet.

Fetisizmus az erkölcsben – az erkölcsi *értékek* természetéről alkotott hamis képzetek rendszere; az erkölcsi értékeknek történelmen kívüli (természeti vagy természetfeletti) jelleget tulajdonít, összefügg az erkölcsi *dogmatizmus*sal és az etikai *abszolutizmus*sal.

Az erkölcsi fetisizmus meghatározott társadalmi és ismeretelméleti gyökerekből táplálkozik. Az antagonisztikus osztálytársadalmakban, ahol a társadalmi törvények spontánul érvényesülnek, az ideológiai képzetek – mint már Marx és Engels megállapította — gyakran elszakadnak azoktól a társadalmi viszonyoktól, amelyekből fakadnak, és az emberek számára tőlük független abszolútumoknak tűnnek. Ennek a jelenségnek az egyik fajtája az erkölcsi fetisizmus, amely különféleképpen nyilvánul meg. A köznapi tudat számára gyakran úgy tűnik, mintha meghatározott jelenségeknek „magánvaló" erkölcsi értéke volna, függetlenül az emberiség társadalmi-történelmi gyakorlatától. Az effajta fetisizmus néhány polgári etikai tanításban elméleti-filozófiai kifejezést is nyer. A fetisizmus naturalista változata (lásd *Naturalizmus*) abban áll, hogy az erkölcsi értékeket természeti eredetűnek tekintik; például a jó és a rossz magában a világmindenség rendjében foglaltatik, vagy pedig az ember természetében, gyönyörre és boldogságra való törekvésében gyökerezik (lásd *Hedonizmus*, *Eudémonizmus*). Máskor az erkölcsi értékek eredetét valamiféle abszolút princípiumhoz, az objektív szellemhez vagy istenhez kötik. A jó eszerint az, ami megfelel az isten akaratának vagy bölcsességének, illetve az abszolút szellem törvényének. Ez az erkölcsi fetisizmus objektív idealista, illetve vallásos változata (lásd *Neotomizmus*, *Neoprotestantizmus*). Néha a fetisizmus abban nyilvánul meg, hogy az erkölcsi fogalmakat evidens jelleggel ruházzák fel (lásd *Intuitivizmus*). A fetisizmus megnyilvánulhat abban is, hogy természeti eredetű jelenségeknek, például elemi csapásoknak (árvizek, tűzvészek, földrengések, járványok) erkölcsi jelentőséget tulajdonítanak: gonosz kozmikus erők művének tekintik azokat vagy az isten büntetésének az emberek által elkövetett „bűnökért". Itt az erkölcsi fetisizmus vallásos változata *fatalizmus*sal párosul.

A szocialista társadalomban elhalnak az erkölcsi fetisizmus társadalmi gyökerei; az emberek ellenőrzésük alá vonják az objektív társadalmi törvények érvényesülését, és kezdik tervszerűen és tudatosan alkalmazni őket. Ahogyan az emberek-

ben egyre inkább tudatosul az általuk teljesített erkölcsi követelmények társadalmi értelme, eltűnnek az erkölcsi fetisizmust szülő körülmények.

Figyelmesség – erkölcsi *tulajdonság*, amely az emberek egymáshoz való viszonyát jellemzi. Megköveteli az emberek szükségleteivel, igényeivel és kívánságaival való törődést, a törekvést érdekeik, problémáik, gondolataik és érzéseik megértésére, a közvetlen érintkezésben a mások önérzetével, büszkeségével, méltóságérzetével szembeni körültekintő magatartást, az udvariasságot mindenkivel szemben. A figyelmesség, mint a *humanizmus* általános alapelvéből fakadó erkölcsi követelmény szorosan összefügg más erkölcsi tulajdonságokkal (lásd *Tisztelet, Nagylelkűség, Szerénység, Együttérzés, Nemeslelkűség, Bizalom*). Emellett az emberek mindennapi kapcsolataiban, a *magatartás-kultúra* fontos eleme; kizárja a durvaságot, a gőgöt, az önhittséget, a türelmetlenséget, a gyanakvást és a bizalmatlanságot.

A mindennapi életben kiemelt jelentőséget tulajdonít a kommunista erkölcs a figyelmességnek a nőkkel, az öregekkel és a gyermekekkel szemben. A szolgálati, hivatali kapcsolatok, a munka, a társadalmi-politikai tevékenység terén a kommunista erkölcs különösen nyomatékosan hangsúlyozza a figyelmes magatartás szükségességét a vezetők részéről az egyszerű dolgozókkal, a főnökök részéről beosztottjaikkal, a hivatalos személyek részéről a lakossággal szemben. Lenin igen fontos követelménynek tartotta, hogy a szocialista államnak, az állam szerveinek és az egyes vezetőknek figyelmes magatartást kell tanúsítaniuk a dolgozó tömegekkel szemben — ebben a kommunista humanizmus reális megnyilvánulását látta. Arra tanított, hogy ebből a követelményből kell kiindulni a párt vezető tisztségeinek betöltésekor is.

Formalizmus – 1. Erkölcsi – az erkölcsi *dogmatizmus* egyik válfaja, amely az erkölcsi követelmények teljesítésének módjában nyilvánul meg, lényege, hogy az ember merőben külsődlegesen tartja be a követelményeket és normákat, formálisan teljesíti *kötelességét*, anélkül, hogy átgondolná tetteinek társadalmi jelentőségét, felismerné erkölcsi tevékenységének igazi értelmét, vagy motiválni tudná erkölcsi tevékenységét a célszerűség szempontjából. Ilyenkor az erkölcsi szabályok betű szerinti teljesítése gyakran az erkölcs legfontosabb általános alapelveinek, a *humanizmus*nak, az *igazságosság*nak, az emberek iránti megbecsülésnek a megsértésével jár együtt. A polgári társadalomra például jellemző az erkölcsi pietizmus, az illem-

szabályok külsődleges betartásával elleplezett igazságtalanság, embertelenség.

Az erkölcshöz való formális viszony csökkenti az egyén *felelősségét* cselekvéseiért és tetteiért, a tudatosság és a meggyőződés jelentőségét az erkölcsi magatartásban.

Az osztálytársadalmakban az erkölcsi formalizmus forrása az erkölcsi követelmények dogmatizálása, társadalmi értelmük elleplezése (például a keresztény erkölcs „örök", „istentől származó" parancsolatai.)

Némely etikai koncepció az erkölcsi formalizmus elméleti megalapozását adja. Ezek lényege abban foglalható össze, hogy az embernek magáért a kötelességért kell teljesítenie kötelességét (I. Kant, deontologikus *intuitivizmus*). E koncepciók rendszerint figyelmen kívül hagyják az erkölcsi követelményeknek a konkrét viszonyoktól való függését, megkövetelik az elvont elvekhez vagy normákhoz való feltétlen ragaszkodást, tekintet nélkül a cselekedetek következményeire; általában elébe helyezik a szabályt a célszerűségnek (lásd *Deontológia*).

A szocialista társadalomban az erkölcsi követelmények formális teljesítését eredményezheti a tudatosság nem megfelelő foka, a személyes felelősségérzet hiánya, a megszokotthoz való kritikátlan ragaszkodás.

2. Etikai – módszertani elv, jellemző sok Marx előtti és néhány mai polgári etikai elméletre, melyekben a formális logikai elemzés túlsúlyban van az erkölcsi problémák tartalmi elemzésével szemben.

A régebbi elméletek közül legjellemzőbb ebből a szempontból a kantianizmus. Kant olyan egyetemes, a társadalmi élet konkrét vizsgálata nélkül, pusztán a formális logika eszközeivel megalapozható etikai alapelv kidolgozására törekedett, amelyből levezethető minden konkrét erkölcsi követelmény. Ezt az alapelvet a *„kategorikus imperativusz"*-ban vélte megtalálni, amely azonban éppen formális jellege folytán, teljesen hasznavehetetlennek bizonyul.

A formalizmusnak ez a fajtája érvényesül néhány mai polgári etikai elméletben is (például a neopozitivista R. M. Hare). – A mai polgári etikában a formalista irányzatokra (*intuitivizmus*, *neopozitivizmus* stb.) az jellemző, hogy lemondanak az etika tartalmi problémáinak felvetéséről. Szinte kizárólag az *erkölcsi nyelv* logikájának problémái foglalkoztatják őket, az erkölcsi ítéletek grammatikai formája és szemantikája, az erkölcsi terminusok definíciójának lehetősége. Ez a formalizmus reakciós jellegű, mivel az etika tudományát elvonja korunk társadalmi és erkölcsi problémáinak megoldásától.

A marxizmus nem tagadja a logikai-formai kérdések jelen-

tőségét az etikában, de ezeknek alárendelt szerepet juttat az erkölcs világnézeti és társadalmi problémáihoz képest.

Fösvénység – erkölcsi *tulajdonság*, amely a tulajdonosnak tárgyához való sajátos viszonyában fejeződik ki: a tárgyat tulajdonosa kincsnek tekinti, melynek öncélúvá vált megőrzése kedvéért figyelmen kívül hagyja a tárgynak mint fogyasztási cikknek hasznos rendeltetését, feláldozva a saját és mások érdekeit és szükségleteit. A polgári erkölcsben a fösvénység megítélését bizonyos kettősség jellemzi. Egyfelől igazolja azt, amikor a közvetlen termelő szükségleteinek kielégítésével függ össze (lásd *Tulajdonhoz való viszony*, *Takarékosság*). Másfelől, amikor a vagyonosok életmódjáról és általában a vásárlóról van szó, fényűzésre és pazarlásra ösztönöz. A tőkés társadalomban, mint Marx megállapította, ,,a pazarlás és a takarékosság, a pompa és a nyomor'' kölcsönösen feltételezik egymást.

A kommunista erkölcs a szükségletek ésszerű kielégítésének elve alapján, a fösvénységet éppúgy elítéli, mint a mértéktelen fényűzést és pazarlást, mivel mindkettő ellentmond a dolgozók valódi érdekeinek (az előbbi semmibe veszi, az utóbbi eltorzítja az ember szükségleteit).

Gőg – negatív erkölcsi *tulajdonság*, amely a következőkben nyilvánul meg: mások tudását és tapasztalatait lekicsinylő magatartás; a múlt vagy más népek kulturális értékeinek lenézése; hamis, megalapozatlan büszkeség a saját társadalmi helyzetre vagy egy bizonyos nemzethez, osztályhoz, társadalmi csoporthoz, párthoz való tartozásra; elbizakodottság, az elért eredményekkel való önáltató megelégedés; a saját sikerek és érdemek magasztalása; a saját képességeknek, lehetőségeknek és jogoknak a kivételezettség képzetén alapuló felnagyítása.

A gőg történetileg a társadalmi egyenlőtlenségnek, az osztályok, nemzetek és kultúrák antagonizmusának tükröződéseként jelentkezik a kizsákmányoló társadalomban. A szocialista társadalomban ez a tulajdonság a múlt káros csökevényei közé tartozik. A gőg táptalaja rendszerint az, hogy az emberek tudatosságának és általános kulturáltságának színvonala nem felel meg a rájuk háruló feladatok történelmi nagyságának. Lenin ismételten rámutatott a „kommunista gőg" veszélyére, hangsúlyozva, hogy a kommunista elmélet és a szocialista gyakorlat az egyetemes emberi kultúra valamennyi vívmányának általánosítására, a modern tudomány eredményeire és a tömegek gazdag gyakorlati tapasztalataira épül. „...A kommunistának, ha gazdasági vezető, elsőrendű kötelessége őrizkedni a folytonos parancsolgatástól, értenie kell ahhoz, hogy előbb figyelembe vegye azt, amit a tudomány már kidolgozott, előbb meg kell állapítania, hogy a tények már ellenőrizve vannak-e, előbb el kell érnie, hogy (beszámolók, a sajtó, gyűlések stb. útján) tanulmányozzák azt, hol is követtünk el hibát, és csak ennek alapján korrigálják azt, ami megtörtént. Kevésbé viselkedjenek Tyit Tyitics módjára („ha akarom, jóváhagyom, ha nem akarom, nem hagyom jóvá"), s többet tanulmányozzák a gyakorlat terén elkövetett hibáinkat."

A nemzeti prioritás torz felfogása és a világkultúra eredményeivel szembeni *nihilizmus* a gőg megnyilvánulása a tudomány és a művészet terén.

Gyávaság — negatív erkölcsi *tulajdonság*, a *kishitűség* egyik kifejeződése, annak az ember-

nek a magatartását jellemzi, aki a természeti vagy társadalmi erőktől való *félelme* következtében képtelen a pozitív erkölcsi követelményeknek megfelelően cselekedni. A gyávaság lehet számító önzés megnyilvánulása, amikor alapja a kedvezőtlen következményektől, mások haragjától, a vagyon vagy társadalmi pozíció elvesztésétől való félelem. Lehet tudatalatti is, a titokzatos jelenségektől, az ismeretlen, ellenőrizhetetlen társadalmi és természeti törvényektől való ösztönös félelem megnyilvánulása. Ám egyik esetben sem egyszerűen egyik vagy másik ember pszichikumának individuális tulajdonsága, hanem egyben társadalmi jelenség. Vagy az *egoizmus*sal függ össze, amely a magántulajdon sok évszázados története során vert gyökeret az emberek pszichikumában, vagy az embernek az *elidegenedés* állapotából fakadó tehetetlenségével és kiszolgáltatottságával (még a természeti jelenségektől való félelem is csak meghatározott társadalmi létfeltételek között és az ezeknek megfelelő nevelés hatására csap át gyávaságba).

A kommunista erkölcs elítéli a gyávaság megnyilvánulásait, mivel a gyávaság erkölcstelen tettekhez, becstelenséghez, gerinctelenséghez, elvtelenséghez vezet, képtelenné teszi az embert arra, hogy harcoljon az igaz ügyért, hogy szembeszálljon a rosszal, az igazságtalansággal. Az egyén és a tömegek *kommunista nevelése*, továbbá az a körülmény, hogy az emberek egyre szélesebb köre kapcsolódik be a jövő társadalmának építésébe, tudatosítja magában helyét a világban, rendeltetését és lehetőségeit, s az ember egyre inkább uralma alá veti a természeti és társadalmi törvényeket, lehetővé teszi a gyávaság fokozatos kiküszöbölését az egyes emberek jelleméből és a társadalom életéből.

Gyűlölet – *erkölcsi érzelem*, az emberek közötti ellenségeskedés viszonyának kifejezője. A gyűlölet látszatra homogén, tagolatlan érzelemnek tűnik, valóságos tartalmát tekintve azonban több, egymással összefüggő mozzanatot foglal magában: például a megvetést és a rosszakaratot a másik emberrel szemben, a segítség megtagadását a gyűlölt személytől, törekvéseinek elgáncsolását stb. A gyűlölet ellentétes a *szeretet*tel, de valamilyen formában mindig feltételezi a szeretetet: a rossz gyűlölete feltételezi a jó szeretetét, az *ember gyűlölet* összefügg az önzéssel. A keresztény erkölcscsel szemben, amely képmutató módon elítéli az emberek közötti gyűlölet minden megnyilvánulását, a kommunista erkölcs aszerint ítéli meg a gyűlöletet, hogy mi a konkrét társadalmi tartalma, ki ellen irányul és milyen indítékból fakad. Jogos

a gyűlölet, ha az emberiség ellenségei ellen fordul, és a dolgozók javát szolgálja. A nagy célok, a kommunista társadalom felépítése érdekében ezt a gyűlöletet meg kell tisztítani minden alantastól, nem szabad megengedni, hogy *fanatizmus*hoz, az igaz ügyért vívott harcban erkölcstelen eszközök alkalmazásához vezessen (lásd *Cél és eszköz*).

Hajlam, erkölcsi – az erkölcsi személyiség lelki arculatának egyik oldala (a *meggyőződések, erkölcsi érzelmek, szokások* mellett); az ember pszichikai képessége arra, hogy belső szükségletből, nemcsak a *kötelességérzetnek* engedelmeskedve, hanem személyes óhajtól is vezettetve erkölcsösen cselekedjék; ilyenkor az erkölcsi követelmény teljesítése már az egyén legsajátabb érdekévé vált. A polgári etika szembeállítja az erkölcsi hajlamot és a kötelességérzetet (lásd *Autonóm etika, Motívum*), kifejezve ezzel az osztálytársadalmakra nézve tipikus ellentmondást az egyéni és a társadalmi érdek, a személyes meggyőződés és a külső kötelesség formájában megnyilvánuló erkölcsi követelmények között (lásd *Lelkiismeret*). A pozitív tartalmú erkölcsi hajlamok kialakulása a személyiség erkölcsi *szabadság*ának egyik szubjektív feltétele.

Hála – az ember viszonya egy másik emberhez (csoporthoz, szervezethez), aki (amely) a múltban jót tett vele, szolgálatot tett neki; e viszony a jó cselekedet viszonzására való készség érzésében és megfelelő gyakorlati cselekvésekben jut kifejezésre. A jó viszonzása jóval mint erkölcsi követelmény akkor keletkezett, amikor az egyén kezdett elkülönülni az ősközösségen belül, és amikor lehetővé vált a kölcsönös szolgálatok gyakorlata. A hála kötelessége tágabb jelentőségre tesz szert a polgári társadalomban mint az áruk és szolgáltatások kölcsönös cseréviszonyának jogi formát nem öltött kiegészítése. De az emberek érdekellentéte folytán éppen itt szegik meg leggyakrabban ezt a kötelezettséget, például ha az egykori jótevő konkurrenssé válik (lásd *Álnokság, Hűség*). A kommunista erkölcs elismeri, hogy a hála az *igazságosság* elvének egyik megnyilvánulása az emberek kapcsolataiban. De azt vallja, hogy ha a hála kötelezettsége ellentmondásba kerül valamilyen magasabb rendű elvvel (a *humanizmus*sal, a *becsületesség*gel, a társadalom szolgálatával stb.), mindig az utóbbi részesítendő előnyben.

Hasznosság – a tárgyak és jelenségek, valamint az emberi cselekvések társadalmi jelentőségének egyik megnyilvánulási formája; az a pozitív szerep,

amelyet azok bizonyos *érdek*ek kielégítése vagy a kitűzött célok elérése terén betöltenek. Az emberek erkölcsi tevékenységében a hasznosság fogalma a *tett*et következményei, valóságos eredménye szempontjából jellemzi.

Az etikai tanok történetében a hasznosság fogalma akkor vált erkölcsi kategóriává, amikor megértették az erkölcsi tevékenység célszerű jellegét (lásd *Cél és eszköz*). Az ókori indiai materialisták és a görög szofisták szerint például az erkölcsi tettek végső célja és értékelésük kritériuma az, hogy hasznosak az ember számára. Később B. Spinoza, T. Hobbes, J. Locke, a francia materialisták a hasznosság fogalmát (az érdek mellett) az erkölcs alapjává tették. Mindezekben az etikai tanokban materialista tendencia érvényesült – az a törekvés, hogy az erkölcsöt az emberek valóságos érdekeivel hozzák összefüggésbe.

A hasznosság elvének progresszív jelentősége volt az elavult feudális ideológia helyébe lépő polgári ideálok megszilárdítása szempontjából. De ezeket a „hasznosság-elméleteket" kivétel nélkül burzsoá korlátoltság jellemezte; az erkölcsi cselekedet jelentését nem hozták összefüggésbe a társadalom objektív fejlődéstörvényeivel, hanem arra szorítkoztak, hogy megállapítsák hasznosságát az ember mint olyan – szubjektivista vagy naturalista (lásd *Naturalizmus*) módon értelmezett – érdekeinek és céljainak megvalósulása szempontjából. A burzsoá korlátoltság különösen egyértelműen nyilvánult meg azután J. Bentham etikai tanában, az *utilitarizmus*ban. Az erkölcs társadalmi jelentőségének a haszonra való redukálása végletesen szimplifikált, vulgáris, prakticista erkölcsfelfogást eredményez.

Csernisevszkij is magáévá tette a hasznosság koncepcióját, de forradalmi-kollektivista tendenciával töltötte meg. Szerinte erkölcsösek azok „az eszmék és indítékok, amelyeknek a közhaszon a tárgyuk".

A marxista etikától idegen az utilitárius prakticizmus szelleme. A hasznosság a tettek erkölcsi *érték*ének csak egyik aspektusa. Minthogy az osztálytársadalomban az emberek érdekei mindig osztályjellegűek, a hasznosságot konkrét történelmi összefüggésében kell vizsgálni, figyelembe véve, hogy valamely tett milyen érdekeknek és céloknak felel meg (kinek és milyen tekintetben hasznos). A kommunista erkölcs aszerint ítéli meg a tettek értékét, hogy mennyire hasznosak a szocialista társadalom érdekei, a kommunista építés szempontjából, hangsúlyozva a társadalmi érdek (és haszon) elsőbbségét az egyénivel szemben. Az igazán humánus és igazságos erkölcs alapját a dolgozók érdekei, a

kommunizmus felépítésével összefüggő célok alkotják, mert végső soron megfelelnek az egész emberiség érdekeinek (lásd *Általános emberi az erkölcsben*). Ezért, valamely tett hasznosságát értékelve a kommunista erkölcs végső soron az általános emberi érdekeket, az emberi társadalom fejlődésének általános történelmi távlatát tartja szem előtt.

Hazafiság (patriotizmus) – társadalmi és *erkölcsi alapelv*, amely az embereknek saját országukhoz való viszonyát jellemzi; ez a viszony meghatározott cselekvési módban és a társadalmi tudat és pszichológia síkján azoknak az elemeknek a komplexusában fejeződik ki, melyet általában hazaszeretetnek neveznek. „A hazafiság – írta Lenin – egyike a legmélyebb érzéseknek, mely elkülönült hazák évszázados és évezredes fennállása során gyökeresedett meg." A hazaszeretet magában foglalja az ország érdekeivel és történelmi sorsával való törődést, az ország érdekeiért való önfeláldozás készségét; az ellenséggel küzdő haza iránti hűséget; a büszkeséget az ország szociális és kulturális vívmányaira; az együttérzést a néppel, törekvéseinek szolgálatát, az ország történelmi múltja és a múltból örökölt *tradíciók* tiszteletét; a lakóhelyhez (városhoz, faluhoz, vidékhez, országhoz) való ragaszkodást.

A hazafiság mint társadalmi jelenség mindenekelőtt a társadalmi pszichológia területéhez tartozik, de erkölcsi jelentőséggel is bír. A hazafiság fent említett megnyilvánulásai visszatükröződnek az emberiség erkölcsi *tudat*ában és különböző erkölcsi követelmények tartalmában. Éppen ezért a hazafiság fogalma is az erkölcsi elvek közé tartozik.

A kizsákmányoló társadalomban a hazafiság ellentmondásos, amennyiben az embereknek az antagonisztikus osztályokra tagolódó nemzethez mint egészhez való viszonyát jellemzi. A kizsákmányoló társadalomban a valódi hazaszeretet leginkább a dolgozók körében él, de minthogy nem az ország urai és saját hazájukban elnyomatásban élnek, hazaszeretetük rendszerint a fennálló viszonyok, az uralkodó réteg gyűlöletével és gyakran a társadalmi passzivitással (lásd *Aktivitás*) párosul. A nép csak a nagy történelmi megrázkódtatások idején vehetett részt aktívan az ország ügyeiben. Ezekben az időszakokban a tömegekben megerősödtek a hazafias érzelmek, bár ők maguk soha nem élvezték győzelmük gyümölcseit. A múltban a forradalmárok hazafisága mindig szorosan kapcsolódott a nép alkotóerőit elfojtó rend, az élősdi felső réteg gyűlöletével.

A szocialista társadalomban a nép hazafias érzései szabadon kibontakoznak; a hazafiság elő-

ször válik össznépi jellegűvé. A szocialista hazafiságban a hazaszeretet szervesen összeforr a kommunizmus ügye iránti odaadással. Minthogy a szocialista haza valódi érdekei azonosak a nemzetközi munkásmozgalom érdekeivel, a szocialista hazafiság szervesen összefügg a proletár *internacionalizmus*sal. A szocialista társadalomban a néptömegek hazafisága nem passzív, hanem aktív, cselekvő hazafiság, mégpedig nemcsak a háborúk idején, hanem a haza javára végzett mindennapi munkában is.

A szocialista hazafiság a kommunista erkölcs egyik legfontosabb elve. A kommunista erkölcsnek a munkához való viszonyt, a társadalmi-politikai tevékenységet, a nemzetközi kapcsolatokat, a személyiség formálását érintő követelményei valamilyen módon mind összefüggnek a szocialista hazafisággal, mert teljesítésük egyben az ország népével szembeni kötelezettség.

Házasság és család (erkölcsi alapjai) – A házasság és a család az erkölcs egyik legfontosabb érvényesülési területe. Az erkölcs ebben a vonatkozásban a házastársak közötti, a szülők és gyermekek (valamint rokonok) közötti viszonyt szabályozza. A házasságnak és a családnak a társadalom életében betöltött szerepét, történelmi formáikat és az ezeknek megfelelő erkölcsi követelményeket a társadalom gazdasági rendje, a társadalmi viszonyok egész rendszere, valamint az emberi civilizáció és kultúra fejlettségi szintje határozza meg.

A család és a házasság történeti fejlődésében világosan nyomon követhető az emberiség általános társadalmi és erkölcsi előrehaladása; itt a következő meghatározó törvényszerűségek állapíthatók meg:

1. A poligámia különféle formáinak kiszorításával egyre szilárdabban gyökeret vert a monogámia: a férfi és a nő tartós kapcsolata. A korai ősközösségi társadalomban a csoportházasság különféle formái uralkodtak, ezeket felváltotta a labilis páros házasság, majd a monogám család. De az osztálytársadalmakban a házasság alapját gyakran nem a kölcsönös *szeretet* alkotja, hanem a gazdasági érdekek, s ezekhez igazodnak a családi kapcsolatok is. A hivatalos monogámia ezért tényleges poligámiával egészül ki, a prostitúció és a házastársi *hűtlenség* formájában. A házastársak kölcsönös vonzódásán alapuló házasság csak akkor válhat általánossá, ha megszűnik a magántulajdon, továbbá eltűnnek a gazdasági számításon alapuló házasság kiváltó okai. A szexuális vonzalom egyre inkább individuális érzelemmé válik, amely meghatározott személyhez kötött és mindenki mást kizáró jellegű.

2. A társadalmi és kulturális fejlődés alapján a szerelem puszta természeti vonzódásból specifikusan emberi érzelemmé alakul át, amely az emberi szükségletek egyre gazdagabb skáláját foglalja magában. A nemi életben, állapította meg Lenin, „nemcsak az érvényesül, amit a természet adott, hanem az is, amit a kultúra hozzáadott". A szerelem nemcsak testi, hanem lelki és esztétikai szükségletté is válik, feltételezi a házastársak érdekeinek, hajlamainak és szokásainak közösségét. A nemek közötti kapcsolat gazdagodásával kibővül az emberrel szemben támasztott erkölcsi követelmények köre; az ember életének ezzel a szférájával egyre fokozottabban összefüggnek az egyén erkölcsi arculatára, *emberi méltóság*ára, emberiességére vonatkozó fogalmak.

3. A monogámia kialakulását Engels a női nem világtörténelmi vereségének nevezte, mivel együtt járt a nőnek a férfi által való leigázásával. A nőnek a családfőtől való patriarchális függőségét, amely a nemzetségi, a rabszolgatartó és a feudális társadalmat jellemezte, a kapitalizmusban a tőke tulajdonosától, az „eltartótól" való tisztán gazdasági függés váltotta fel, amely csak bizonyos szabadságot hagyott a nőnek a családi viszonyok keretein belül. Ami a dolgozó osztályokat illeti, a nőknek a társadalmi termelésbe való bekapcsolódása jelentős mértékben aláássa a férfinak a nő feletti uralmát, és megteremti az előfeltételeket a nő emancipációjához. A nők teljes egyenjogúsága azonban csak a szocialista társadalomban valósul meg, ahol létrejönnek a valóságos feltételei annak, hogy a nő a társadalmi élet valamennyi területén a férfival egyenrangú félként vegyen részt. Ezáltal a nő iránti megbecsülés a nő sokoldalúan emberi (nem pedig csak női) méltóságának elismerésévé válik (lásd *Nőhöz való viszony*).

4. A házastársak kölcsönös vonzalmán alapuló igazi monogámia térhódításával a nemi szerelem „a házasságtörés" erejéből (mivel a házasság főképpen más megfontolásokon alapult) „a házasságalapítás" erejévé válik (Engels). Amikor az önző meggondolások nem játszanak szerepet a házastárs kiválasztásában, és az egyetlen motívummá a szerelem válik, létrejönnek az előfeltételei annak, hogy a családi kötelék fenntartásának társadalmi követelménye teljesen egybeolvadjon az egyén belső hajlamával. A szocialista társadalom a kölcsönös házastársi szeretetet tekinti a házasság erkölcsi alapjának. Ezáltal létrejönnek a feltételei a személyiség erkölcsi *szabadság*ának a házassági kapcsolatokban.

5. Az igazi monogámia megerősödésének, valamint a családi-házassági kapcsolatok területén érvényes erkölcsi követel-

mények és a személyiség belső szükségletei közötti szerves egység kialakulásának mértékében a házastársak és a családtagok egyre inkább képesek önállóan szabályozni kapcsolataikat, a társadalom részéről megnyilvánuló állandó külső ellenőrzés nélkül. A kommunizmusban, állapította meg Engels, „a nemek viszonya kizárólag magánügy lesz, amely csak az érdekelt személyekre tartozik, s amelybe a társadalomnak nem kell beavatkoznia". A kommunista társadalmi viszonyok kialakulásával a személyiség egyre szabadabban nyilvánítja ki emberi, társadalmi lényegét a családi-házassági kapcsolatokban.

A szocialista család átmeneti fokozat a tőkés társadalom proletár családja és a jövő kommunista családja között. A szocialista társadalom közvéleménye fáradhatatlanul harcol a nőkkel való patriarchális bánásmód ellen, a családi kötelezettségek, elsősorban a gyermeknevelés felelőtlen elhanyagolása ellen, a züllött életmód ellen, a házastársak, szülők és gyermekek viszonyában mutatkozó tiszteletlenség és önzés ellen. Amint a szocialista családban mind jobban megszilárdulnak a pozitív erkölcsi elvek, fokozatosan szükségtelenné válik a család életébe való jogi és adminisztratív beavatkozás.

Hedonizmus – az etika történetében gyakori módja az erkölcs megalapozásának, természete és céljai értelmezésének. A hedonizmus a különböző erkölcsi követelmények egész tartalmát egyetlen általános célra vezeti vissza: az élvezetszerzésre és a szenvedések elkerülésére irányuló törekvésre. Ezt a célt tekinti az ember fő mozgató princípiumának, amely a természettől sajátja (lásd *Naturalizmus*), és végső soron minden cselekvését meghatározza. Mint a földi örömökre való törekvést előíró erkölcsi elv, a hedonizmus (akárcsak az *eudémonizmus*) ellentéte az *aszketizmus*nak.

Az ókori Görögországban az első filozófus, aki az etikában a hedonizmus elvét érvényesítette, Arisztipposz, a kürénéi iskola alapítója volt. A hedonizmus legismertebb képviselője Epikurosz volt, akinek a nevéhez egy egész etikai irányzat fűződik: az *epikureizmus*. A hedonizmus eszméit hirdette Epikurosz római követője, Lucretius is. A középkorban a keresztény egyház ideológusai élesen elítélték a hedonizmust, bűnnek minősítve a földi gyönyöröket. A hedonizmus elve az etikában a polgári viszonyok megerősödésének korában éledt újjá. Ez az elv ugyanis tökéletesen megfelelt annak a polgári szemléletnek, amely az emberben mindenekelőtt a magánvállalkozót látta (a társadalom mozgató princípiuma a saját érdekeit követő magánszemély, a társadalom és következésképpen az

erkölcs végső célja ennek a magánszemélynek a java, s az ő anyagi jóléte végső soron az emberi közjónak a tartalma). Hobbes, Locke, Gassendi, Spinoza, a XVIII. századi francia materialisták a vallási erkölcsfelfogás elleni harcban gyakran folyamodtak az erkölcs hedonista értelmezéséhez. Később a hedonizmus az *utilitarizmus*-ban találta meg legteljesebb kifejezését. A hedonizmus eszméit vallja a jelenkori polgári etika sok teoretikusa is (Santayana, Schlick, Drake stb.).

Az ókorban és az újkorban a hedonizmusnak egészében véve progresszív szerepe volt az etikában, amennyiben szembenállt a valláserkölccsel, és kísérletet tett az erkölcs materialista értelmezésére. Mégsem tekinthető az etikai elmélet tudományos elvének, mivel nem felel meg az emberre vonatkozó ismereteink mai színvonalának. A marxizmus az embert mindenekelőtt társadalmi lénynek tekinti. Ebből a szempontból a sokrétű emberi szükségletek mindegyikének az élvezetszerzésre való visszavezetése végletes vulgarizálás, és végeredményben azon a biológiai vagy tisztán pszichológiai felfogáson alapszik, amely az embert kizárólag természeti lénynek tekinti. A hedonista elv ezenkívül individualista jellegű, és ennek folytán etikai *relativizmus*ba hajlik. Maguk az élvezetek, amelyekre az emberek törekszenek, konkrét történelmi jellegűek; történelmi koronként és társadalmi csoportonként különbözők. Éppen ezért mindazon törekvések és célok eredete, amelyeket az emberek maguk elé tűznek, csakis a társadalmi gyakorlatban keresendő.

Helyeslés, erkölcsi – lásd *Szankció*.

Helyeslés és elmarasztalás – Erkölcsi nevelő funkciót tölthetnek be a helyeslés és elmarasztalás a társadalom által felhasznált legkülönbözőbb (például jogi vagy gazdasági) formái. De specifikusan erkölcsi jelentőségük éppen abban van, hogy általuk a társadalom kinyilvánítja az embernek, hogy tetteit helyesli vagy elítéli (lásd *Szankció*). Az erkölcsben tehát a helyeslés és elmarasztalás a társadalom által az egyénre gyakorolt szellemi ráhatás, amely magában foglalja az egyén tetteinek *értékelés*ét (a dicséretet, illetve feddést).

Hiba – lásd *Erény*.

Hiúság – *erkölcsi érzelem*, amely mint cselekvési *motívum* arra készteti az embert, hogy dicsőségszerzés, a közfigyelem magára irányítása, mások csodálatának és irigységének felkeltése céljából vigyen véghez különféle tetteket. Ha az ilyen motívumok valamely egyén mindennapi cselekvéseinek jellem-

zőjévé válnak, a hiúság a személyiség erkölcsi *tulajdonságává* szilárdul. Ez a tulajdonság individualista jellegű (lásd *Individualizmus*). A hiú ember képtelenné válik arra, hogy tetteit társadalmi jelentőségük szemszögéből ítélje meg: csak annyiban van rá tekintettel, amennyiben az megfelel dicsőségvágyának. Az ilyen ember egyáltalán nem tudja önállóan megítélni cselekvéseinek lényegét, csak a környezetének figyelmét felkeltő külső hatások érdeklik. A hiúság mértéktelenül felfokozott *önérzet*et jelent, amikor az embernek az a törekvése, hogy semmivel se legyen roszszabb másoknál, abba az óhajba csap át, hogy mindenkinél jobbnak tűnjék. Ebben az értelemben a hiúság eltorzult társadalmi érzelem, amely gyakran társadalomellenes cselekedetekre készteti az embereket.

A társadalom erkölcsi tudata a hiúságot régtől fogva elítéli. Az ókorból ránk maradt Hérosztratosz görög pásztor legendája, aki, hogy a hír szárnyra kapja nevét, felgyújtotta az epheszoszi Artemisz-templomot. (Innen származik a „hérosztratoszi dicsőség" kifejezés.)

Hősiesség (heroizmus) – emberi magatartásforma, erkölcsi vonatkozásban eredménye a *hőstett*. A hős (egyén, csoport, osztály, nemzet) valamely rendkívül nagy és nehéz feladat megoldását, nagyobb *felelősség*et és több *kötelezettség*et vállal magára, mint amit rendes körülmények között az általánosan elfogadott magatartás-*normák* az emberektől megkövetelnek, és ezzel összefüggésben különösen nagy akadályokat küzd le.

Az etika történetében újra meg újra felmerült a hősiesség problémája. A múltban egyes teoretikusok (Vico, Hegel) a heroizmust kizárólag az ókori Görögország történetének ún. „hőskorához" kötötték, mely a mitológiában jutott kifejezésre. A mitológiai hős emberfeletti erővel bír, az istenek pártfogását élvezi és hőstetteket hajt végre az emberiség javára. Minthogy hisz a gondviselésben, nem választja külön azt, amit maga vitt véghez, attól, ami a sors beteljesedése. Vico és Hegel szerint saját koruk viszonyai között a hősiesség számára már nem maradt hely: minden egyes ember magatartását pontosan megállapított normák szabályozzák, amelyek feltételezik a személyiség jogainak és kötelességeinek egyensúlyát. A polgári társadalom valóban kirekeszti a hősiességet az emberek mindennapi életéből, mivel benne a gyakorlatias számítás, a nyárspolgári józanság szelleme és az erkölcsi dogmatizmus uralkodik. De a polgári viszonyok megszilárdulása a reneszánsz korában a sokoldalúan fejlett és forradalmi gondolkodású hősök tevékenységét előfeltételezte. Ez „olyan kor, amelynek óriásokra

volt szüksége és óriásokat is nemzett, a gondolkodóerő, a szenvedély és a jellem, a sokoldalúság és a tudományosság óriásait. A burzsoázia modern uralmát megalapozó férfiak igazán minden voltak, csak nem polgárian korlátozottak..." (Engels).

A polgári romantikusok (Schlegel, Carlyle stb.) megpróbálták feltámasztani a heroizmus eszméit, de náluk a hősiesség fogalma mélységesen individualista jelleget ölt. Az ő hősük: a kimagasló személyiség, aki felülemelkedik a „tömegen" és a hétköznapiságon s nem ismeri el az általánosan elfogadott erkölcsi normákat. Szélsőségesen reakciós értelmet visz a hős fogalmába Nietzsche: az ő hőse a „felsőbbrendű ember", „túl" van „jón és rosszon", s szakít a „tömeg" erkölcsével. Később az *amoralizmus*nak ezeket a motívumait felhasználta a fasizmus ideológiája (a „felsőbbrendű faj" számára „minden megengedett"; Hitler azt hirdette, hogy a „vezér", a „Führer" mentesíti alattvalóit az erkölcsi felelősség alól). Egészen másként értelmezték a hősiesség fogalmát az orosz narodnyikok „a hős és a tömeg" elméletében. Tagadták a néptömegek aktív történelmi szerepét, szerintük a tömegek csak egyes rendkívüli személyiségek példája nyomán kelnek forradalomra. Végül, sajátos módon értelmezi a heroizmust az *egzisztencializmus*.

A hősiesség marxista felfogása gyökerében ellentétes a polgári felfogással. A történelmi folyamat dialektikája megköveteli, hogy bizonyos időszakaiban (például forradalmak idején) nemcsak egyes személyiségek, hanem a néptömegek is feláldozzák magánérdekeiket a közös ügynek, és olyan hőstetteket hajtsanak végre, amelyek a mindennapi élet körülményei között nem tipikusak. Lenin a heroizmus fogalmát a történelmi folyamat ellentmondásosságából vezeti le: egyfelől követelő szükségességgé válik bizonyos társadalmi feladatok megoldása – másfelől viszont a fennálló viszonyok akadályozzák ezt. Ilyen ellentmondás keletkezett a szovjethatalom első éveiben. „... Holmi bűvös kör féle áll elő – írta Lenin –: hogy a munka termelékenységét növeljük, meg kell szabadulnunk az éhínségtől, hogy megszabaduljunk az éhínségtől, növelnünk kell a munka termelékenységét... A gyakorlatban az ilyen ellentmondások a bűvös kör áttörésével oldódnak meg, azzal, hogy a tömegek hangulatában fordulat áll be egyes csoportok hősies kezdeményezése következtében, amely az ilyen fordulat hátterében nem ritkán döntő szerepet játszik." A hősiesség mint tömegjelenség tehát a társadalom életében kialakuló rendkívüli körülményekkel, döntő fordulatot hozó korszakokkal függ össze. Ilyen világtörténelmi

jelentőségű korszak a kapitalizmusból a kommunizmusba való átmenet egész időszaka. Éppen ezért az új társadalom győzelemre juttatásának feladata, írja Lenin, „semmi esetre sem oldható meg egyetlen hősies fellángolással, hanem a tömegek közt végzett hétköznapi munkához szükséges legtürelmesebb, legállhatatosabb, legnagyobb hősiességet követeli meg".

A marxista etika nem tesz elvi különbséget egyéni és tömeges hősiesség között. Az egyéni hőstett a *kezdeményezés* szerepét töltheti be, *példamutatás*ul szolgálhat sok ember számára, és ily módon tömeges hősiességbe mehet át. Az egyéni hős a kommunista erkölcs szerint csak abban az értelemben kivétel az általános szabály alól, hogy nagyobb felelősséget vállal, feláldozza érdekeit más emberek vagy az egész társadalom érdekeiért. Egyébként az igazi hős semmiben sem tekinti magát kivételnek, így nem vonja ki magát az általánosan elfogadott magatartás-normák követése alól sem.

Hőstett – a *hősiesség* aktusa; az embertől maximális akaratkifejtést követelő, rendkívüli nehézségek leküzdésével összefüggő tett, amelynek társadalmilag hasznos eredménye felülmúlja a szokásos cselekvések eredményeit. Különösen gyakran van szükség hőstettre a forradalmak korában, háború idején, továbbá a mindennapi életben előadódó rendkívüli körülmények között (például ha baleset folytán emberéletek kerülnek veszélybe).

A társadalmi fejlődés folyamán lépten-nyomon kialakulnak olyan szituációk, amelyek „szokatlan", az általánosan elfogadott erkölcsi követelmények keretein túllépő tetteket követelnek meg az emberektől (lásd *Nagylelkűség*). A kommunista erkölcs megköveteli az embertől, hogy rendkívüli esetekben egész erkölcsi erejének megfeszítésével rendkívüli, az addig gyakorolt normákat felülmúló tetteket hajtson végre. A hőstettnek ezt a kivételes jellegét azonban nem szabad egyoldalúan értelmezni. A hőstett nem egyes kivételes személyiségek kiváltsága. A hőstett jelentősége abban is állhat, hogy tömegmozgalom elindítójává válik (lásd *Kezdeményezés*), és akkor a kivételes szokásossá válik. Ugyanakkor a kommunista erkölcs nem hirdeti a köznapi magatartás normájaként az általános *aszketizmus*t, az önfeláldozást.

„Humanista" etika – polgári etikai irányzat, amely az 1920-as évektől terjedt el az Egyesült Államokban. Fő képviselői: W. Fite, I. Babbitt, C. Garnett és I. Levine. A „humanista" etikának a valóságban semmi köze az igazi *humanizmus*hoz; az elmélet szerzői azon az alapon vezették be

ezt az elnevezést, hogy az erkölcsöt, az ő álláspontjuk szerint, „specifikusan emberi" jelenségekből – valójában az önmagában vett egyén pszichológiájának adataiból, magatartásának sajátosságaiból – vezetik le. Az izolált személyiség vizsgálatából leszűrt tapasztalatokra való korlátozódás szélsőségesen individualista és szubjektivista erkölcsfelfogás felé viszi ennek az irányzatnak a képviselőit. Fite szerint az ember erkölcsössége abban áll, hogy tudatosítja magában cselekvéseit, és hogy kész lemondani bármely korábban kitűzött célról (ebben látja az erkölcs „alkotó" jellegét). Babbitt az erkölcsöt a belső elmélyülés követelményére és a „külső expanzióról" való lemondásra redukálja; Garnett – a bölcsességre, Levine pedig a magatartás ésszerűségére. Az *erkölcsösség kritériumai* ily módon náluk merőben formálisak (lásd *Formalizmus*), nem tárják fel az erkölcsi tevékenység konkrét tartalmát. Emellett esetleges, az ember *erkölcsi viszonyai*nak bonyolult rendszeréből önkényesen kiragadott kritériumok. A „humanista" etika végletes *individualizmus*a és reakciós volta abban nyilvánul meg, hogy tagadja a mindenkire nézve érvényes általános erkölcsi elvek jelentőségét; következésképpen minden egyes egyén önmaga egyedüli bírája. Fite nézete szerint például a jó fogalma mindig individuális, és csak az adott ember egyéni tudata szempontjából van értelme. Ami másoknak jó, írja, annak rám nézve csak az a jelentősége, hogy segít megérteni önmagát. Ebből Fite azt a következtetést vonja le, hogy az ember nem köteles tiszteletben tartani mások érdekeit, ha képviselőik nem tudnak ezeknek az érdekeknek érvényt szerezni. A „humanisták" individualizmusa ily módon a nyílt *egoizmus* megalapozásába csap át.

Humanizmus – világnézeti (többek között erkölcsi) elv, amelynek alapja a meggyőződés az ember lehetőségeinek és a tökéletesedésre való képességének korlátlanságában, a személyiség *szabadság*ának és méltósága (lásd *Emberi méltóság*) védelmének követelése, az a felfogás, hogy az embernek joga van a *boldogság*ra, hogy a társadalom végső célja az ember szükségleteinek és érdekeinek kielégítése. Ez az elv annak az átfogó eszmeáramlatnak a talaján született, amely a reneszánsz korában keletkezett, és kifejezte a „harmadik rend" (a burzsoázia, a kézművesek és a parasztság) harcát a feudális arisztokrácia és a papság uralma ellen, a középkori-vallási ideológia ellen.

Az emberről és az erkölcsről alkotott vallási-aszketikus felfogással szemben (lásd *Vallás-erkölcs, Aszketizmus*) a huma-

nisták (Petrarca, Leonardo da Vinci, Kopernikusz, Montaigne, Bacon, Shakespeare stb.) az embert a természet koronájának, a világmindenség központjának tekintik. Felfogásuk szerint az emberben harmonikusan egyesülnie kell a természeti és a szellemi princípiumnak, ezért az embernek joga van a földi boldogsághoz, s az élvezetre és boldogságra irányuló „természetes" törekvésének kell az erkölcs alapjává válnia (lásd *Hedonizmus, Eudémonizmus*). A vallási felfogással ellentétben az erkölcsben világi célok megvalósítását látják: az embernek mindennemű társadalmi és szellemi elnyomás alól való felszabadítását, az igazságtalanságtól, a társadalmi visszásságoktól és a tudatlanságtól való megszabadítását, az emberi személyiség tökéletesítését, az emberek teljes anyagi és szellemi jólétének elérését. A humanisták nagy jelentőséget tulajdonítanak az emberi észnek, és azt vallják, hogy az érzelmi indítékokat az ész ellenőrzése alá kell helyezni.

A humanizmusban csaknem kezdettől fogva két fő irányzat különböztethető meg. A polgári humanisták figyelmének középpontjában az egyes személyiség állt. Az ember jólétének és szabadságának alapját a magántulajdon sérthetetlenségében látták. A társadalmi és az egyéni érdekeket a polgári társadalom keretein belül akarták összebékíteni, ezt a kísérletüket fejezi ki az „értelmes egoizmus" erkölcsi tanítása (lásd *Egoizmus-elméletek*). A másik irányzat a dolgozók törekvéseinek adott kifejezést. Az utópikus kommunizmus hirdetői (Morus, Campanella, Münzer) felvetik a vagyoni egyenlőtlenség, sőt a magántulajdon felszámolását mint elengedhetetlen feltételét az ember felszabadulásának, az erkölcsi fogyatékosságoktól való megszabadulásának. Az egyén szükségletei és a társadalommal szembeni kötelességei közötti kölcsönviszony problémájának megoldását a munkában látják, amely nemcsak minden egyes ember kötelességévé, hanem az emberek boldogságának forrásává kell hogy váljon. Az utópikus kommunizmus egyes elemei fejlődtek tovább Owen, Saint-Simon, Fourier, valamint több orosz forradalmi demokrata, Belinszkij, Dobroljubov, Csernisevszkij munkáiban.

A humanizmus legmagasabb rendű formája a kommunista humanizmus, amely a marxizmus elméletében nyert tudományos megalapozást. Marx és Engels elsőként elemezték tudományosan a magántulajdonnak a személyiségre gyakorolt hatását; feltárták a tőkés társadalom antihumánus tendenciáit, azt a körülményt, hogy ebben a rendszerben a társadalmi haladás és a kultúra vívmányai az ember el-

len fordulnak (lásd *Elidegenedés*). A bérmunka, melyet profitszerzés céljából a tőkés kizsákmányol, tagadja az emberben a személyiséget, kimeríti az ember „fizikai természetét", szétrombolja szellemét. A magántulajdon megosztja az embereket, szellemi és erkölcsi degradálódásukhoz vezet. A humanizmus elvének maradéktalan érvényesülése a kommunizmusban valósul meg, ahol – Lenin megállapítása szerint – „az egész társadalom javára" lehetségessé válik „a társadalom valamennyi tagja teljes jólétének és mindenirányú szabad fejlődésének biztosítása". Tehát csak a marxista humanizmus képes ténylegesen leküzdeni az egyén és a társadalom közötti ellentmondást (lásd *Ember és társadalom*). A kommunista humanizmusnak sikerült megoldania egy másik ellentmondást is, amelyet a humanisták mindaddig képtelenek voltak leküzdeni: az egyes osztályok és az egész társadalom érdekei közötti ellentmondást. Marx rámutatott, hogy csakis a proletariátus képes felszabadítani az egész emberiséget, mert önnön felszabadítása a kizsákmányolás alól egyben „az általános emberi emancipáció".

A kommunista erkölcs az emberiség történetének leghumánusabb erkölcse. Nem szorítkozik arra, hogy alapelvvé nyilvánítsa az ember *szeretetét* és *tiszteletét*, hanem feladatul tűzi ki azt is, hogy magában a társadalomban kell létrehozni azokat a valóban emberi viszonyokat, amelyek a *személyiség sokoldalú fejlődéséhez* szükségesek. A humanizmus követelménye ezért egybeesik a kommunista társadalom felépítésének céljával. A kommunista erkölcs a társadalmi érdekek prioritását hirdeti a szocialista társadalomban az egyéni érdekekkel szemben, de ezeket nem állítja szembe egymással, hanem abból indul ki, hogy a kommunizmus építése során mind közelebb kell jutni teljes egységükhöz. A kommunista erkölcstől idegen az *egoizmus* és az *altruizmus*, az *aszketizmus* és a *hedonizmus*, az egyéni szabadság és a társadalmi szükségszerűség szembeállítása is. Mindezek az erkölcs eddigi történetére jellemző ellentétek fokozatosan túlhaladottá válnak a kommunista társadalom építése során.

Hűség – erkölcsi *tulajdonság;* jelenti a rendíthetetlen kitartást a társadalom, az osztály, a párt, a társadalmi mozgalom ügye mellett; az adott kötelezettségek feltétlen teljesítését; az egyén állhatatosságát azokhoz való viszonyában, akikhez a *barátság*, a *szeretet*, a házasság kötelékei fűzik. A hűség szorosan összefügg más, feltételeül szolgáló erkölcsi tulajdonságokkal; ilyen az *eszmeiség*, az *elvi szilárdság*, a választott ügy igaz voltába vetett *meggyőződés*, a

következetességet megkövetelő *elvhűség*, a nehézségekkel, az ellenség mesterkedéseivel szembeni szilárdság, az *áldozatkészség*. E tulajdonságok hiánya gyakran *hűtlenség*be sodorja az embert. A hűség csak formális jellemzője a személyiségnek és tetteinek, önmagában semmit sem mond azok tartalmáról. De éppen valamely ügy tartalma és társadalmi jelentősége határozza meg sok tekintetben a hűségnek az adott ügy szolgálatában álló emberekre általában jellemző mértékét. Minél magasabb rendű a harc célja, annál szilárdabb résztvevőinek erkölcsi egysége. Például a Nagy Honvédő Háborúban a szovjet nép a történelemben egyedülálló példáit mutatta a haza iránti hűségnek, amely a tömeges *hősiesség*ben és önfeláldozásban nyilvánult meg.

A hűség az emberek közös tevékenységének egyik elengedhetetlen feltétele (lásd *Ember és társadalom, Egyén és közösség*), és így ez a tulajdonság az emberiség egész erkölcsi fejlődésében megnyilvánult (lásd *Általános emberi az erkölcsben*). A magántulajdon viszonyai azonban gyakran a hűség megszegéséhez vezetnek, előmozdítják a hűtlenséget és *álnokság*ot.

Különösen nagy jelentősége van a hűségnek a forradalmi tevékenységben. „...A forradalom katonájának lenni – írta Ernst Thälmann – annyit jelent, mint rendíthetetlen hűséggel szolgálni az ügyet, olyan hűséggel, amelynek próbája élet és halál." A magasrendű humanista eszményekhez, a világ dolgozóinak érdekeihez való hűség (lásd *Internacionalizmus*) a *kommunista erkölcs* egyik legfontosabb követelménye. Ezzel a követelménnyel szorosan összefügg a szocialista haza szeretete (lásd *Hazafiság*) és népi iránti hűség.

A kommunista erkölcs megköveteli az emberektől *kötelezettség*eik maradéktalan teljesítését mind magánjellegű kapcsolataikban, mind a társadalommal szemben.

Hűtlenség – a közös ügyhöz való *hűség* megszegése, a szolidaritás, az elvtársiasság, a szeretet stb. kialakult viszonyának megtagadása. Az erkölcsi *tudat* annyiban értékeli negatívan a hűtlenséget, amennyiben pozitív jelentést tulajdonít az elvtársiasság, a szeretet stb. viszonyainak. Ha e viszonyok elvesztik pozitív értelmüket vagy éppenséggel erkölcsileg negatívvá válnak, megszegésük és megtagadásuk már nem hűtlenség. Ellenkezőleg, a hűség ebben az esetben erkölcstelen, hamis elvtársiasságnak, klikkszellemnek stb. minősül. A politikai viszonyok területén elkövetett hűtlenség, amelynek társadalmi és osztályvonatkozása van, az *árulás*.

Igazmondás – erkölcsi *tulajdonság*, amely az olyan embert jellemzi, aki szabállyá tette magára nézve, hogy feltárja az igazságot, nem leplezi mások és önmaga előtt a valóságos helyzetet. Az igazmondás általános emberi követelmény (lásd *Általános emberi az erkölcsben*). Az embereknek abból a szükségletéből fakad, hogy megfelelő képet alakítsanak ki a társadalomról, amelyben élnek, saját életkörülményeikről, azokról a tettekről stb., amelyeket értékelniük kell. Az antagonisztikus osztálytársadalomban azonban ezt a követelményt szinte mindig megsértették, mert ellentétbe került az uralkodó osztályok és a magánszemélyek érdekeivel. Minthogy maga a társadalom az osztályérdekek és az egyéni érdekek antagonizmusán alapult, megvédése a politikában, igazolása ideológiai síkon, az egyes ember sikere a társadalmi pozícióért való harcban szükségképpen megkövetelte a megtévesztést. Az igazmondás ténylegesen csak bizonyos keretek között érvényesülhetett, és ilyen vagy olyan mértékben törvényesített hazugsággal egészült ki. Az uralkodó osztályok ideológusai igyekeztek különböző módon igazolni a megtévesztést és az igazság eltitkolását mint a „magasabb érdekeket" szolgáló „kegyes hazugságot", amely, úgymond, maguknak a megtévesztetteknek a javát szolgálja, akik „nem értenék meg" az igazságot, vagy helytelen következtetéseket vonnának le belőle.

A kommunista erkölcs abból indul ki, hogy igazi *tudatosság* csak azon az alapon jöhet létre, ha az emberek ismerik az igazságot, bármi legyen is, ha tisztában vannak minden társadalmi-történelmi ellentmondással és az életben felmerülő konfliktussal, ha reálisan ítélik meg a nehézségeket és bírálják a fogyatékosságokat. Ezért nem tűr el semmiféle hazugságot a társadalmi-politikai életben és a magánéletben, elítéli a szemfényvesztést, a valóság szépítését a tudományos művekben és a művészetben.

Igazság és erkölcs – Az a kérdés, hogy az emberek erkölcsi fogalmai valami objektíve létezőt tükröznek-e, igazaknak (illetve hamisaknak) tekinthetők-e, az etika történetében különböző formákban már az ókortól kezdve felmerült. A régebbi teoretikusok többsége

igenlő választ adott erre a kérdésre. De azt az „objektíve létezőt", ami az erkölcsi tudatban visszatükröződik, különbözőképpen fogták fel, attól függően, hogy mi volt az álláspontjuk az erkölcs eredetét és forrását illetően. Az erkölcsi megismerés objektumává hol az isteni akaratot vagy értelmet, hol az igazságosság örök alapelveit, hol a világmindenség erkölcsi törvényeit, vagy pedig a nem kevésbé misztikus, történelemfeletti „emberi természetet" nyilvánították (lásd *Abszolutizmus*, *Racionalizmus*). Az ezzel ellentétes szubjektív idealista felfogás szerint az erkölcsi fogalmak egyáltalán nem tükröznek semmi objektíve létezőt (lásd *Szkepticizmus*, *Approbatív elméletek)*; az erkölcs csupán az ízlésnek, valamely tetszőleges tárgy önkényes előnyben részesítésének a területe (lásd *Voluntarizmus*).

A jelenkori polgári etikában az igazság és *erkölcs* viszonyának problémája az *erkölcs és tudomány* viszonyának kérdéseként vetődik fel. Az etikai *naturalizmus* szerint az erkölcsi elvek a tudományos tények segítségével megalapozhatók. A polgári etikusok többsége azonban elveti ezt a nézetet. Az *intuitivizmus* hívei azt állítják, hogy az erkölcsi ismeret teljességgel egyedi, s hogy megszerzésének módja elvileg más, mint a tudományos ismereteké. A neopozitivisták (lásd *Neopozitivizmus*) általában tagadják azt, hogy az erkölcsi képzetek bármilyen ismeretet tartalmaznak, hogy igazak lehetnek.

E probléma megoldásában a marxista etika abból indul ki, hogy az erkölcsi eszmék valamilyen módon mindig a fennálló társadalmi valóságot, az emberek társadalmi létfeltételeit tükrözték. A társadalom, illetve valamely osztály saját történelmi szükségleteinek megfelelően alakítja ki az erkölcsi normákat és alapelveket, a jó és a rossz fogalmát. Egy társadalom, illetve osztály erkölcsi fogalmai annyiban igazak, amennyiben történelmi lehetőségei összhangban vannak az emberi társadalom haladásának szükségleteivel. Ha valamely osztály reakcióssá, uralma a társadalmi haladás fékezőjévé válik, akkor erkölcsi fogalmai sem felelnek meg többé a történelmi törvényeknek, hamis tartalommal telítődnek.

A probléma másik oldala az, hogy milyen módon tükrözi az erkölcsi tudat a történelmi törvényeket. Az osztálytársadalmak egész történetében különösen sok fantasztikus és fetisisztikus elképzeléssel találkozunk az erkölcsi tudat tárgyát illetően. A marxista etika abból indul ki, hogy mi az ember valóságos helye a történelmi folyamatban és ezzel elsőként húzza ki a talajt az erkölcsi *fetisizmus* alól. Megindult az a folyamat, melynek során az emberek többé

már nem spontánul és tudattalanul alakítják ki erkölcsi eszméiket, hanem egyre tudatosabban összhangba hozzák az emberiség társadalmi-történelmi szükségleteivel. Társadalmi eszményünk – a kommunista társadalom – tartalmában elvileg egyezik a történelmi folyamat fejlődésére vonatkozó tudományos előrelátás adataival, és ebben az értelemben az objektív igazságot testesíti meg.

Igazságosság – az erkölcsi *tudat* fogalma, amely azt juttatja kifejezésre, hogy valamely viszonyokat kívánatosnak, az emberi lényeg és az emberi jogok meghatározott felfogásával összhangban állónak tekintünk. Az *erkölcsi jó* és *rossz* elvontabb fogalmaitól eltérően, amelyek minden társadalmi jelenség általános erkölcsi értékmérői, az igazságosság az egymással szervesen összefüggő jelenségek kölcsönös viszonyát jellemzi, a *jó*nak és a *rossz*nak az emberek közötti megoszlása szempontjából. Ez a fogalom többek között magában foglalja a megfelelést az egyes embereknek (osztályoknak) a társadalom életében játszott szerepe és szociális helyzetük között; a *cselekedet* és az igazságtétel (a bűntett és a büntetés), az érdem és a jutalom, a jogok és a kötelességek között. Amennyiben a megfelelés hiányzik közöttük, azt az erkölcsi tudat igazságtalanságnak minősíti.

Az igazságosság fogalmának mindenkori tartalma az emberek számára evidensnek tűnik, alkalmasnak mindazon életfeltételek értékelésére, amelyeknek fenntartását vagy megváltoztatását kívánják. Valójában azonban ez a fogalom konkrét történelmi jellegű, s maga is ezektől a feltételektől függ. „A görögök és a rómaiak igazságérzete igazságosnak találta a rabszolgaságot; a burzsoá igazságérzet 1789-ben követelte a feudalizmus megszüntetését, mivel az igazságtalan" – mondotta Engels. De az igazságosság e történelmileg feltételezett fogalma arra ösztönözheti az embereket, hogy forradalmi módon átalakítsák a társadalmat, a társadalmi fejlődés objektív törvényeiből fakadó követelményeknek megfelelően. „Ha a tömeg erkölcsi tudata igazságtalannak nyilvánít egy gazdasági tényt – írta Engels –, akkor ez annak bizonyítéka, hogy az a tény már túlélte magát."

A történelem folyamán az igazságosság fogalma először az ősközösség normáit megszegő emberek megbüntetésének követelésében jutott kifejezésre. P. Lafargue ezt megtorló igazságnak nevezte; ennek egyik megnyilvánulása volt a *vérbosszú* intézménye. Bonyolultabb – differenciáló, osztó – igazságosságfelfogás alakul ki akkor, amikor a nemzetségen belül kezdik megkülönböztetni az

egyes individuumokat. Az ősközösségi társadalomban ez az igazságosság minden ember egyenlőségét jelentette, mindenekelőtt az anyagi javak szempontjából.

A magántulajdon és a vagyoni egyenlőtlenség kialakulásával az igazságfogalom már nem esik egybe az egyenlőséggel. Az igazságosságot kezdik úgy értelmezni, mint az emberek helyzetében érdemeiknek megfelelően mutatkozó eltéréseket. De bármiképpen értelmezték is az érdemet, ez mindig az uralkodó osztályok kiváltságos helyzetét igazolta. A feudális erkölcsben az érdem a nemesi származást illette meg, a polgári erkölcsben pedig azt a felhalmozott gazdagságot, amelyben állítólag az egyén képességei és szorgalma testesült meg. Ami az egyenlőséget mint az igazságosság alapját illeti, az osztályantagonisztikus társadalomban ezt csupán bizonyos vonatkozásban ismerik el. A feudális-keresztény erkölcs az emberek egyenlőségét csupán abban az értelemben fogadta el, hogy minden ember az isten teremtménye, s így isten előtt egyenlő, továbbá hogy mindenki egyaránt részese az eredendő bűnnek. A polgári igazságfelfogás már feltételez bizonyos jogi egyenlőséget (politikai jogok egyenlősége, törvény előtti egyenlőség, a „lehetőségek egyenlősége"), de ez az egyenlőség formális marad, valójában a vagyonosok és a vagyontalanok egyenlőtlensége. Gazdasági téren az igazságosság fogalma itt az egyenértékek (áruk, munka, szolgáltatások) cseréjét jelenti. A munkás munkaerejének a tőkés által kifizetett munkabérre való „kicserélése" azonban gyakorlatilag a bérmunka kizsákmányolását jelentette.

A jogok egyenlősége ténylegesen csak a szocialista társadalomban valósul meg. A szocialista igazságosság-felfogás szerint az ember érdemeit és ennek megfelelően a társadalomban elfoglalt helyét, illetve a társadalmi javak használatához való jogát, társadalmilag hasznos tevékenysége határozza meg, nem pedig a származása vagy vagyona. Ez az igazságfelfogás testesül meg a munka szerinti elosztás szocialista elvében. A szocialista társadalomban még nincs teljes egyenlőség az emberek között. Az igazságosság legmagasabb foka, amely teljesen egybeesik a társadalmi egyenlőséggel, a kommunista társadalom felépítésével valósul meg. A lehetőségek egyenlőségének kialakításához sokoldalúan fejleszteni kell az emberek képességeit (lásd *Személyiség sokoldalú fejlődése*), fel kell számolni a munka jellegében mutatkozó lényeges különbségeket, s meg kell valósítani a kommunista alapelvet: „Mindenkitől képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint."

Igényesség az emberekkel szemben – az embernek erkölcsi *követelmény*ek elé állítása és felelőssé tétele (lásd *Felelősség*) azok teljesítéséért. Az igényesség mértékét az ember erkölcsi lehetőségeinek megítélése határozza meg. Ha helytelenül állapítják meg az emberek tényleges lehetőségeinek határait adott történelmi feltételek között, ez rendszerint az igényesség eltorzult értelmezéséhez, szélsőséges *rigorizmus*hoz, vagy ellenkezőleg, erkölcsi *szkepticizmus*hoz vezet. Mindkét véglet különösen szembeszökően jelentkezik a keresztény erkölcsben, amely a kizsákmányoló osztálytársadalom viszonyai között nyilvánvalóan nem teljesíthető követelményeket támaszt az emberekkel szemben (lásd *Szeretet*) és ugyanakkor az embert természeténél fogva képtelennek tartja az *erény*re (lásd *Neoprotestantizmus*).

A kommunista erkölcs igényessége azon alapszik, hogy elismeri az ember végtelen lehetőségeit és képességét arra, hogy olyan társadalmat hozzon létre, amely kiirtja majd a bűnözés és az erkölcsi rossz társadalmi gyökereit. Az ember erkölcsi lehetőségeinek ez az optimista megítélése, amely a történelmi fejlődés törvényeinek tudományos elemzésén alapszik, első ízben teszi lehetővé az igényességnek és az *emberi méltóság* igazi tiszteletben tartásának összeegyeztetését. Ugyanakkor a kommunista erkölcs csak olyan követelményeket támaszt, amelyek az adott történelmi időszakban valóban teljesíthetők. A szocialista társadalomban például még nem követelhető meg az emberektől, hogy a munka mennyiségének és minőségének megfelelő anyagi ellenszolgáltatás nélkül vegyenek részt a társadalmilag hasznos munkában, mivel ennek még nem alakultak ki a szükséges társadalmi és gazdasági feltételei. De a kommunizmus építése során az anyagi érdekeltség mellett mind nagyobb szerepet játszanak a munka erkölcsi ösztönzői.

Individualizmus – az erkölcs megalapozásának és a magatartás kialakításának alapelve. Ennek az alapelvnek jelentése etikai síkon a következőkben foglalható össze: a különálló egyén a társadalom alapvető mozgató princípiuma, autonóm személyiség, amely önállóan, a társadalomtól függetlenül képes meghatározni saját erkölcsi törvényeit. Ebből azt a következtetést vonják le, hogy magában az egyénben van az erkölcs alapja, vagy hogy az egyén önmaga képes az erkölcsi normák és alapelvek megalkotására, erkölcsi tevékenységének feladata pedig arra redukálódik, hogy létrehozza saját individualitását és szabadságát, külső társadalmi kötelezettségei ellenére. Az individualizmus elve elméleti síkon egyes *etikai*

kategóriák (lásd *Kötelesség, Lelkiismeret, Hősiesség, Ember és társadalom*) torz felfogásához vezet, gyakorlati érvényesülése pedig a legkülönbözőbb negatív erkölcsi *tulajdonság*okban jut kifejezésre (lásd *Egoizmus, Parazitizmus, Becsvágy, Hiúság, Önhittség*).

Az individualizmus elvének társadalmi alapja a magántulajdon, amely elkülöníti egymástól az embereket a társadalomban, s a társadalmi és az egyéni érdekek ellentétéhez vezet. Az individualizmus elve megjelenik már az ókori gondolkodóknál: a szofistáknál, a cinikusoknál (lásd *Cinizmus*), a kürénéieknél (lásd *Hedonizmus*), a *sztoicizmus*, az *epikureizmus* híveinél stb. De az individualizmus a legkifejlettebb, legteljesebb formáiban a polgári világszemléletben jutott kifejezésre. A reneszánsz, a korai protestantizmus és a felvilágosodás ideológiájában egészében véve progresszív volt; a feudális függőségtől, a középkori hierarchikus-rendi társadalmi rendszer bilincseitől való megszabadulásra irányuló törekvést, az *emberi méltóság*nak, a politikai és szellemi szabadságnak (lásd *Humanizmus*), a magánvállalkozói öntevékenység akadálytalan fejlődésének igenlését fejezte ki. Az individualizmus elve érvényesült a legkülönbözőbb polgári etikai elméletekben (lásd *„Társadalmi szerződés", Egoizmus-elméletek, Erkölcsi érzék elméletei, Eudémonizmus*), amelyek az erkölcsöt az egyes ember magánérdekeiből, egyéni törekvéseiből vezetik le.

A tőkés viszonyok megszilárdulásával szembetűnővé vált a szakadás a sokoldalú és szabad személyiség polgári eszménye és a valóság között. „A polgári társadalomban a tőke önálló és személyisége van, a munkálkodó egyén ellenben önállótlan és személytelen" (Marx és Engels). A polgári viszonyok embertelen jellegének feltárulásával párhuzamosan az individualizmus egyre inkább önző, reakciós és antihumánus tartalommal telítődött. Egyre sekélyesebbek és képmutatóbbak lettek elméleti megalapozásai is (lásd *Utilitarizmus*). Nietzschénél az individualizmus a nyers erő kultuszának értelmét kapta, ami a jellegtelen szürke „tömeg" fölött uralkodó „felsőbbrendű ember" eszméjében jutott kifejezésre. Ezeket az eszméket később felhasználta a fasizmus ideológiája.

A jelenkori polgári etikában az individualizmus elve a legkülönbözőbb elméletekben nyer megalapozást (lásd *Neopozitivizmus, Intuitivizmus, Egzisztencializmus, Önmegvalósítás etikája, „Humanista"* etika). Mintha hogy a jelenkori monopolkapitalizmus jórészt kiküszöböli a „szabad" magánvállalkozást, vagyis azt az objektív alapot, amelyen a polgári individualizmus eredetileg keletkezett, ezt az elvet is ahelyett, hogy az

egyénnek a társadalom életében való öntevékeny részvétele módjaként fognák fel, egyre gyakrabban úgy tekintik, mint a személyiségnek a társadalmi függőségtől való „megszabadulását", az embernek a társadalom elleni „lázadását".

A kapitalizmus összeomlásának korában az individualizmus burzsoá elve főként a marxizmus ellen irányul. Ennek az elvnek a segítségével próbálják lejáratni a dolgozók között a társadalmi igazságtalanság elleni harcban kialakuló *szolidaritás* eszméjét, és azzal a rágalommal illetik a szocialista társadalmat, hogy csorbítja a személyiség szabadságát, és tagadja az emberi egyéniséget. A kommunista erkölcs abból indul ki, hogy a szocializmusban létrejön az egyéni és társadalmi érdekek egysége (lásd *Egyén és közösség*). Az individualizmussal a *kollektivizmus* elvét állítja szembe, elítélve az individualizmus mindennemű megnyilvánulását az emberek tudatában és magatartásában.

Internacionalizmus, szocialista – a dolgozók – alapvető érdekeik közösségén alapuló – nemzetközi egysége a tőkés rendszer megsemmisítéséért és a kommunista társadalom felépítéséért vívott harcban. Az internacionalizmus mint a nemzetek közötti viszony alapelve a politika területére tartozik, de egyúttal a kommunista erkölcs egyik legfontosabb alapelve, amely ezt a viszonyt szabályozza. Ebben az értelemben az internacionalizmus a kommunista *humanizmus* egyik megnyilvánulási szférája. Az internacionalizmus mint erkölcsi alapelv az alábbi követelményeket foglalja magában: valamennyi nép egyenlősége és szabadsága, társadalmi és kulturális fejlettségükre való tekintet nélkül; engesztelhetetlenség a nagyhatalmi sovinizmussal és a nemzeti elnyomás minden formájával szemben; a világ dolgozóinak együttműködése és *szolidaritása* a közös célokért vívott harcban; engesztelhetetlenség a nemzeti önzéssel és szeparatizmussal szemben; barátság és megbecsülés a más népek képviselőivel való kapcsolatokban; érdeklődés a különböző nemzeti kultúrák iránt; harc a nemzeti elzárkózás ellen, türelmetlenség a nemzeti és faji fölényt hirdető nézetekkel és elméletekkel szemben – mindazzal szemben, amit a nacionalizmus fogalma ölel fel. A burzsoá nacionalizmus feltételezi a népek gyűlölködését, az egyik nemzet értékének a többi rovására való felnagyítását. A nacionalizmus fonákja a kozmopolitizmus, melynek alapja a hazához és a nemzethez, annak érdekeihez és kultúrájához való közömbös, nihilista viszony, a nemzeti hagyományok megtagadása.

A proletár internacionalizmus

elve gyökerében ellentétes mind a nacionalizmussal, mind a kozmopolitizmussal, amellyel együtt jár, hogy a különböző államokhoz és nemzetiségekhez való látszólag semleges viszony a jogegyenlőtlenség és az alárendelés viszonyát leplezi.

Az internacionalizmus eszméje a nemzetközi kommunista mozgalommal együtt született, és elsőként e mozgalom alapítói, Marx és Engels hirdették meg a „Világ proletárjai, egyesüljetek!" jelszóban, szemben az uralkodó osztályok által folytatott nemzeti gyűlölködés politikájával.

A szocialista internacionalizmusnak a népek közötti viszonyban való érvényesülésére a történelem első gyakorlati példája a Szovjetunió népeinek soknemzetiségű közössége, amelyben felszámolták a nemzeti elnyomást, és megteremtették a népek teljes egyenjogúságát. Az addig elmaradott népek ebben a közösségben hozzájutottak a világ kultúrájának és civilizációjának kincseihez. A Szovjetunióban maga a *hazafiság* érzelme is eleve internacionalista jelleget öltött, hiszen magában foglalja a közös szocialista hazában élő valamennyi nép barátságát.

A szocializmusban az internacionalizmus mint erkölcsi alapelv az emberek mindennapi életében érvényesül. A nemzeti gyűlölködés különféle, olykor még tapasztalható csökevényei, rendszerint a kellő tudatosság hiányával és az emberek alacsony kulturális színvonalával függnek össze.

A szocialista világrendszer kialakulásával az internacionalizmus elve lett az alapja mind a szocialista államok és nemzetek egymás közötti kapcsolatainak, mind pedig az elnyomott és jogfosztott nemzetekhez és a tőkésállamok dolgozóihoz való viszonyuknak. Ez az alapelv a testvéri kommunista és munkáspártok közötti viszony törvénye.

Intuitivizmus, etikai – irányzat, amelynek képviselői szerint az erkölcsi fogalmak (*erkölcsi jó, kötelesség* stb.) az ész és a tapasztalat révén nem alapozhatók meg, ezeket az ember intuíció útján ismeri fel, mint evidens, „magától értetődő" igazságokat. Az etikai intuitivizmus annak a felfogásnak az elméleti kifejezése, hogy az általánosan elfogadott erkölcsi meggyőződések nem szorulnak bizonyításra, magától értetődőek (lásd *Dogmatizmus*).

Az intuitivizmus elemei már néhány ókori etikai elméletben is megtalálhatók (Szokratész, Platón). A XVII–XVIII. századi cambridge-i új platonizmus képviselői (Price, Cudworth, Clarke) azt vallották, hogy a jó és a kötelesség fogalmai meghatározhatatlan és megindokolhatatlan egyszerű eszmék. A XIX. században Angliá-

ban Henry Sidgwick fejlesztette tovább az intuitivizmus eszméit.

A jelenkori polgári etikában közismert a XX. század elején G. Moore által alapított, intuitivista áramlat, amely Anglián kívül az Egyesült Államokban és más országokban is elterjedt. Moore szerint az etikának nem az emberek magatartását kell tanulmányoznia, hanem az erkölcsi fogalmakat, amelyek között a legfontosabb a jó fogalma. Ezzel az álláspontjával az etikai *formalizmus* új változatát alakította ki. Moore véleménye szerint az egész megelőző etika a „naturalizmus hibájában" szenvedett (lásd *Naturalizmus*), amennyiben megpróbálta valamiképpen definiálni és megalapozni a jó fogalmát. Moore nem azért bírálja az *utilitarizmus*, a *hedonizmus*, az *evolúciós etika* híveit, mert a jót egyoldalúan vagy szimplifikáltan definiálták, hanem egyáltalában tagadja a jó meghatározásának és racionális elemzésének lehetőségét. Ily módon Moore intuitivista koncepciója az erkölcs tudományos elemzésének tagadásához vezet, szembeállítja egymással az *erkölcsöt és tudományt*.

Az intuitivizmusban két irányzat különböztethető meg. Az axiológiai intuitivizmus (lásd *Axiológia*) – képviselői: G. Moore, H. Rashdall, J. Laird, O. Johnson, B. Blanchard – a jóból vezeti le az összes többi erkölcsi fogalmat, többek között a kötelességet (kötelesség az, hogy jót tegyünk). A deontológiai irányzat (lásd *Deontológia*) – képviselői: H. Prichard, W. Ross, C. Carritt, C. Broad – szerint a kötelesség a jótól független vagy azt logikailag megelőző fogalom (a jó a kötelesség teljesítése). Az erkölcsöt tehát itt formálisan értelmezik: a kötelességet magáért a kötelességért kell teljesíteni.

A deontológiai intuitivizmus szerint az erkölcsi kötelezettségek nem a társadalmi szükségleteken alapulnak, hanem maguktól értetődők, örök érvényűek és változhatatlanok. Ross szerint például összesen hét ilyen evidens kötelezettség van: ne kövess el rosszat, tégy jót, oszd el a jót és rosszat az emberek érdeme szerint (az igazságosság követelménye), mondj igazat és teljesítsd ígéreteidet (a hűség kötelezettsége), hálálj meg a neked tett szolgálatokat, torold meg a neked okozott kárt, tökéletesítsd önmagad. Már maga a kötelezettségek ilyen kiválogatása (hiányoznak az embernek a társadalommal szembeni kötelezettségei, csak az egyes emberekkel szembeni kötelezettségek szerepelnek), a követelmények konkrét értelmezéséről nem is szólva, egyértelműen példázza az erkölcs individualista, sajátosan polgári felfogását.

A jelenkori intuitivizmus szociális értelme az, hogy a tőkés

társadalom uralkodó osztálya által szankcionált erkölcsi nézeteknek vitathatatlan (evidens) jelentést ad, ezeket illetően megengedhetetlennek tart bármiféle kételyt és bírálatot, s még kevésbé a tudományos bírálatot. Különösen reakciós, szélsőségesen dogmatikus jellegű a deontológiai irányzat, amely vak, nem tudatos kötelességteljesítést sugall.

Irigység – rosszindulatú, ellenséges érzelem más ember sikereivel, népszerűségével, erkölcsi fölényével vagy kedvezőbb helyzetével szemben. Az irigység az önzés (lásd *Egoizmus*) és az ezzel összefüggő *becsvágy* és *hiúság* alapján alakul ki az emberben. Alantas érzelem, eltorzítja a személyiséget és az emberek közötti viszonyt (például azt a kívánságot kelti az emberben, hogy a másikat kudarc, szerencsétlenség érje, hogy lejárassa magát környezete előtt, sőt gyakran erkölcstelen tettekre késztet).

A burzsoázia ideológusai gyakran olyan szociális érzelemnek próbálják feltüntetni az irigységet, amely a nincstelenekre, általában a dolgozó tömegekre jellemző. Sőt olykor azt állítják, hogy az irigységből fakad a dolgozóknak az egyenlőségre való törekvése, hogy ez az alapja az egyenlőséget és a magántulajdon kisajátítását hirdető erkölcsnek (Nietzsche, Spengler). Valójában azonban a forradalmi erkölcs alapja a szociális *igazságosság* követelése: az elnyomottaknak az a törekvése, hogy ne a kizsákmányolók helyébe lépjenek, hanem felszámolják a kizsákmányolást.

Irracionalizmus, etikai – az erkölcs természete értelmezésének szemléleti és módszertani elve, amely számos burzsoá etikára jellemző. Noha elemei a legkülönbözőbb régi etikai elméletekben is fellelhetők, a legkiforrottabb formájában az irracionalizmus a XIX. század derekán (Kierkegaard, Schopenhauer) és különösen a XX. században alakult ki, amikor eszméire olyan polgári etikai irányzatok épültek fel, mint az *egzisztencializmus* és a *neoprotestantizmus*. Fő sajátossága, hogy tagadja az erkölcsben mindennemű törvény létezését, és eltúlozza az egyes erkölcsi problémákban a különös, megismétlődhetetlen elem jelentőségét. Így arra a következtetésre jut, hogy az ész és a tudomány, amelyek csak arra képesek, hogy a sokféleségben az általánosat megragadják, teljesen használhatatlanok az erkölcs területén (lásd *Erkölcs és tudomány*). Az erkölcsi problémák tárgyalása során az irracionalisták az élmény egyoldalúan, torz módon értelmezett felfogását – mint „életérzést" – állítják előtérbe, célzatosan szembeállítva azt a logikus gondolkodással.

Az irracionalisták azt állítják, hogy az emberi élet minden egyes szituációja, minden egyes ember helyzete mindig egyedi, megismétlődhetetlen, s ebből azt a következtetést vonják le, hogy az erkölcsi követelmények minden alkalommal teljesen eltérő értelemmel bírnak. Éppen ezért szerintük lehetetlen olyan általános erkölcsi elvek megfogalmazása, amelyek alapján az ember különböző gyakorlati helyzetekben konkrét döntésekre juthat. Ebben a tételben nemcsak a szélsőséges *relativizmus* mozzanata figyelhető meg, hanem az etikai *racionalizmus* bírálata is. Az irracionalisták bírálják azokat az etikai elméleteket, amelyek az erkölcsi követelmények tartalmát az emberre mint természeti és társadalmi lényre vonatkozó tudományos ismeretek összességéből vezetik le. A racionalista felfogás szerint az ember az okság törvényei szerint és a célszerűség keretei között cselekszik, az észt és a tudomány által kidolgozott fogalmakat követi, aláveti magát a társadalom törvényeinek és követelményeinek, a mindenkire érvényes erkölcsi *normák*nak. De az irracionalisták szerint ez csupán az emberi lét külső oldala, a „nem valódi", „nem autentikus" erkölcs, az utilitárius, dogmatikus, kanonizált erkölcs területe. A tulajdonképpeni emberi – vagyis „valódi" – lét nem fejezhető ki fogalmi síkon, kívül áll a társadalom és a természet törvényein. Ez a személyiség abszolút szabadságának szférája, ahol az ember a maga „autentikus" erkölcsiségében alakítja ki önmagát, a társadalom ellenére, szemben az anyagi számítás birodalmával. Az emberi létnek két, egymástól teljesen független szférára való kettéhasításában egyrészt a mai burzsoá civilizációval szembeni kritikus állásfoglalás nyilvánul meg, és az a törekvés, hogy a személyiségnek önmagába való visszahúzódása útján „mentsék meg" az embert a fennálló viszonyoktól (lásd *Individualizmus*). Az irracionalisták végeredményben az erkölcs társadalmi természetének tagadásához jutnak el. Az erkölcsnek az a szélsőségesen individualista értelmezése azonban nem nyújt útmutatást a tevékenység számára; gyakorlati vonatkozásban ebben nyilvánul meg reakciós és antihumánus volta.

Ítélet, erkölcsi – lásd *Erkölcsi nyelv.*

Jellem, erkölcsi – a személyiség erkölcsi *értékelése* alá eső, és az erkölcsi *nevelés* tárgyául szolgáló erkölcsi tulajdonságainak összessége. Az erkölcsi jellem a *magatartás*ban nyilvánul meg.

Az erkölcsi jellemet alkotó tulajdonságok feltételesen a következő csoportokra oszthatók: eszmei-társadalmi tulajdonságok *(eszmeiség, tudatosság, elvhűség,* kezdeményezőkészség, *elvi szilárdság)* és a munkához való viszonyt *(munkaszeretet,* illetve *parazitizmus)*, a tulajdonhoz való viszonyt *(takarékosság,* illetve *kapzsiság)*, a más emberekhez való viszonyt (*emberség* vagy *embergyűlölet, tisztelet* vagy *önhittség, udvariasság,* illetve *durvaság)*, az önmagunkhoz való viszonyt jellemző tulajdonságok *(büszkeség, önérzet,* illetve *hiúság,* nagyképűség, *gőg)*, a becsületességre vonatkozó tulajdonságok *(igazmondás, hűség, őszinteség,* illetve *képmutatás, álnokság)* és végül: akarati tulajdonságok *(önuralom, kitartás, bátorság,* illetve *kishitűség, gyávaság)*. Természetesen egy és ugyanaz a tulajdonság (például a hűség vagy az önfeláldozás) éppúgy jellemezheti a személyiség társadalmi meggyőződését, mint más emberekhez és önmagához való viszonyát.

Minden egyes társadalmi alakulat erkölcse megteremtette a maga sajátos elképzeléseit az erkölcsi jellemről, a maga pozitív és negatív emberképét, és ennek megfelelően fogalmazta meg az erkölcsi nevelés céljait. A keresztény erkölcs megalkotta a „szentéletű ember", az aszkéta alakját, aki leküzdi a „földi szenvedélyeket" (lásd *Aszketizmus*); a korai *polgári erkölcs* a takarékos tőkefelhalmozó alakját, aki idegenkedik a pompától és elítéli a nemesség henye életét. De mindezek az elképzelések, amelyek különféle társadalmi csoportok osztálytörekvéseit fejezték ki, végletesen egyoldalúak voltak. Nem a személyiség pszichikumát formáló objektív társadalmi előfeltételekből indultak ki, hanem az emberrel szemben támasztott elvont erkölcsi követelményekből és értékelésekből.

A *kommunista erkölcs*ben az erkölcsi jellem felfogása mentes az egyoldalúságtól. Igaz, a kommunista erkölcs fejlődésének különböző fokain egyik vagy másik erkölcsi tulajdonság elsőrendű jelentőségre tehet szert. Az erkölcsi *eszmény* a sok-

oldalúan fejlett, harmonikus személyiség lesz (lásd *Személyiség sokoldalú fejlődése)*.

Jellemvonások – lásd *Jellem, erkölcsi*.

Jó – általános fogalom a tárgyak és jelenségek pozitív értékének jelölésére. A jó egyik válfaja az erkölcsi *érték*, az erkölcsi értelemben vett jó (lásd *Erkölcsi jó*).

A környezetünkhöz tartozó tárgyak, a valóság jelenségei, az emberek cselekedetei jók annyiban, amennyiben megfelelnek az ember érdekeinek, előmozdítják erői és képességei fejlődését, társadalmi haladását. Ám a történelmi folyamat ellentmondásossága és a különböző osztályok érdekellentéte következtében „ami jótétemény egyeseknek, az szükségképpen csapás másoknak, ami új felszabadulás egyik osztály számára, az új elnyomás egy másik számára" (Engels). Ebből azonban nem következik az, hogy a jó fogalmában nem lehetnek általános emberi elemek, vagy hogy a különböző jelenségek értékelésének nincsenek objektív tudományos kritériumai – csak az, hogy az osztálytársadalmakban a jónak az emberek érdekeivel való meghatározása nem teljes, nem elégséges. A marxizmus feltárja az emberi érdekek objektív forrásait, és rámutat arra, hogy az érdekek a társadalmi léttől, ennek törvényeitől függnek. Hogy valamely osztály mennyire helyesen fogja fel a közjót, az a történelmi fejlődés folyamatának elemzése alapján tűnik ki. Objektív értelemben véve jó azon osztály alapvető érdekeinek érvényesülése, amely az adott történelmi körülmények között a társadalom forradalmi, progreszszív, az emberiség egészének felszabadítását előmozdító átalakításának hivatását tölti be.

Kapzsiság – negatív erkölcsi *tulajdonság*, annak az embernek magatartását és motívumait jellemzi, aki összes cselekedeteit és más emberekkel való kapcsolatait saját egyéni anyagi haszna szempontjából szemléli és formálja. A kapzsiság az *egoizmus* megnyilvánulása az anyagi javakhoz való viszony szférájában. Szociális jelentése az egyéni anyagi érdek előnyben részesítése a társadalmi érdekkel szemben.

A kapzsiság mint társadalmi (pszichológiai) jelenség a magántulajdon keletkezésével jelenik meg. A polgári társadalomban az emberi cselekvések fő mozgató rugójává válik a társadalmi tevékenység és az egyéni kapcsolatok szférájában. A polgári erkölcs képmutatóan elítéli a kapzsiságot, ugyanakkor az emberi cselekedetek természetes motívumának ismeri el.

A szocialista társadalomban a kapzsiság lealacsonyítja az *emberi méltóság*ot, és gátolja a személyiség szellemi fejlődését. A kommunista erkölcs a kapzsiságot a legalantasabb tulajdonságok közé sorolja.

Karrierizmus – negatív erkölcsi *tulajdonság*, az olyan ember magatartását és személyiségét jellemzi, aki egész társadalmi tevékenységét érvényesülésének rendeli alá (lásd *Becsvágy*), s csak annyiban kész eleget tenni a vele szemben támasztott követelményeknek, amennyiben ez egyéni helyzetét előmozdítja. A karrierizmus az *egoizmus* egyik megnyilvánulása, de képmutató módon a közügy (a társadalom egésze, valamely szervezet, intézmény, vállalat) odaadó, önzetlen szolgálatának álarcában lép fel.

A karrierizmus történelmileg a társadalmi egyenlőtlenség viszonyai között kifejlődő szociális és hivatali hierarchia talaján keletkezett. A karrierizmus jelenségei az anyagi és társadalmi helyzetben való különbségek fennmaradása folytán a szocializmus időszakában sem tűnnek el.

A karrierista életelve a felsőbb fórumok utasításaihoz való tüntető ragaszkodás. A karrieristát elvtelenség és opportunizmus jellemzi, mindig alkalmazkodik a körülményekhez, könnyedén váltogatja meggyőződéseit, a pillanatnyi szituációtól függően. Az adott követelményeket nem úgy fogja fel, mint a társadalom aktuális

szükségleteit kifejező objektív szükségességet, hanem mint a felsőbbségnek tetsző magatartás modelljét. A karrieristát a felelőtlenség, az emberek sorsával és az ügy érdekeivel szembeni közömbösség jellemzi.

A kommunista párt szüntelenül harcol a karrierizmus kiirtásáért a társadalmi *aktivitás*nak és a néptömegek tudatosságának fejlesztésével, a széles körű társadalmi ellenőrzés bevezetésével a közélet minden területén.

„Kategorikus imperativusz" – Kant etikájának alapkategóriája; az általa megfogalmazott „erkölcsi törvény", amely így hangzik: cselekedj úgy, hogy akaratod maximája egyúttal általános erkölcsi törvényhozás alapjául szolgálhasson.

Kant úgy vélte, hogy a „kategorikus imperativusz"-ban olyan egyetemes alapelvet fedezett fel, amelyből minden konkrét erkölcsi követelmény levezethető (ha az általad választott magatartást mások nem követhetik, akkor az nem erkölcsös). Mint gyakorlati alapelv, a kategorikus imperativusz teljesen formális, tartalmatlan (lásd *Formalizmus*), az elmélet síkján pedig az erkölcsi *egyenlőség*nek az osztálytársadalmakban megvalósíthatatlan követelményét fejezi ki.

A „kategorikus imperativusz"-t (feltétlen parancs) Kant megkülönböztette a „hipotetikus imperativusz"-tól (feltételes parancs – ha valamely célt el akarsz érni, ennek eszközeként bizonyos tetteket kell végrehajtanod), amelyet alkalmatlannak tartott arra, hogy az *erkölcsösség kritériuma* legyen. Kant rámutat, hogy a „hipotetikus imperativusz" nem lehet valamennyi emberre nézve általános szabály, mivel az emberek céljai mindig különbözők. Kant az egyéni érdekeknek a polgári társadalomra jellemző ellentétéből indul ki. Álláspontja „teljesen megfelel a német polgárok... nyomorúságának, akiknek kicsinyes érdekei sohasem voltak képesek egy osztály közös, nemzeti érdekeivé fejlődni..." (Marx – Engels). Kant szerint az emberek saját céljaikat követve mindig önző, utilitárius módon fognak cselekedni. Ezért az erkölcsi törvény nem alapozható meg empirikusan, az emberek valóságos érdekeiből és törekvéseiből kiindulva. Éppen ellenkezőleg, ahhoz, hogy az emberek erkölcsösen cselekedjenek, kizárólag az evidens (a priori) erkölcsi törvényt kell követniük, vagyis teljesíteniük kell kötelességüket magáért a kötelességért (lásd *Autonóm etika, Legalitás*). Kant egyenesen arra a következtetésre jut, hogy a „jóakarat" (a kötelességérzetnek való engedelmesség) erkölcsi szempontból fontosabb, mint a cselekvés konkrét tartalma és eredménye. Minél inkább megszabadul az ember hajlamaitól

és vágyaitól, annál közelebb kerül az erkölcsi tökéletességhez.

Azzal, hogy elvetette a „hipotetikus imperativusz" elvét mint az erkölcsösség kritériumát, valamint az ember erkölcsi értékének gyakorlati cselekedetei alapján való megítélését, Kant szembefordult a szűk utilitárius erkölcsfelfogással, a polgári társadalom számító prakticizmusával és kalmárszellemével, fellépett az ellen, hogy az erkölcsöt a burzsoá politikára jellemző, „a cél szentesíti az eszközt" elv jegyében értelmezzék, igazolják (lásd *Cél és eszköz*, *Erkölcs és politika*, *Machiavellizmus*), hogy az embert eszközként használják fel tőle idegen célok elérésére. De anélkül, hogy ő maga ezt felismerte volna, az erkölcs területén Kant lényegében elvetette a célszerűség elvét, azt, hogy minden cselekedetnek végső soron egy meghatározott célt kell szolgálnia.

Az utilitarizmus elvével Kant a következő elvet állította szembe: „Cselekedj úgy, hogy az emberiség mind a te személyedben, mind pedig mindenki másnak a személyében célként és sohasem csupán eszközként szerepeljen." Ezen az alapon egyes újkantisták, mint Cohen, Natorp, Vorländer, a szocializmus megalapítói közé sorolták Kantot. Ám maga Kant ezt az alapelvet a társadalmi életben gyakorlatilag megvalósíthatatlannak tartotta, és megvalósulását a végtelenül távoli „célok birodalmába" helyezte át, amely felé az emberiség csak közeledhet. Bernstein pedig az újkantisták hatására fogalmazta meg jelszavát: „a végcél semmi, a mozgalom minden", így alapozva meg az opportunista taktikát és a szocialista forradalom eszméjéről való lemondást.

Képmutatás – negatív erkölcsi *tulajdonság*, amely abban áll, hogy ellentmondás van a tettek *motívuma* és célja, illetve a tettben megvalósuló norma közt. Az ember például egy pozitív erkölcsi tartalmú normát pusztán azért hajt végre, hogy ezzel önző érdekeit elégítse ki, elleplezve motívumai és céljai alantasságát. A képmutató tevékenység kettős arculatú: mást jelent a cselekvő számára, és ismét mást az adott közösség számára, meghasonlik társadalmi jelentősége és a cselekvő számára való szubjektív értelme; az előbbi az utóbbi fedőszervének szerepét tölti be. A képmutatás ellentétes a *becsületességgel*, az egyenességgel, az *őszinteséggel*, vagyis azokkal a tulajdonságokkal, amelyekben – ebben a vonatkozásban – az jut kifejezésre, hogy a szubjektív motívumok és célok egybeesnek a tettek objektív társadalmi jelentésével, hogy a tettek nem tőlük idegen tartalmak leplei.

A képmutatás a társadalmi

igazságtalanság és az antagonisztikus osztályellentétek viszonyai között alakul ki az emberekben és válik elterjedt társadalmi jelenséggé. Abból fakad, hogy nincs összhang a valóságos társadalmi viszonyok és ezek ideológiai visszatükröződése között (lásd *Elidegenedés*). Minél szembeszökőbb az ellentét az uralkodó osztály érdekei és a társadalom többségének érdekei között, minél inkább elavulnak a fennálló társadalmi viszonyok, a társadalom ideológiai képzetei annál inkább „lesüllyednek... pusztán eszményítő frázisokká, tudatos illúzióvá, szándékos képmutatássá"; „minél inkább meghazudtolja őket az élet... annál határozottabban juttatják őket érvényre, annál képmutatóbb, morálisabb és szentebb lesz e... társadalom nyelve" (Marx–Engels). A minden téren érvényesülő képmutatás – a politikában, az ideológiában, a tudományban, a magánéletben – különösen jellemző a mai kapitalista társadalomra. A szocializmus és a kommunizmus építésének folyamatában, a néptömegeknek a társadalmi-politikai tevékenységbe való bevonásával, aktivitásuk és *tudatosságuk* fejlődésével párhuzamosan megszűnnek a képmutatás társadalmi gyökerei.

A kommunista erkölcs nem tűri meg a képmutatást sem a közéletben, sem a magánéletben. A személyi kultusz következményeinek leküzdése hozzájárul az egészségesebb légkör kialakításához a társadalmi élet minden területén, elősegíti az olyan, a képmutatással összefüggő jelenségek kiküszöbölését, mint a *karrierizmus*, a demagógia, a szemfényvesztés, az őszinteség hiánya, a *rágalom*, az *álszenteskedés*, a *farizeusság*. A kommunista párt kötelességének tartja a néppel szembeni becsületességet és őszinteséget, a *kritika* és *önkritika* fejlesztését.

Készség – olyan cselekvésmód, amelyet az ember hosszas gyakorlással annyira elsajátított, hogy többé-kevésbé automatikussá válik. A tevékenységben a készségek révén szabályozható a szükséges cselekvési módok, eszközök kiválasztása. A munkához való tudatos viszony például nemcsak azt követeli meg, hogy az ember kész a társadalmi érdekeket szolgálni, hanem a leghatékonyabb munkamódszerek kiválasztását, a szükséges termelési műveletek végrehajtásának szerzett képességét is. A kommunista erkölcs nemcsak azt követeli meg az emberektől, hogy legyenek készek megvalósítani elveit, hanem azt is, hogy a legcélszerűbben tudják kihasználni a rendelkezésre álló eszközöket (lásd *Cél* és *eszköz*). Ebben a vonatkozásban a szükséges társadalmi készségek kialakítása a *kommunista nevelés* szerves alkotórésze.

Késztetés – az az érzéki forma, amelyben valamely tett végrehajtásának *motívuma* és *szándéka* megnyilvánul. Pszichológiai jellegére nézve a késztetés motorikus impulzus, emocionális-akarati törekvés, amely az ember cselekvéseit irányítja.

A késztetés érzéki formájából kiindulva a behaviorizmus és a freudizmus hívei arra a hibás következtetésre jutottak, hogy a tudatos motívumok nem játszanak lényeges szerepet az emberek magatartásában, hogy az ember nem ismeri fel racionálisan tevékenységének igazi motívumait, hanem „tudat alatt" cselekszik. A marxista etika szerint meg kell különböztetni a motívum tartalmát (azt, ami az embert cselekvésre készteti, még ha az adott pillanatban ezt nem is tudatosítja) pszichikai formájától, attól, hogy az ember egyik vagy másik esetben hogyan éli át a motívumot. Ha az erkölcsi nevelés eredményeként az ember belső hajlamból, személyes szükségletétől vezérelve, közvetlen késztetésre kezdi teljesíteni az erkölcsi követelményeket, ez korántsem azt jelenti, hogy cselekedetei motiválatlanok. Ellenkezőleg, azt jelenti, hogy az erkölcsi motívum annyira mély gyökeret eresztett a tudatában, hogy már nem különbözteti meg a saját személyes érdekeiből fakadó késztetésektől (lásd *Erkölcsi érzelmek*, *Szokások*, *Hajlam*).

Kezdeményezés – az embernek a társadalmi élet különböző szféráiban való öntevékeny részvétele (lásd *Társadalmi kezdeményezés*), melyben bármely feladat megoldását önállóan magára vállalja, és annak tevékeny végrehajtójaként lép fel; az ember társadalmi és politikai *aktivitás*ának megnyilvánulási formája. A kezdeményezés kifejezésre juthat önkéntes tevékenységben (a társadalom, az osztály javára, egyéni érdekből), a munkához (lásd *Munkához való viszony*) és a kialakult magatartásmódokhoz (*közszokás*ok, *tradíció*k) való alkotó viszonyban. Megnyilvánulási formái a *hőstett*, a társadalmi kezdeményezés, a személyes *példamutatás*. Erkölcsi értelemben a kezdeményezést az jellemzi, hogy az ember nagyobb felelősséget vállal magára, mint amit az általánosan elfogadott normák puszta betartása megkövetel. A kezdeményezés azt fejezi ki, hogy az *egyén és közösség* kölcsönhatásában az egyén az aktív princípium.

A kezdeményezésnek az a mértéke, melyet a társadalom az emberekben kifejleszteni képes, megmutatja, mennyire teremti meg az adott társadalom az emberek szabadságának valóságos előfeltételeit, és mennyire mozdítja elő a személyiség fejlődését. A polgári társadalom, amely megteremtette a magánvállalkozói kezdeményezés feltételeit, a feudalizmushoz viszonyítva nagy előrehaladást

jelentett a személyiség öntevékenységének fejlesztése útján. De erre a kezdeményezésre elsősorban a magántulajdonosnak nyílt lehetősége, s e kezdeményezés keretének a konkurrencia bizonyult. A társadalom szabad szolgálatára irányuló tömeges kezdeményezéshez a történelemben először a kommunista társadalmi alakulat nyújt tág teret. Korunk szocialista társadalmában különösen nagy jelentősége van a kezdeményezésnek a munkában és a társadalmi-politikai tevékenység területén.

A kezdeményezés, ha az ember cselekvéseit meghatározó és irányító állandó ösztönzővé válik, a személyiség erkölcsi tulajdonságává alakul – kezdeményezőkészséggé rögződik. A kezdeményezőkészség az embert (a közösséget, az emberek nagy tömegeit) társadalmi aktivitás szempontjából jellemzi, és meghatározott *erkölcsi alapelvek* és *eszmények* megvalósítására irányuló tudatos tevékenységben jut kifejezésre (lásd *Öntevékenység és alkotás*).

A kezdeményezőkészség kommunista felfogása gyökerében ellentétes a polgári felfogással. A szocialista társadalomban a kezdeményezőkészség feltételezi a közös érdekek önkéntes szolgálatát, engesztelhetetlen harcot a kommunista erkölcs követelményeinek megszegésével szemben és a társadalom vagy a közösség életében mutatkozó fogyatékosságok kiküszöböléséért.

Kishitűség – negatív erkölcsi *tulajdonság*, amely az egyéni akarat gyengeségét jellemzi; abban jut kifejezésre, hogy az ember képtelen kitartani azok mellett az erkölcsi elvek mellett, amelyekben hisz, nem tudja azokat az életben érvényesíteni, mert nem meri veszélyeztetni egyéni érdekeit, fél a kellemetlen következményektől, visszariad a nehézségektől vagy nem bízik a saját erejében.

A kishitűség megnyilvánulásainak megítélésében a marxista etika az emberek élettevékenységének társadalmi feltételeiből indul ki. A kishitűség kifejlődésének talaja rendszerint a társadalmi igazságtalanság, az önző érdekek uralma, az elnyomatás és jogfosztottság, a *társadalmi kezdeményezés* elfojtása a tömegekben. Mindezek a jelenségek szervesen hozzátartoznak a kizsákmányoló osztálytársadalomhoz, melyben az emberek lépten-nyomon azt látják, hogy a nyers erő legyőzi a jogot, az erkölcs elleni vétségek büntetlenül maradnak, a rossz ellen vívott harc, az elvhűség és a becsületesség az ember ellen fordul. Az ilyen körülmények természetesen kedveznek az opportunizmus, az elvtelenség, a rosszal való megalkuvás elburjánzásának; az emberek nem éreznek *felelősség*et tetteikért, elvesztik az erkölcsi elvek erejébe

vetett hitüket, és nem tartják magukat képeseknek ezen elvek érvényesítésére. Csak forradalmi tömegmozgalmak időszakában, majd a magántulajdon megszüntetésével és a társadalmi egyenlőség megteremtésével alakulnak ki az objektív feltételei annak, hogy az ember megszabaduljon az elesettség és a tehetetlenség érzésétől (lásd még *Bátorság, merészség*).

Kispolgáriság – erkölcsi vonatkozását tekintve *tulajdonság*, amely általános formában jellemez egy meghatározott életés gondolkodásmódot; jelentése – rokon a *sekélyességgel* –: az életeszményeknek a szűken vett egyéni érdekekre való korlátozódása, politikai téren *gyávaság* és gerinctelenség, erkölcsi téren *álszenteskedés*, az ízlés terén közönségesség.

A kispolgár fogalmának kezdetben csak társadalmi-gazdasági jelentése volt. De a XIX. század közepétől Molière „Úrhatnám polgár" című komédiájának hatására a „kispolgári" kifejezés meghatározott erkölcsi-esztétikai, majd pedig eszmei-politikai értelmet nyert, e réteg tipikus világfelfogását és magatartását jellemezték vele. Találóan jellemezte a kispolgáriságot Belinszkij: „...van még egy közép, amely... gyakran rosszabb a végleteknél..." Ez az a réteg, „amely az alatta állókra előkelő megvetéssel, saját méltóságának tudatában néz le, ám a fölötte állókra áhítattal tekint fel. Minden erejével azon van, hogy ezek hű mása legyen; de legnagyobb bosszúságára megmarad valamiféle középarányosnak, melynek éppen az a jellege, hogy tökéletesen jellegtelen, híján minden eredetiségnek, s amelyet leghívebben úgy fejezhetünk ki, hogy úrhatnám polgár". Így alakult ki a kispolgáriság új jelentése: az életcéloknak, az érdekeknek az egyéni boldogság elérésére való leszűkülése (az úgynevezett „nyárspolgári boldogság"), az alacsonyabb társadalmi rétegekhez tartozó emberek dölyfös megvetése, a szolgai alázat a társadalom felsőbb rétegei előtt, a közönséges ízlés. A politikai és erkölcsi értelemben vett kispolgáriság ellen aktívan harcoltak az orosz és a nyugati kultúra haladó művelői, elsősorban Lenin és Gorkij.

A szocialista társadalomban a „kispolgáriság" azt jelenti, ha valaki minden eszközzel arra törekszik, hogy „jól berendezze az életét", mindig alkalmazkodjék az adott helyzethez, utat találjon a „hivatali előmenetelhez", ízlésében szolgaian utánoz mindent, ami „divatosnak" számít, külsőségekben akar kiválni a „tömegből", demonstrálva a maga felsőbbrendűségét, eredetiségét, és a társadalmi politikai életben gyáva elvtelenséget tanúsít. A kommunista erkölcs elítéli a kispolgáriság minden megnyilvánulását. Az

ellene vívott harc legfontosabb formája a kommunista *tudatosság*, a szellemi kultúra és a magasrendű erkölcsi és esztétikai érzék kialakítása.

Kitartás – erkölcsi *tulajdonság*, amelyben konkrétan megnyilvánulnak az *önuralom* meghatározott oldalai; magában foglalja azt, hogy az ember ellenőrzése alatt tudja tartani érzelmeit, hogy cselekvéseit alá tudja rendelni a kitűzött cél elérésének, a felmerülő akadályok és előre nem látott körülmények ellenére; hogy képes legyen leküzdeni a nehézségeket, elfojtani magában a kitűzött feladatokról való lemondás kishitű vágyát; hogy hű maradjon választott eszményeihez és elveihez a nehézségek és nélkülözések, a passzív vagy aktív ellenállás ellenére, a nyílt ellenség kényszere ellenére (állhatatosság, jellemszilárdság, következetesség).

A kommunista erkölcsben a kitartás nemcsak az ember akarati képességeinek mutatója, hanem az emberi tevékenység maximális célszerűségének és az emberekhez való humánus viszonynak az előfeltétele is.

Kódex, erkölcsi – az (előírt) erkölcsi *normák* gyűjteménye. A meghatározott szerző által összeállított erkölcsi kódexben általában olyan erkölcsi követelmények tükröződnek, amelyeket már előzőleg kialakított a társadalmi élet és a köznapi erkölcsi *tudat*. A kódex rendszerint magában foglal mind olyan magatartás-normákat, amelyeket az emberek túlnyomó többsége betart, mind pedig olyanokat, amelyeket gyakran megszegnek, de mégis kötelezőnek számítanak. Tehát a kódex összeállítója által vállalt feladat ellentmondást rejt magában: azonos formában kell lerögzítenie olyan magatartás-normákat, amelyek a társadalom történelmi vívmányait alkotják, és olyan követelményeket, amelyeket a társadalom még nem képes gyakorlatilag érvényre juttatni. Az ilyen jellegű kódexre például szolgálhatnak a Bibliában Mózes törvényei, amelyek feltárják az ókori zsidó társadalom ellentmondásait. A polgári felvilágosodás néhány képviselője is foglalkozott erkölcsi kódex megalkotásának gondolatával. Morelly megpróbált erkölcsi kódexet összeállítani „a természet törvényeinek valódi szellemében". Rousseau olyan kódexről ábrándozott, amely pozitív formában tartalmazná azokat a maximákat, amelyeket mindenkinek el kell ismernie, és negatív formában azokat a maximákat, amelyeket el kell vetni. Ám minden olyan kísérlet, amely átfogó jellegű szabálygyűjtemény létrehozására irányult, eleve kudarcra volt ítélve, mivel abból a helytelen premisszából indult ki, hogy ezeket a szabályokat

egyszer s mindenkorra, az összes életkörülményekre és történelmi feltételekre vonatkozólag meg lehet fogalmazni (lásd *Dogmatizmus, Formalizmus*). E próbálkozások elkerülhetetlenül hajótörést szenvedtek azon, hogy lehetetlen kimerítően átfogni a társadalmi gyakorlat egész gazdagságát, az élethelyzetek sokféleségét, lehetetlen összeegyeztetni a múltban kialakult és az új, megváltozott történelmi feltételek között keletkező erkölcsi normákat. Az a felismerés, hogy az élet minden esetére alkalmazható erkölcsi kódex megalkotása lehetetlen, egyes gondolkodókat arra késztetett, hogy olyan általános alapelvet fogalmazzanak meg, amelyből az összes magatartási szabályt és erkölcsi követelményt logikailag levezethetőnek véltek (lásd *Racionalizmus, „Kategorikus imperativusz"*). Ez objektive megnyitotta az etikai formalizmushoz vezető utat.

Valamennyi régebbi kódextől gyökerében különbözik a kommunizmus építőjének erkölcsi kódexe, amely nem kódex a szó hagyományos, történelmi értelmében. Először, nem konkrét magatartásnormákat fogalmaz meg, hanem a *kommunista erkölcs* legfontosabb általános alapelveit (lásd *Erkölcsi alapelvek*); ezek magukban foglalnak néhány olyan erkölcsi normát, amelyet a dolgozó tömegek a szociális igazságtalanság és a kizsákmányolás ellen vívott harcban dolgoztak ki (lásd *Általános emberi az erkölcsben*), a forradalmi proletariátus erkölcsi követelményeit, továbbá a *szocialista együttélés szabályait*, melyeket a nép a szocialista és a kommunista építés során dolgozott ki. A kommunizmus építőjének erkölcsi kódexébe foglalt követelmények a legalapvetőbb erkölcsi problémákat érintik: az embernek a társadalomhoz való viszonyát; az emberek egymáshoz való viszonyát; a nemzetek és népek közötti viszony erkölcsi alapjait. Másodszor, ezt a kódexet nem minden időkre és minden korra fogalmazták meg, hanem a kommunizmus építésének konkrét történelmi viszonyaira. Ezért távol áll tőle a dogmatizmus szelleme, amely eddig minden erkölcsi kódexet jellemzett.

Kollektivizmus – a *kommunista erkölcs* egyik alapelve, amely az egyes ember és a társadalom egésze, (lásd *Ember és társadalom*), az *egyén* és *közösség* kölcsönviszonyára vonatkozik. Történetileg a kollektivizmus mint erkölcsi alapelv már a burzsoá társadalom viszonyai között kialakul a munkásosztály körében, a tőke elleni közös akcióiban. A szocializmusban a társadalmi élet legkülönbözőbb területein egyre fokozódóan valósul meg a mindennapi gyakorlatban. A szocialista kollektivizmus a burzsoá *individualizmus*

ellentéte; szociális alapja a termelési eszközök társadalmi tulajdona és az emberek legfőbb céljainak és érdekeinek ezen alapuló közössége.

Az *egoizmus* polgári elvével ellentétben a kollektivizmus szellemében cselekvő ember a társadalmi érdek, a társadalmi *jó* megvalósítását tűzi ki céljául; önként, a társadalom és a többi ember érdekeinek megértése alapján, vagyis tudatosan és szabadon fejt ki társadalmilag hasznos tevékenységet. A társadalmi és egyéni érdekek egységének tudatosulása lehetővé teszi, hogy az ember bizonyos esetekben, amikor szükséges, lemondjon saját érdekeiről a társadalmi érdekek javára. A társadalmi érdekek elsődlegességének elismerése nem jelenti azt, hogy az egyéni érdekeket feltétlenül háttérbe kell szorítani, hanem csak lehetővé teszi a közöttük fellépő – részleges, átmeneti jellegű – ellentmondások leküzdését, s végső soron a társadalom összes tagjai érdekeinek maximális kielégítését. A szocialista társadalomban nincsenek antagonisztikus ellentétek az emberek érdekei között, és alapvető céljaik közösek; ez elősegíti az elvtársiasságon, kölcsönös segítségen, igényességen, elvhűségen, bizalmon és megbecsülésen alapuló viszonyok kifejlődését az emberek között. A kollektivizmus elve a szocialista viszonyok mélységesen emberi jellegét tükrözi, és a legszorosabban összefügg a *humanizmus* elvével.

A kollektivizmus feltételezi a magas fokú egyéni felelősséget: minden egyes ember nemcsak a saját életmódjáért és cselekedeteiért érzi magát felelősnek, hanem a közösségnek, végső soron az egész társadalomnak a sorsáért is (lásd *Aktivitás*). Ugyanakkor minden egyes ember felelős cselekedeteiért saját közösségével szemben. A közösséggel szembeni felelősségének és a közösség erkölcsi tekintélyének elismerése nem csökkenti az egyéni *lelkiismeret* jelentőségét. Egyszerűen arról van szó, hogy minden embernek, amikor a társadalom érdekeit érintő tetteket visz véghez, alá kell vetnie ezeket a *közvélemény* ítéletének, amelynek kialakításában maga is részt vesz éppúgy, mint bárki más. A kommunista *tudatosság* fejlődésével párhuzamosan nő az egyes emberek önállósága és személyes szabadsága társadalmi kötelességük teljesítésében. A kollektivizmus elve tehát a legcsekélyebb mértékben sem jelenti az ember elszemélytelenedését, a személyiség szabadságának és érdekeinek elnyomását, amint ezt olykor a kommunista erkölcs ellenfelei állítják.

Kommunista erkölcs – az emberiség erkölcsi fejlődésének legmagasabb foka. Az addigi társadalmi-történelmi és szellemi haladás törvényszerű eredményeként szintetizálja az el-

múlt századok erkölcsi kultúrájának vívmányait, és egyúttal elvileg új tartalommal telik meg, tükrözve az életnek a szocialista és a kommunista társadalom feltételei között érvényesülő, minőségileg új törvényeit.

A kommunista erkölcs magában foglalja és továbbfejleszti a főbb általános emberi erkölcsi szabályokat, amelyeket a néptömegek évezredek alatt a társadalmi elnyomás és az erkölcsi fogyatékosságok elleni harcban kialakítottak. Ugyanakkor kezdettől fogva szembehelyezkedik a kizsákmányoló társadalom uralkodó erkölcsével, amely természetesnek és jogosnak ismeri el a szociális igazságtalanságot és az emberek egyenlőtlenségét, amelyek a magántulajdon létezésével függenek össze (lásd *Polgári erkölcs*, *Valláserkölcs*). A kommunista erkölcs első történelmi formája a proletariátus forradalmi erkölcse, amely a tőkés társadalom viszonyai között, a munkásosztálynak saját felszabadításáért vívott tudatos harca során alakul ki. Ez az erkölcs, állapította meg Lenin, „teljesen alá van rendelve a proletár osztályharc érdekeinek", „elősegíti a régi kizsákmányoló társadalom elpusztítását és valamennyi dolgozó egyesülését a kommunisták új társadalmát megteremtő proletariátus körül". A jogaiért vívott harcban, mondotta Lenin, „a munkásosztály... morálisan is ...fejlődik", s – Engels szavaival élve – „a legrokonszenvesebb, a legnemesebb, a legemberibb" vonásokat mutatja.

A szocialista forradalom győzelmével, ahogyan az emberek között a társadalmi élet valamennyi területén kibontakoznak az új viszonyok, a kommunista erkölcs elvei tartalmilag gazdagodnak, s hatáskörük kiterjed az emberi lét legkülönbözőbb oldalaira. Az új rendszer létrejöttével kialakulnak az objektív előfeltételek ahhoz, hogy megvalósuljon a munkához és a társadalmi tulajdonhoz való kommunista viszony elve (lásd *Munkához való viszony*, *Tulajdonhoz való viszony*), hogy kifejlődjenek a magánélet és a családon belüli kapcsolatok új formái (lásd *Magánélet erkölcse*, *Házasság és család*). Más szóval a kommunista erkölcs, amely addig a proletariátus legöntudatosabb részének erkölcsi vezérfonala a forradalmi harcban, az egész társadalom mindennapi életének törvényévé válik (lásd *Szocialista együttélés szabályai*).

A szocialista társadalom felépülésével az osztályharc az erkölcs szférájában még nem ér véget, csupán új formát ölt: a polgári erkölcs maradványai elleni harc, a tömegek *kommunista nevelésének* formáját. A kommunizmus építésének időszakában a szocialista társadalom előtt új erkölcsi feladatok merülnek fel. A dolgozókkal szemben támasztott erkölcsi kö-

vetelmények mércéje egyre magasabbra emelkedik. E követelmények közül a legfontosabbakat foglalja magában a kommunizmus építőjének erkölcsi kódexe.

A kommunista erkölcs elveinek az életben való gyakorlati érvényesítése a *humanizmus*, és az *igazságosság* mind hatékonyabb megvalósulását jelenti az emberek közötti viszonyokban. A kommunista viszonyok megszilárdulása során teljesen kiküszöbölődik az *ember és társadalom* közötti ellentmondás, amely minden osztálytársadalomra jellemző. Ez az első társadalom, amelyben „az egyének eredeti és szabad fejlődése nem frázis", és melyben „minden egyes ember szabad fejlődése az összesség szabad fejlődésének feltétele" (Marx — Engels). A kommunista erkölcsnek az a tétele, hogy „csak a közösségben válik... lehetővé a személyes szabadság", a *kollektivizmus* elvében jut konkrétan kifejezésre. Ez az elv feltételezi az emberek tudatos és önkéntes egyesülését közös céljaik megvalósítására, amelyben a legteljesebben és a legsokoldalúbban kibontakozik az egyes ember személyisége (lásd *Személyiség sokoldalú fejlődése*).

A szocializmusban, amikor még nem szűnik meg a különbség a társadalmi és az egyéni érdekek között, a kollektivizmus megköveteli az előbbiek prioritását az utóbbiakkal szemben, ha ellentét keletkezik közöttük. Ez az ellentét azonban csak részleges, átmeneti jellegű lehet, minthogy alapjában véve a társadalom és az egyén érdekei egységet alkotnak, a kommunista társadalomban pedig azonossá válnak. Az egyéni és a társadalmi érdekek egységén alapul a tevékenység erkölcsi tartalmának elvileg új felfogása. Az ember úgy fejt ki társadalmilag hasznos tevékenységet, hogy nem nyomja el saját egyéni természetét, hanem éppen ellenkezőleg, megszilárdítja, igenli igazi emberi rendeltetését. Ez azt jelenti, hogy a kommunista erkölcs kiküszöböli az *aszketizmus* és az öröm szembeállítását, a *szeretet* és az *egoizmus*, a *kötelesség* és az *erény* elvének, a külső követelmények teljesítésének és az egyéni lelkiismeret követésének szembeállítását (lásd *Deontológia*), ami az eddigi erkölcsi tanításokat jellemezte. A társadalminak és az egyéninek ez az egysége mindenekelőtt a szocialista és kommunista munka jellegéből fakad; ebben a munkában az ember a társadalmat szolgálja és egyúttal szabadon érvényesíti alkotó képességeit, szabadon kielégíti anyagi és szellemi szükségleteit. „Az önkéntes termelőtevékenység a legmagasabb rendű élvezet, amelyet ismerünk" – írta Engels. A kommunista erkölcsben elvileg új az ember erkölcsi lehetőségeinek magasra értékelése is. A múltban minden er-

kölcs, bármilyen követelményeket támasztott is az emberrel szemben, végül is kénytelen volt elismerni, hogy ezek a követelmények jelentős mértékben megvalósíthatatlanok, hogy elérésük végtelenül távoli *eszmény*, amely nem realizálódhat a való életben. Ennek okát rendszerint az emberi természet korlátolt és tökéletlen voltában látták. Csakis a kommunista erkölcs, amelyben a társadalmi és erkölcsi eszmény kérdése a társadalmi létfeltételek átalakításával összefüggésben nyer megoldást, képes olyan célokat tűzni az emberek elé, amelyek felülmúlják a múlt moralistáinak elképzeléseit, s amelyek egyúttal gyakorlatilag elérhetők. Ezért a kommunista erkölcsöt az ember történelmi lehetőségeibe és képességeibe vetett mély hit és az emberek iránti magas fokú igényesség jellemzi. Emellett a kommunista eszmény nem csupán valahol a végtelenül távoli jövőben lebegő végső cél, hanem a konkrét feladatok olyan összességében testesül meg, amelyek gyakorlati megvalósítása már ma is folyamatban van.

A kommunista erkölcs lehetővé teszi a személyiség legmagasabb fokú erkölcsi *szabadság*ának elérését. Az ember képes arra, hogy az általa teljesített erkölcsi követelmények értelmének felismerése alapján, mély belső meggyőződés alapján cselekedjék. Ez az emberek alapvető érdekeit kifejező erkölcs eszmeiséget, elvhűséget, mindennemű dogmatizmus és formalizmus leghatározottabb elvetését követeli meg. Alapelvei nem redukálhatók közhelyek, merev szabályok halmazára; nem pusztán az általánosan elfogadott *tradíció*n vagy valakinek a *tekintély*én alapulnak, hanem a társadalmi célszerűségen, amely minden egyes ember számára racionálisan megérthető. Ezek az alapelvek szakadatlanul fejlődnek, új tartalommal telítődnek. A születő újnak az elavuló régi elleni harca (lásd *Új iránti érzék*), a néptömegek és az egyes emberek *aktivitása, öntevékenysége és alkotása*, a *kezdeményezés* széles körű kibontakozása a társadalmi *fegyelem* új formáinak kialakításában, a *kritika és önkritika* a szocialista és a kommunista társadalom életének törvényszerűségei. Ezek a kommunista erkölcs alapelveiben tükröződő törvényszerűségek kifejezésre juttatják ennek az erkölcsnek forradalmi-kritikai és alkotó-konstruktív jellegét.

Kommunista nevelés — a társadalmi nevelés sokoldalú folyamata, amely a kommunista társadalom építése során valósul meg; egyik feladata a sokoldalúan fejlett személyiség kialakítása, amely harmonikusan egyesíti magában a szellemi gazdagságot (magasan fejlett szellemi és gyakorlati – termelési, elméleti, esztétikai – ké-

pességeket), az erkölcsi tisztaságot és a testi–fizikai tökéletességet (lásd. *Személyiség sokoldalú fejlődése*).

A kommunista nevelés eszmei alapja a marxizmus–leninizmus elmélete. Marx, Engels és Lenin munkáiban megfogalmazták a jövő embere kialakításának alapelveit, tartalmát, céljait és útjait. Ezeket az útmutatásokat a Szovjetunió Kommunista Pártja és a szovjet kormány gyakorlati intézkedései tovább fejlesztették és konkretizálták. Az SZKP programjában az új ember nevelése – a kommunizmus anyagi-műszaki bázisának megteremtése és a kommunista társadalmi viszonyok kialakítása mellett – a kommunista társadalom építésének egyik legfontosabb feladataként szerepel.

A kommunista nevelés magában foglalja:

a tudományos világnézet kiformálását a társadalom valamennyi tagjában, a kommunista *tudatosság* kifejlesztését;

a *munkára nevelést*, a munkához, a társadalmi termeléshez való kommunista viszony kifejlesztését, annak elérését, hogy a társadalmilag szükséges munka az egyes emberek létszükségletévé váljék (lásd *Munkához való viszony*);

a nép szellemi kultúrájának felemelését az egész emberi kultúra, az elméleti gondolkodás, a technika, az irodalom és a művészet legmagasabb rendű eredményeinek színvonalára és ezen az alapon a néptömegek társadalmi *aktivitás*ának, *öntevékenység*ének *és alkotás*ának fejlesztését úgy, hogy élettevékenységük során necsak elsajátítsák a kultúra értékeit, hanem maguk is teoretikusokká, a termelés ésszerűsítőivé, művészi értékek létrehozóivá váljanak;

a valóban humánus viszonyok megszilárdítását az emberek között a kommunista erkölcs alapelveinek megfelelően;

a testi nevelést az egészséges és fizikailag tökéletes ember kiformálása céljából.

A kommunista nevelés egyik legfontosabb oldala az erkölcsi *nevelés*, amely elvileg különbözik az osztálytársadalomban folyó erkölcsi neveléstől. Az erkölcsi nevelés feladatait a kommunista párt a néptömegek tevékenységének gyakorlati irányítása során oldja meg. Ez a folyamat számos olyan össztársadalmi jellegű problémát foglal magában, amelyek megoldása a nevelés eredményességének objektív előfeltétele. Ilyen a vezetési módszerek megválasztása (többek között a *meggyőzés és kényszer* arányának meghatározása), a szocialista és pártdemokrácia elveinek megvalósítása, a *kritika*nak *és önkritika*nak mint a néptömegek és a párttagság egyik fő akaratnyilvánítási formájának a fejlesztése, olyan vezető káderek kiválasztása, akik er-

kölcsi *tekintélly*el bírnak a nép körében, az elfogadott határozatok végrehajtásának hatékony ellenőrzése, mint egyik eszköz arra, hogy erősödjön a tömegek *bizalma* élcsapatuk iránt, az élenjáró példák meghonosítása a szocialista társadalom mindennapi életében, az előremutató *kezdeményezés*ek elterjesztése és ösztönzése, a szocialista munka*verseny* változatos formákban való fejlesztése, olyan légkör kialakítása, melyben nem tűrik el a kommunista erkölcs alapelveinek megsértését stb. A kommunista nevelés egyik alapja, hogy a párt és az állam állandóan gondoskodik a nép életszükségleteiről. A kommunista építésnek mindezekkel a gyakorlati problémáival szorosan összefügg a néptömegek tudatára gyakorolt eszmei befolyás is (propaganda és agitáció).

A kommunista nevelés folyamata összefügg az újnak a régi ellen folytatott szakadatlan harcával, a szocialista társadalom életében felmerülő nehézségeknek és fogyatékosságoknak, a múlt tudati maradványainak leküzdésével.

„Kontextuális etika" – azokat az etikai elméleteket általánosító terminus, amelyekben a központi erkölcsi probléma a konkrét szituációtól függő (azzal „kontextusban" álló) döntés (lásd *Választás*) és amelyekben a mindig pusztán egyedinek tekintett döntés kérdése mellett elhalványul az *erkölcsi alapelvek* és *normák* jelentősége. Gyakran „kontextuális etikának" minősítik például az *egzisztencializmus*t, a francia perszonalista etikai elméleteket (lásd *Önmegvalósítás etikája*); s ebben az értelemben jellemzik etikájukat a *neoprotestantizmus* hívei. Abból indulnak ki, hogy semmiféle erkölcsi követelmény nem fejezhető ki általános szabály formájában, hogy az erkölcs értelmét minden egyes szituációban újra felül kell vizsgálni. A „kontextuális etika" a szélsőséges etikai *relativizmus*t és *irracionalizmus*t fejezi ki.

Kozmikus teleológia etikája – polgári etikai irányzat, amely a XX. század első felében terjedt el, főként az Egyesült Államokban (F. Woodbridge, W. Sheldon) és Angliában (O. Stapledon); az objektív idealizmus a *naturalizmus* elemeivel párosul benne.

A kozmikus teleológiai elméletek szerint a világmindenség evolúciójának alapja valamiféle világcél, ezen evolúció minden egyes foka predesztinált, és a rendelkezésre álló eszközöknek e cél érdekében való mozgásbahozása, felhasználása révén valósul meg. Ebből az objektív idealista természetfelfogásból kiindulva értelmezik az erkölcsöt is. Woodbridge szerint az ember a természet része, s erkölcsi rendeltetése az, hogy magára vállal-

ja „a tudatos alkotás feladatát a természeti teleológia alapján". Minthogy az embert természeti és nem társadalmi lénynek tekintik, a kozmikus teleológiai elméletekben kísérlet történik arra, hogy biologizálják, a társadalom keretein kívülre helyezzék az erkölcsöt (lásd *Evolúciós etika*). Másfelől magát a természetet valamiféle magasabb cél megvalósulásaként értelmezik, és ennyiben a kozmikus teleológiai elméletek vallásos színezetűek.

Kölcsönös segítség – az emberek között a közösségben fennálló viszony (lásd *Egyén és közösség*), amely az érdekek és célok közössége alapján alakul ki, amikor az erőfeszítések egyesítése és egyúttal a funkciók elosztása feltételezi az egyesek egyéni erőfeszítéseinek kölcsönös támogatását. A kölcsönös segítség magából az emberi munka jellegéből következik, abból, hogy ez a munka csakis társadalmi jellegű lehet, megköveteli sok ember erőfeszítéseinek egyesítését. Enélkül az ember sohasem emelkedhetett volna ki az állatvilágból, és nem hozhatta volna létre anyagi és szellemi kultúráját.

Az ősközösségi rendben a kölcsönös segítség az emberek közötti viszonyok meghatározó jellemzője volt. A magántulajdon és az osztályok megjelenésével az ember közösségi természete ellentmondásba kerül az emberek közötti antagonizmussal. De a dolgozók és elnyomottak egymás közti kapcsolataiban, osztály*szolidaritás*uk alapján kialakul és fejlődésnek indul az *elvtársiasság* és a kölcsönös segítség. A kölcsönös segítség először a szocializmusban válik általános társadalmi jellegűvé. A kölcsönös segítség követelménye a kommunista erkölcsben a *kollektivizmus* elvének alkotórésze. A kölcsönös segítség jellemzi nemcsak az emberek egymáshoz való viszonyát az egyes szocialista államokon belül, hanem a szocialista világrendszer országainak államközi kapcsolatait is.

Kötelesség – az egyik alapvető *etikai kategória;* a társadalmi szükségszerűség, erkölcsi *követelmény*ek formájában kifejezve, mégpedig úgy, ahogy ezek egy meghatározott személyiség számára megjelennek. Más szóval, a kötelesség a mindenkire egyformán érvényes erkölcsi követelménynek az adott konkrét egyén személyes feladatává való átalakítása, az illető helyzetére és arra a szituációra vonatkoztatva, amelyben az adott pillanatban van. Az erkölcsi követelmény a társadalomnak egyes tagjaihoz való viszonyát fejezi ki (a társadalom fogalmazza meg és az egyének felé irányul) – a *kötelesség* viszont az egyén viszonya a társadalomhoz. Az egyén itt úgy jelenik meg, mint a társa-

dalommal szemben fennálló meghatározott erkölcsi *kötelezettség*ek tevékeny hordozója (szubjektum), aki e kötelezettségeknek tudatában van, és azokat tevékenységében realizálja. A kötelesség szorosan összefügg a személyiség erkölcsi tevékenységét jellemző más fogalmakkal: *felelősség, öntudat, lelkiismeret, motívum.*

A kötelesség természetének és eredetének magyarázata a Marx előtti etika legnehezebb problémái közé tartozott. A kötelesség alapját és forrását hol az isteni parancsolatokban (lásd *Valláserkölcs*), hol az aprioriszticus erkölcsi törvényben (lásd *„Kategorikus imperativusz"*), hol az „emberi természetben", az embernek az élvezetre vagy boldogságra való „természetes" törekvésében (lásd *Hedonizmus, Eudémonizmus*) látták. Különböző válaszokat adtak arra a kérdésre is, hogy végső soron ki illetékes a kötelesség tartalmának meghatározására. Egyes felfogások szerint az ember azért köteles meghatározott módon cselekedni, mert ezt parancsolja neki a társadalom (szociális-*approbatív elméletek*), az isten (*neoprotestantizmus*). Más szóval, a kötelesség alapjává valamilyen *tekintélyt* nyilvánítottak (lásd *Tekintélyelvűség*). Ezzel értelmét vesztette az erkölcsi kötelesség tartalmának kérdése. Szélsőségesen szubjektivista következtetésre jutott az *egzisztencializmus*, amely szerint egyáltalán nem az a fontos, mit és hogyan cselekszik az ember, csupán annak van jelentősége, hogy saját egyéni tervét követi. Megoldatlan maradt a kötelesség határainak kérdése is. A deontologikus *intuitivizmus* hívei szerint a kötelesség teljesítésénél csak maga a cselekvés a fontos, nem pedig a motívumok, amelyek az embert eközben vezérelték. Egy másik irányzat (lásd *Erkölcsi jóság elmélete*), éppen ellenkezőleg, a motívum jellegének tulajdonított döntő jelentőséget. A deontológiai intuitivizmus hívei azt vitatják, vajon szükséges-e, hogy az ember kötelességének teljesítése során feltétlenül elérjen valamilyen reális eredményt, vagy pedig elegendő-e már az is, ha a tevékenység végrehajtását megkísérli.

A marxista etika helyezte először tudományos alapra ezeket a kérdéseket: a kötelesség problémája itt része annak az általános kérdésnek, hogy mi az alapja és az eredete az erkölcsi követelményeknek. Bármilyen elképzeléseik voltak is az embereknek e követelmények eredetéről, az erkölcsi követelmények végső soron mindig a társadalmi fejlődés objektív folyamatának törvényeit tükrözték vissza, természetesen a különböző társadalmak, osztályok és egyes emberek szükségleteinek prizmáján át megtörve. A kommunista erkölcs követelményei abból indulnak ki, hogy az embe-

riség további fejlődésének történelmi szükségszerűsége a kommunista társadalomra való áttérés. A szocialista társadalomban az egyes ember kötelessége, amely végső soron ezen a történelmi szükségszerűségen alapszik, végtelenül sokféle formát ölt a társadalmi körülményektől és azoktól az élethelyzetektől függően, amelyekbe az illető ember kerül. Ebből kiindulva oldja meg a marxizmus azt a kérdést is, hogy ki illetékes az erkölcsi kötelesség tartalmának meghatározására. Általános erkölcsi követelményeket csak a társadalom egésze képes kidolgozni a tömegek kollektív tapasztalata alapján. Az erkölcsi problémáknak az egyes konkrét helyzetekre alkalmazott megoldása viszont lényegében annak a feladata, aki ezeket a követelményeket teljesíti, vagyis a társadalom egyes tagjaira hárul.

Egyfelől, minden egyes embernek magának kell felismernie erkölcsi kötelességének objektív tartalmát, és nem szolgálhat mentségéül a társadalmi tekintélyekre vagy általánosan elfogadott véleményekre való hivatkozás, ha kötelességét helytelenül fogta fel. Másfelől, az embernek saját lelkiismeretével szembeni felelőssége végső soron a társadalommal szembeni felelősségét fejezi ki, ezért a *közvélemény* illetékes annak elbírálására, mennyire helyesen fogta fel kötelességét az adott ember. Ám a társadalom és az egyén felelősségének határai ebben a tekintetben történelmileg konkrétak; a kommunista társadalom építése során szüntelenül növekszik az egyéni felelősség mértéke (lásd *Öntevékenység és alkotás*).

Kötelezettség, erkölcsi – erkölcsi *követelmény*, amikor az ember *kötelesség*eként, az emberre kirótt feladatként jelenik meg. A kötelesség kategóriájához képest a kötelezettség fogalma egyrészt általánosabb jellegű, amennyiben az emberek nagy tömegére egyaránt vonatkozó követelmények fogalmazódnak meg benne, másrészt konkrétabb, mert feltárja az ember számára előírt cselekedetek tartalmát (mi az, amit tennie kell). Az embernek az a kötelessége, hogy teljesítsen meghatározott kötelezettségeket. A kötelezettségek a legkülönfélébb cselekvéseket írják elő az emberi élettevékenység azon területétől függően (lásd *Erkölcsi viszonyok*), amelyre vonatkoznak (családi, társadalmi, munkával kapcsolatos kötelezettségek); teljesítésük bizonyos szituációkban az ember kötelességévé válik.

Kötelezettségvállalás — a társadalommal vagy egyes emberekkel szemben *kötelezettség* önkéntes vállalása. A kölcsönös kötelezettségvállalások (ígéretek) gyakorlatának nagy szc-

repe van a társadalom életében, a személyes kapcsolatoktól kezdve egészen az államközi kapcsolatokig. Az ember kötelezettségvállalása lehetővé teszi a többieknek, hogy előre számíthassanak meghatározott magatartására a jövőben. A kötelezettségvállalás tehát az emberi cselekvések koordinációjának egyik módja. A kötelezettségvállalások sok formáját (szerződések, egyezmények) jogi szankciókkal erősítik meg. Az erkölcsben a kölcsönös kötelezettségvállalás gyakorlata az adott ígéretekhez való *hűség*, az ígéretek teljesítése követelményében jelenik meg.

A polgári etikában a kötelezettségvállalást olykor az összes többi erkölcsi követelmény forrásának fogják fel. A *„társadalmi szerződés"* elmélete szerint az embernek a társadalom iránti erkölcsi *kötelessége* abból, az összes többi emberrel kötött önkéntes megállapodásból fakad, hogy betartja az együttélés bizonyos szabályait. A marxista etikában a kötelezettségvállalás az erkölcsi kötelességnek csak egyik esete. Az embernek a társadalom iránti kötelezettségei objektíve meghatározottak, nem függnek belátásától. De bizonyos esetekben az ember a mindenkire érvényes erkölcsi követelmények teljesítésén kívül további kötelezettségeket is vállal. A szocialista társadalomban például mindenkinek kötelessége, hogy képességei szerint dolgozzék. De amennyiben vannak általánosan elfogadott átlagos munkanormák, az egyén vagy a közösség kötelezettséget vállalhat, hogy túlteljesíti ezeket. Az ilyen szocialista vállalásoknak nagy jelentőségük van a munka társadalmi termelékenységének növelésében.

A kommunista erkölcs megköveteli minden embertől, hogy a társadalmi és a magánéletben egyaránt teljesítse vállalt kötelezettségeit. Ez a követelmény azonban nem feltétlen érvényű. Ha az ígéret teljesítése erkölcstelen cselekedettel járna, meg kell tagadni. Így például a szocialista család szilárdsága megköveteli a házastársak által vállalt kötelezettségek teljesítését. Abban az esetben azonban, ha valamilyen oknál fogva a házastársi kapcsolatok fenntartása csak az *emberi méltóság* megsértésével jár, tűrhetetlenné teszi mindkét fél helyzetét és lehetetlenné a gyermekek normális nevelését, akkor erkölcsi szempontból a válás az egyetlen helyes megoldás.

Követelmény, erkölcsi – az egyén és a társadalom közötti *erkölcsi viszonyok* legegyszerűbb eleme. Ezekben a viszonyokban az embernek a kötelesség különféle típusainak kell eleget tennie, amelyek az erkölcsi *tudat* megfelelő formáiban tükröződnek. Pl. az embernek minden egyes konkrét szituációban meghatározott tettet kell véghez-

vinnie (lásd *Kötelesség*), minden esetben a mindenki számára közös magatartási *norm*áknak megfelelően kell viselkednie; ennek során múltbeli cselekedeteinek értékeléseiből kell kiindulnia; meghatározott *erkölcsi tulajdonság*okat kell kifejlesztenie magában; egész élettevékenységében bizonyos általános *erkölcsi alapelvek*hez kell tartania magát, amelyeknek legmagasabb rendű összegezése az *eszmény*ben valósul meg. Mindezek az egyénnel, illetve a társadalmi valósággal szemben (melyet az emberek igyekeznek erkölcsi képzeteikhez igazítani) támasztott követelmények, végső soron, módosult formában, az objektív társadalmi-történelmi szükségszerűséget tükrözik.

Következmény – az az objektív eredmény (elért állapot vagy az események bekövetkező alakulása), amelyhez az ember *cselekvés*e vezetett. A következmény olyan eredő, melynek összetevői egyrészt az embernek az események addigi, természetes menetébe való beavatkozása, másfelől az események további alakulásának hatása a *tett* közvetlen eredményére (lásd *Cselekedet*). A következmény kategóriája fontos szerepet játszott az etika történetében. Minthogy a következmények gyakran nem feleltek meg az ember *szándék*ának és erőfeszítéseinek, felmerült a kérdés: figyelembe kell-e venni a következményeket a cselekedet értékelésénél (lásd *Következményetika*).

Következményetika – olyan etikai elméletek, amelyek a tettek erkölcsi jelentését *következmény*eik alapján értékelik. Ilyen az *utilitarizmus*, a *hedonizmus*, az *eudémonizmus*, az axiológiai *intuitivizmus*. A következményetika köréhez tartozik minden materialista etikai koncepció, amely abból indul ki, hogy az erkölcs a társadalomban meghatározott hasznos funkciókat tölt be, az emberek *érdek*einek kielégítését szolgálja, s hogy következésképpen az erkölcsi *követelmény*ek célszerű jellegűek. A következményetika kiinduló elveit az idealista erkölcsteoretikusok (köztük Kant, a deontológiai intuitivizmus hívei) ismételten bírálták. A marxista etika is következményetika. De elveti azt a vulgáris-utilitarista felfogást, amely szerint minden egyes tett erkölcsi értékét azoknak a következményeknek a jellege határozza meg, amelyekhez ez az adott konkrét esetben vezetett. Valamely tett következménye véletlen körülmények hatásának is eredménye, s e körülmények bizonyos fokig kívül esnek, függetlenek a *cselekvés*nek a szándékban, a *motívum*okban előre meghatározott tartalmától. Éppen ezért a marxista etika az egyes cselekedetek értékelésénél abból in-

dul ki, hogy az ilyen típusú cselekvéseknek általában milyen a társadalmi jelentése, következménye. A társadalom is éppen az azonos típusú cselekvések e legjellemzőbb következményei alapján fogalmazza meg erkölcsi követelményeit.

Közszokás — a társadalmi *fegyelem* válfaja; a meghatározott körülmények között ismétlődő *cselekvés*ek történelmileg kialakult és a társadalomban (közösségben) általánossá vált formája. A társadalmi életben, minden változatossága és bonyolultsága mellett, gyakran ismétlődnek hasonló szituációk, melyek azonos típusú *tett*eket és cselekvéseket követelnek meg az emberektől. Az általánossá vált munkamódszerek, fogások, a társadalmi-politikai tevékenységnek, a családi életnek, az emberek mindennapi érintkezésének egy társadalom keretei között ismétlődő formái, a vallási *rítus*ok stb. – mindezek a szó legtágabb értelmében vett közszokások. Ezek révén közvetítődnek a tömeges tevékenység formái a közösségtől az egyénhez – aki a közösségi nevelés során sajátítja el őket – és öröklődnek nemzedékről nemzedékre. A szűkebb értelemben vett közszokásokhoz csak az olyan cselekvéseket sorolják, amelyek a tömegekben spontán módon reprodukálódnak (lásd *Erkölcs*). Ezen az alapon nem sorolható a közszokásokhoz a tevékenység olyan rendje, amelyet valamilyen előírás szabályoz. A közszokásoktól megkülönböztetik továbbá a társadalmi *készség*eket, amelyeket speciálisan oktatnak, kialakítanak az emberekben; a termelés és az elosztás formáit, mert ezeket a tulajdonviszonyok szabályozzák; a társadalom által szankcionált szabályokat, az állam hatalmával alátámasztott jogi normákat (lásd *Erkölcs és jog*). Azokat a közszokásokat, amelyeket az *erkölcsi viszonyok* tartanak fenn, erkölcsi *szokások*nak nevezzük.

A közszokás az adott társadalomban általánosan elterjedt *magatartás* eleme. A társadalom fejlődése során, különösen a társadalmi alakulatok változásai alkalmával a közszokások átalakulnak, harc folyik a régiek és az újak között. Például a szocializmus győzelme a kapitalizmus felett a társadalom mindennapi életében – mint Lenin rámutatott – éppen abban áll, hogy kialakítjuk a társadalmi fegyelem új formáit, leküzdjük az emberek magatartásában a múlt csökevényeit, vagyis kialakítjuk a szocialista valóság feltételeinek megfelelő új közszokásokat.

Közvélemény – a társadalom (a tömegek, a kollektíva, a környezet) által az egyes ember *magatartás*ára és a társadalmi szervezetek tevékenységére gyakorolt szellemi ráhatás eszköze, az *erkölcsi viszonyok* egyik meg-

nyilvánulása. A társadalmi *fegyelem* minden formája (*közszokás, tradíciók*) amennyiben a társadalmi életnek az emberek többsége által önként betartott törvényévé válik, tükröződik az emberek társadalmi tudatában és közös véleményük *tekintélyében* talál támaszt. Ez a kollektív vélemény, amely egyes tetteket helyesel, másokat elítél, az emberek magatartásának egyik szabályozója a társadalomban.

A marxista etika szerint az ember magatartásának szabályozásában a meghatározó mozzanat nem saját egyéni belátása, hanem az – osztálytársadalmakban mindig ellentmondásos – közvélemény, amely az általánosan elfogadott erkölcsi elvekre és kritériumokra támaszkodik. Ebben a tételben a néptömegek és az egyén történelmi szerepéről szóló materialista tanítás jut kifejezésre. Az ember egyéni *öntudata* maga is a társadalmi nevelés folyamatában, a környezet véleményének hatása alatt formálódik. De az osztálytársadalomban, amíg fennáll az ellentét az *ember és társadalom*, az *egyén és közösség* között, a közvélemény és az egyéni öntudat, *lelkiismeret* követelményei gyakran összeütközésbe kerülnek egymással. S így a megszilárdult, megmerevedett közvéleménnyel szemben éppen az egyéni öntudat léphet fel, mint az új, a haladó törekvések képviselője, társadalmilag vagy az osztály szempontjából jelentős, de a többség által még nem felismert tendenciák hordozójaként. A szocializmusban megszűnik az elvi antagonizmus a közvélemény és az egyén meggyőződései között. A közöttük jelentkező ellentétek az új és a régi harcában, a felmerülő társadalmi problémák valamennyi ember részvételével való megoldásának folyamatában keletkeznek és oldódnak fel. Éppen a társadalmi és az egyéni érdekek egységének körülményei közepette szilárdul meg igazán a közvélemény tekintélye a társadalmi életben, válik lehetővé, hogy a néptömegek kollektív megvitatás és kölcsönös meggyőzés útján döntsenek a kommunista építés kérdéseiben, küzdjék le a nézeteltéréseket, az ellentéteket. A közvélemény nem ellentétként áll szemben az egyén véleményével, hiszen a sok, társadalmilag tipikus, jelentős egyéni nézet általánosított formája. Minden embernek lehetősége és kötelessége, hogy véleményét kinyilvánítsa, másokkal szemben a maga álláspontját védelmezze, kezdeményezzen (lásd *Kezdeményezés*), személyes példát mutasson a többieknek (lásd *Példamutatás*). Erre lehetőséget biztosít a szocialista demokrácia, a kollektív vezetés elve, az általánossá tett társadalmi kontroll, a *kritika és önkritika*. Minél tudatosabban és szabadabban vesznek részt a néptömegek az állami és társa-

dalmi igazgatás sokoldalú folyamatában, annál nagyobb tekintélyre tesz szert a közvélemény. A kommunista társadalmi viszonyok megszilárdítása szempontjából rendkívül fontos annak a közvéleménynek kialakítása, olyan légkör megteremtése, amely nem tűri meg az igazságtalanságot, a becstelenséget, a *karrierizmust* stb.

Kritika és önkritika — a szocialista társadalomban a *közvélemény* megnyilvánulásának egyik módja, a társadalmi életben, a szervezetek, kollektívák és egyes emberek tevékenységében fellelhető fogyatékosságok feltárásának módszere, amely elősegíti a szocialista társadalom fejlődésében és a kommunizmus építésében felmerülő ellentmondások és nehézségek leküzdését. Egyszersmind a *kommunista erkölcs* fontos alapelve, továbbá a személyiség erkölcsi *öntudat*ának megnyilvánulási formája. A kritika és az önkritika elve megköveteli, hogy

a dolgozó tömegek szabadon nyilváníthassák ki véleményüket a szocialista állam, különböző társadalmi szervezetek, egyes vezetők tevékenységében tapasztalt fogyatékosságokról, s kollektívan vitassák meg a fogyatékosságok leküzdésére szolgáló intézkedéseket;

a felsőbb szervek és a vezetők értékeljék az irányításuk alá tartozó szervek, kollektívák és egyes személyek tevékenységét; a közösség viszont saját keretein belül elvtársi ráhatás útján segítsen a hibák kiküszöbölésében;

az irányító szervek és a közéleti személyiségek nyilvánosan számoljanak be tevékenységükről az őket megválasztó szerveknek, illetve az egész népnek, nyíltan ismerjék be az elkövetett hibákat a közvélemény előtt; minden egyes ember, a szocialista társadalom egyszerű tagjától a legmagasabb beosztásban levő vezetőig józanul és önkritikusan ítélje meg önmagát.

Ahhoz, hogy a kritika és önkritika hatékony elemévé váljon annak a folyamatnak, amelyben a társadalmi tudat befolyásolja a társadalmi fejlődést, a következő társadalmi feltételek szükségesek: a termelési eszközök társadalmi tulajdonba vétele, az antagonisztikus osztályok megszüntetése, az alapvető *cél*ok és *érdek*ek közössége a társadalomban.

A kritika és önkritika mint a kommunista erkölcs alapelve, egy másik, általánosabb alapelvnek, a *kollektivizmus*nak a kifejeződése, amely az egyes embertől megköveteli, hogy tetteit az egész társadalom érdekeinek szemszögéből vizsgálja, cselekedeteit önállóan elemezze, és vegye figyelembe környezete véleményét. Ez az elv a demokratikus centralizmus elvéből fakad. A kritika és önkritika elvét, mint a pártélet törvényét, Lenin kör-

vonalazta, és kifejezésre jut az SZKP szervezeti szabályzatában és programjában. A kritika és önkritika fejlődését elősegíti a dolgozók öntudatának és aktivitásának fokozódása, a szocialista demokrácia és törvényesség erősödése. A szovjet társadalomban a kritika és önkritika elvének fejlesztésében, gyakorlati megvalósításában és megszilárdításában igen nagy szerepet játszott a *személyi kultusz* megszüntetése.

Legalitás – az etika történetében gyakran használt fogalom, az olyan emberi magatartás jelölésére, amely csak külső formáját tekintve felel meg az általánosan elfogadott erkölcsi követelményeknek, de nincs összhangban az erkölcs valóságos szellemével (lásd *Formalizmus*). Az erkölcs értelmének felfogásától függően a történelem folyamán a legalitás fogalmát különböző tartalommal használták. Kant azt tekinti legalitásnak, hogy az ember végrehajtja azokat a cselekvéseket, amelyeket megkövetelnek tőle, de ebben nem valóban erkölcsi motívumok vezérlik, például nem *kötelességérzet*ből cselekszik (lásd *Erkölcsi jóság elmélete*), hanem azért, hogy boldoguljon a társadalomban vagy józan megfontolásból, vagy éppenséggel azért, hogy jót tegyen másnak. A *neoprotestantizmus* szerint legalitás nyilvánul meg azokban a törekvésekben, amelyek Krisztus erkölcsi tanításainak szellemét olyan konkrét parancsolatok és *erkölcsi alapelvek* összességére próbálják redukálni, amelyeket célszerű alkalmazni a társadalomban. A kommunista erkölcs megengedhetetlennek tartja az *álszentes-kedést*, az előírt normák pusztán külsőleges teljesítését, a normák tudatos elfogadását követeli. Ezért a szocialista társadalomban a *tudatosság* (lásd *Elvi szilárdság*), a belső meggyőződés, az *eszmeiség* kialakítása az erkölcsi nevelésnek az egyik legfontosabb oldala (lásd *Lelkiismeret*).

Leíró etika – az etika egyik ága, amely valamely társadalom erkölcsének konkrét szociológiai és történeti analízisével foglalkozik. Tanulmányozza az ott élő *közszokás*okat, erkölcsi szokásokat, *tradíció*kat és a társadalmi *fegyelem* egyéb formáit, a *norm*ák konkrét tartalmát, az erkölcsi *tudat* struktúráját és az általánosan elterjedt erkölcsfelfogások szociális tartalmát. E feladatok közül néhánnyal az etnográfia és az empirikus szociológia is foglalkozik. De az *erkölcsi viszonyok* mechanizmusának és az erkölcsi tudatnak konkrét történelmi anyagon való tanulmányozása nemcsak az emberiség erkölcstörténetének reprodukálása szempontjából nagy jelentőségű, hanem az etika általános elméleti problémáinak vizsgálata és megoldása szempontjából is.

Lelkiismeret – *etikai kategória;* az egyén képessége az erkölcsi *önkontroll*ra, arra, hogy önállóan megfogalmazza a maga számára az erkölcsi *kötelezettséget*, megkövetelje magától e kötelességek teljesítését, és elvégezze tettei *önértékelését;* az erkölcsi *öntudat* egyik kifejeződése. A lelkiismeret a végrehajtott cselekedetek erkölcsi jelentőségének értelmi felismerése mellett megnyilvánulhat emocionális élmények formájában is (például elégedettség, lelkifurdalás – lásd *Emóció*).

A lelkiismeret a társadalom iránti *kötelesség* és *felelősség* szubjektív tudatosulása; lelkiismeretétől vezérelve az ember mintegy a saját nevében ítéli meg magatartását (lásd *Szégyen*). A lelkiismeret megnyilvánulásának ez a szubjektív formája sok idealista misztifikáció forrásává vált az etika történetében. A lelkiismeretet a „belső Én" hangjaként, az emberrel vele született érzék megnyilvánulásaként (lásd *Erkölcsi érzék elméletei*), az erkölcsi kötelesség egyedüli alapjaként értelmezték (I. Kant). Gyakran szembeállították a külső tekintélyeknek, sőt a társadalom által támasztott követelményeknek való engedelmességgel (lásd *Egzisztencializmus*).

A marxista etika szerint a lelkiismeret társadalmi eredetű, az ember társadalmi létének és neveltetésének körülményei határozzák meg: „A republikánusnak más a lelkiismerete, mint a royalistának, a vagyonosnak más a lelkiismerete, mint a vagyontalannak, a gondolkodó embernek más, mint a gondolat nélkülinek" (Marx).

A kollektivizmus elve a kommunista erkölcsben egyáltalán nem csökkenti az egyéni lelkiismeret jelentőségét (lásd *Őszinteség*, *Elvi szilárdság*). Ellenkezőleg, a kommunista társadalom építésének előrehaladásával egyre növekszik minden egyes ember tudatosságának, következésképpen lelkiismeretének szerepe (lásd még *Öntevékenység és alkotás*, *Szabadság*, *Személyiség sokoldalú fejlődése*).

Liberális kereszténység az etikában – a XIX. század második felében széleskörűen elterjedt etikai áramlat a protestáns teológia keretein belül (az etikára vonatkoztatva „szociális evangélium" mozgalomnak is nevezik). Képviselői (az Egyesült Államokban W. Rauschenbusch, S. Mathews, F. Peabody; Európában A. Ritschl, E. Troeltsch, A. Harnack és mások) azt tartják, hogy a keresztény vallás tanítását konkrét szociális és morális programmá kell átalakítani, amely gyakorlati vezérfonalat adhat a jelen „evilági" politikai és erkölcsi problémáinak megoldásához (lásd *„Szociális etika"*).

Sok más keresztény áramlattal szemben ezt az irányzatot az ember, az ember történelmi

lehetőségeinek optimista szemlélete jellemzi. A vallási dogmatika síkján például ez abban a felfogásban nyilvánul meg, hogy az ember a saját erejéből is képes leküzdeni „bűnös voltát", felépíteni egy jobb társadalmat, ha felfogja Krisztus parancsolatainak értelmét. A liberális teológusok megkísérlik a Biblia mitologikus képzeteit közelíteni a világi erkölcs fogalmaihoz. Nézetük szerint az isten szolgálata egyben a társadalom és az emberek szolgálata. „Isten országát" úgy értelmezik, mint az emberiség által a történelemben elérhető társadalmi *eszményt*; Krisztus alakját – mint követendő példát, erkölcsi eszményt, amelyet az emberek elérhetnek az evilági életben. Úgy vélik, hogy Krisztus erkölcsi elvei realizálhatók a társadalmi életben az erkölcsi felvilágosítás segítségével. Nagyon fontosnak tartják elveik ésszerűségének és célszerűségének racionális-logikai érvekkel való bizonyítását, sőt megpróbálták a keresztény vallás tanait korszerűsíteni, összhangba hozni a modern tudomány követelményeivel.

A liberális keresztények arra irányuló törekvései, hogy a vallási dogmatikát közelítsék a világi erkölcshöz, összeegyeztessék a szociális és erkölcsi haladásba vetett hittel stb., a századforduló idejében még hatékony, a kapitalista társadalom kimeríthetetlen történelmi lehetőségeire vonatkozó polgári illúziókon alapultak. A kapitalizmus általános válsága hozzájárult ezeknek az illúzióknak az összeomlásához és a liberális kereszténység hatásának csökkenéséhez. Eszméit éles bírálatok érték jobbfelől, a *neoprotestantizmus* részéről. Jelenleg a liberális kereszténység ideológiájának nyugaton bizonyos protestáns szektákban (például a quakereknél) van még hatása. Ennek az ideológiának az objektív szerepe kettős. Egyfelől, zászlaja alatt tömörülnek az Egyesült Államok egyes liberális érzelmű egyházi személyiségei, akik síkraszállnak a békéért, a négerek egyenjogúságáért. Másfelől viszont a liberális kereszténység eszméi a társadalom forradalmi átalakítása ellen irányulnak, objektíve apologetikus célokat szolgálnak.

Machiavellizmus – az olyan ember (szervezet) cselekvésmódjának jellemzésére használt fogalom, akinek (amelynek) magatartási elve (főképp a politikában) az, hogy *cél*jai elérése végett bármilyen, tehát erkölcstelen eszközöket is (például hazugság, rágalom, kegyetlenség stb.) felhasznál. A kifejezés N. Machiavelli olasz államférfi és író nevéből származik, aki felállította azt a tételt, hogy a politikában a nagy célok érdekében megengedhető az erkölcs törvényeinek megsértése. Az igénybe vehető eszközök közé sorolta például „a jól alkalmazott kegyetlenséget", a politikusnak azt a képességét, hogy „nagy színlelő és képmutató" legyen, az ellenség legyőzését „erővel és megtévesztéssel", a fejedelemnek azt a képességét, hogy „szeretetet és rettegést" keltsen alattvalóiban, „rákényszerítse a népet", hogy higgyen olyasmiben, ami meggyőződéseivel ellentétes stb. Machiavelli tanításában a XVI. századi fiatal olasz burzsoázia politikai elvei fejeződtek ki, amely a szétdarabolt Olaszország nemzeti egyesítésére és függetlenségének megszilárdítására törekedett. Minthogy azonban ez a burzsoázia még nem ismerte fel kellőképpen saját történelmi feladatait, és nem rendelkezett a megoldásukhoz szükséges eszközökkel, ezért az abszolút monarchia, a fejedelmi hatalom erejére hagyatkozott, és kész volt jogosnak elismerni minden olyan eszközt, amelyet az a hatalom az erős, központosított állam megteremtése érdekében igénybe vett. „A hazát meg kell védelmezni dicső vagy szégyenletes eszközökkel – írta Machiavelli –, csak jól kell védelmezni." Hegel szavai szerint Machiavelli „egy államalakítás szükségességének magas értelmében felállította azokat az elveket, amelyek szerint az akkori körülmények között lehetett államokat alakítani".

Machiavelli abból a tételből indult ki, hogy a jogot az erő határozza meg. Ez, mint Marx kimutatta, az osztálytársadalom körülményei között megfelel a valóságnak (lásd *Erkölcs és jog*). A marxizmus szerint mindennemű jog valamely osztály gazdasági érdekein és politikai uralmán alapul. Machiavelli azonban a helyes kiindulópontját eltorzította, mert nem értette meg a *cél és eszköz* egységét, s úgy vélte: erkölcsös célok elér-

hetők erkölcstelen eszközökkel („a cél szentesíti az eszközt"). Ez viszont az *erkölcs és politika* szembeállításához vezet, azt a látszatot kelti, hogy törvényeik nem egyeztethetők össze. Maga Machiavelli korántsem volt feltétlen híve az erkölcstelenségnek és az elvtelenségnek a politikában; azt vallotta, hogy a politika magasrendű erkölcsi célokat kell hogy szolgáljon. A machiavellizmus azonban mint a hatalomra jutott burzsoázia politikai elve, objektíve a tőkésosztály önző és reakciós céljait szolgáló „nagypolitika" antihumánus és erkölcstelen módszereinek igazolásává lett. Ez az elv különösen jellemző a mai imperializmus politikájára.

Magánélet erkölcse az erkölcs egyik fő érvényesülési szférája, amely kiterjed az emberi élettevékenység egész területére a termelési, politikai, tudományos és mindennemű egyéb hivatali és önkéntes társadalmi tevékenységen (lásd *Munkaerkölcs*, *Szakmai etika*) kívül. Ide tartoznak elsősorban a házassági és családi kapcsolatok (lásd *Házasság és család*), a munkán kívüli személyi kapcsolatok, a szabad időben kifejtett tevékenység, az egyéni szükségletek kielégítése. A marxista etikával összegyeztethetetlen a magánélet és a társadalmilag hasznos tevékenység szembeállítása. Az ember a magánéletben felfrissíti erejét, fejleszti szükségleteit és képességeit, elsajátítva a társadalmi kultúrát; jórészt a családban történik a felnövekvő nemzedék nevelése, a társadalmi tevékenységre való előkészítése. Éppen ezért az ember a magánéletében ugyanúgy, mint társadalmilag hasznos tevékenységében, társadalmi lény, a társadalom tagja, ugyanazoknak a társadalmi törvényeknek és erkölcsi követelményeknek van alávetve, ha más formában is.

A tőkés termelési mód az ember társadalmi és egyéni „köz"- és „magán"-életének *elidegenedéséhez* vezet. A bérmunkás, Marx szavai szerint, csak a munkán kívül érzi embernek magát. A magánvállalkozó mintegy két ellentétes szerepben lép fel: üzleti ügyeiben akarva-akaratlanul mint egoista (lásd *Egoizmus*), a magánéletben pedig gyakran mint „felebarátainak" jótevője (lásd *Altruizmus*). Az alkalmazott és a tisztviselő a munkában „hivatalos közeg", a ráruházott funkció végrehajtója; a magánéletben „egyszerűen" ember, „szabad személyiség". A magántulajdon megszüntetésével és a munka társadalmasításával eltűnik az ember élettevékenységének és magának az embernek ez a torz kettéhasadása. A társadalmilag hasznos munka emberi hivatássá válik, a magánélet pedig jelentőségét tekintve éppannyira társadalmi élettevékenységgé.

A kommunista erkölcs azon alapszik, hogy a személyiség er-

kölcsi arculata és a kommunista viszonyok nemcsak a munkában és a társadalmi tevékenységben formálódnak, hanem a magánéletben, az emberek munkán kívüli mindennapi érintkezésében is, szabad idejük eltöltésének jellegétől, családi állapotuktól és egyéni szükségleteik kielégítésének módjától függően. A kommunista erkölcs követelményei – az emberek iránti megbecsülés, a szerénység, a rosszal szembeni engesztelhetetlenség, a becsületesség, a segítőkészség stb. – ugyanúgy érvényesek a magánéletre is. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a szocialista társadalomban az ember magánéletére is ugyanolyan mértékben ki kell terjeszteni az állandó társadalmi ellenőrzést, a társadalmi szabályozást, a teljes nyilvánosságot, mint munkájára és politikai tevékenységére. Ellenkezőleg, a kommunista viszonyok fejlődésével és a tudatosság fokozódásával az egyén egyre inkább önállóan oldja meg a magánéletben felmerülő mindennapi erkölcsi problémáit. A kommunista erkölcs elveti a magánélet erkölcsi problémáinak bürokratikus kezelését. Adminisztratív rendszabályok alkalmazását csak abban az esetben tartja megengedhetőnek, ha valaki környezete rovására visszaél szabadságával, ha a személyes kapcsolatokban megszegik a *humanizmus* elveit (gyermekek rossz nevelése, a család tagjaival való rossz bánásmód, huligánkodás, alkoholizmus stb.). Ilyen esetekben is csak az egyéni ráhatás minden lehetőségének kimerítése után folyamodik a szocialista társadalom a közvélemény ítélőszékéhez és adminisztratív rendszabályokhoz.

Éppen mert az ember a magánéletben jóval nagyobb mértékben van önmagára utalva, és szubjektíve úgy viszonyul magánéletéhez, mint személyes ügyéhez, ez a terület különösen nagy jelentőségű erkölcsi szempontból. Az egész magánéletre alkalmazható Marxnak a nemek viszonyára vonatkozó megjegyzése: itt az ember magatartása megmutatja, „mennyire vált az ember természetévé az emberi lényeg", vagyis hogy az ember mennyire tette magáévá az erkölcs társadalmi normáit, mennyire váltak azok saját természetévé, személyes szükségletévé. Abból, hogy milyen a viszonya környezetéhez a magánéletben, „megítélhető az ember általános kultúrájának foka". Ezért tesznek különös fontosságra szert a magánélet problémái és a szabad idő felhasználásának kérdései. Sok bonyolult probléma merül fel itt, amelyek megoldása összefügg a társadalom egészének általános anyagi és kulturális haladásával. A kommunista viszonyoknak a magánélet területén való kialakításához elengedhetetlen a sokoldalú erkölcsi *nevelés*, a kommunista erkölcs követelményei-

nek megfelelő *erkölcsi érzelmek* és *szokások* kialakítása minden egyes emberben.

Magatartás, erkölcsi – az ember által viszonylag hosszú időszakban állandó vagy változó életkörülmények között végrehajtott, erkölcsi jelentéssel bíró *tett*ek összessége. Míg az erkölcsi tevékenység fogalma csak a céltudatos és erkölcsileg motivált cselekvéseket jellemzi, a magatartás fogalma kiterjed az ember összes tetteire, amennyiben azok erkölcsi szempontból értékelhetők (lásd *Értékelés*) – tekintet nélkül arra, hogy szándékosak vagy nem szándékosak, erkölcsi vagy más indítékból fakadnak. Szemben a *közszokás*sal, amely sok különböző személy egynemű tetteit tételezi fel, a magatartás egy és ugyanazon személy (egyes ember, valamint közösség, szervezet, embertömeg) különnemű cselekedeteit, tetteit öleli fel, amelyek kinyilvánítják erkölcsi *jellem*ének különböző oldalait. A magatartás fogalma, valamely ember vagy közösség egyes tetteinek viszonylagos következetességére, összehangoltságára és tevékenységének megkülönböztető sajátosságaira utal.

A marxista etika abból indul ki, hogy az ember magatartása végső soron az egyetlen objektív mutatója erkölcsi arculatának, erkölcsi *tulajdonság*ainak és ezen belül motívumainak. A marxista etika szellemével ellentétes az ember „belső" lelkivilágának és „külső" cselekvéseinek idealista szembeállítása, ami a korábbi etikai elméletek többségére jellemző. Ez a szembeállítás és az igazi erkölcsiség valamiféle belső, szubjektív mutatójának megtalálására irányuló kísérletek abból fakadtak, hogy az osztálytársadalomban az embernek lépten-nyomon olyan tetteket kell végrehajtania, amelyek ellentétesek motívumaival és szándékaival, és így sok esetben a *képmutatás* útjára kényszerül. Mindaddig, amíg az *ember és társadalom* törekvéseinek ellentéte kiküszöbölhetetlennek bizonyul, úgy tűnik, hogy a magatartás nem lehet megfelelő kritériuma az erkölcsiségnek. A marxista etika viszont abból indul ki, hogy ezt az ellentétet le lehet és le is kell küzdeni az osztálytársadalom megszüntetésének és a kommunista társadalom építésének során. Ezért szoros egységben vizsgálja az ember motívumait és *cselekedet*eit, szándékait és *tett*eit (lásd *Szándék és tett*). Az embert vezérlő motívumok végső soron nem pusztán abban nyilvánulnak meg, hogy ő maga mit gondol saját tetteiről, hanem viszonylag hosszú időn át, különböző feltételek között érvényesülő általános magatartásában. Amikor az erkölcsi követelmények értelme többé már nem érthetetlen, akkor egyre egyértelműbbekké, tisztázhatókká válnak a

motívumok mind a cselekvő ember, mind pedig környezete számára.

Magatartás-kultúra – a mindennapi *magatartás* (munkában, magánéletben, másokkal való érintkezésben) azon formáinak összessége, amelyekben külsőleg kifejeződnek e magatartás erkölcsi *normái*. Az erkölcsi normák a *tett*ek tartalmát fogalmazzák meg, előírják, hogy mit kell tenniük az embereknek; a magatartás-kultúra azt tárja fel, hogy konkrétan milyen módon valósulnak meg a magatartásban az erkölcsi követelmények, milyen az ember magatartásának külső formája, menynyire szervesen, természetesen, közvetlenül olvadtak össze e normák életmódjával, váltak mindennapi életének szabályaivá. Például az emberek *tiszteletének* követelménye formailag is kifejeződik az *udvariasság*, a tapintat, a *figyelmesség*, az előzékenység, a mások idejével való takarékoskodás stb. szabályaiban. A *becsületesség* megjelenési formáját tekintve az egyenességben is, gondolataink egyértelmű és nyílt közlésében (lásd *Őszinteség*) is megnyilvánul. A *kispolgáriság* mint negatív erkölcsi tulajdonság külsőleg elavult szokásokban, ízlésben és vulgáris modorban fejeződik ki.

Tágabb értelemben a magatartás-kultúrához tartozik az ember külső kultúrájának minden területe: az *etikett*, amely az emberekkel való érintkezés és a társas életben való viselkedés szabályait tartalmazza; a magánélet kultúrája, amely magában foglalja az egyéni igények és érdeklődés sajátos válfajait és kielégítésük módját, az emberek munkán kívüli kapcsolatait (lásd *Magánélet erkölcse*); a szabad idő megszervezését, a higiéniát, az esztétikai ízlést a fogyasztási cikkek kiválasztásában (öltözködés, lakásdíszítés), a beszédkultúrát, a gondolatok hibátlan, világos és szép kifejezését, a vulgáris szavak, fordulatok mellőzését. (Bizonyos értelemben a magatartás-kultúrához sorolhatók a munkakultúra, a munkaidő és munkahely helyes megszervezése stb.)

A kommunista erkölcs a magatartás-kultúrát szorosan összekapcsolja az erkölccsel. A két fogalom szembeállítására irányuló kísérletek az osztálytársadalmakra jellemző gyakorlatokból és értékelésekből fakadnak, azokat örökítik meg. Az osztálytársadalomban ugyanis a jó modor, az ízléses öltözködés, a fejlett esztétikai ízlés a „felsőbb körökhöz" tartozás külső jele volt, s a külső kulturáltság gyakran nem állt összhangban az ember belső arculatával. Az udvariasság és általában az etikett szabályainak megtartása gyakran kölcsönös közönyt és elidegenültséget, az emberekhez való közömbös, sőt megvető és ellenséges viszonyt leplezett

és lényegében tisztán külsőleges *rítus*sá vált. A szocialista társadalom a magatartás-kultúrát a korban megszilárdult emberi-erkölcsi tartalmak általánosan elfogadott külső kifejezésformájának tekinti. Itt valamely ember magatartás-kultúrája bizonyos fokig jellemzi az illető lelki és erkölcsi-esztétikai arculatát, megmutatja, mennyire mélyen és szervesen sajátította el és tette magáévá az emberiség kultúrjavait.

Maradiság – erkölcsi *tulajdonság;* azt az embert jellemzi, aki szolgaian ragaszkodik elavult *szokás*okhoz és *tradíció*khoz, képtelen befogadni és támogatni a kor aktuális szükségleteiből fakadó újat, előremutatót (lásd *Új iránti érzék*). Erkölcsi tekintetben a maradiság az erkölcsi *dogmatizmus*ban és *abszolutizmus*ban fejeződik ki. A maradi ember a tudatában meggyökeresedett dogmákat és előítéleteket követi, ellenségesen áll szemben mindazzal, ami életmódjával és kialakult képzeteivel ellentétes.

A maradiság mint egyéni tulajdonság részben magyarázható az illető pszichikus sajátosságaival, azzal, hogy nem képes könnyen szakítani a megszokott magatartás- és gondolkodásformákkal. De a maradiságnak mint társadalmi jelenségnek az eredete a kialakult társadalmi viszonyok és szokások konzervativizmusában, valamint azon társadalmi csoportok érdekeiben rejlik, amelyek tudatosan szembefordulnak mindazzal, ami helyzetük megváltoztatásával fenyeget. Ebben a tekintetben a maradiság az elavult társadalmi rend fenntartásában érdekelt uralkodó osztályok megkülönböztető vonása. A szocialista társadalomban a maradiság és a konzervativizmus jelenségei főként az állami és társadalmi igazgatásban fellelhető bürokratikus és formalista csökevényekkel állnak összefüggésben. A szocialista társadalom természeténél fogva megköveteli a gyakorlati tevékenységmódok állandó fejlesztését és tökéletesítését a társadalmi élet minden területén, a munka, a vezetés, a gondolkodás régi formáinak tagadását és új formáinak igenlését. Ezért a kommunista erkölcs a leghatározottabban szembenáll a maradiság minden megnyilvánulásával.

Megbánás – bűnünk beismerése és saját tetteink elítélése, akár úgy, hogy más emberek előtt beismerjük bűnösségünket és készek vagyunk vállalni a büntetést, akár úgy, hogy magunkban bánjuk elkövetett tetteinket, illetve szándékainkat. A megbánást az erkölcsi tudat mindig a bűnhődés elengedhetetlen részének tekintette. A megbánás az *önértékelés* szerepét tölti be: az ember ítéletet mond a tettei felett, s ezáltal irányt szab jövendő tetteinek. A meg-

bánás specifikusan erkölcsi aktus. De játszik bizonyos szerepet a jogban is, ahol a büntetés mértékét a bűnös megbánásának figyelembevételével határozzák meg. Ez az *erkölcs és jog* kölcsönös összefüggésének egyik esete.

Megbecsülés – egyes emberek (kollektívák) erkölcsi arculatáról a környezetükben kialakult vélemény; amely adott és megelőző magatartásukon alapszik, és *tekintély*ük elismerésében jut kifejezésre (illetve abban, hogy mit várnak tőlük a jövőben, milyen mértékű felelősséget ruháznak rájuk, és hogyan értékelik cselekedeteiket). A kommunista erkölcs elítéli a népszerűség hajhászását (lásd *Hiúság*); ugyanakkor hangsúlyozza, hogy minden embernek meg kell óvnia saját (és közösségének) *becsület*ét.

Meggyőzés – az erkölcsi képzeteknek főként felvilágosítás, indoklás, magyarázat útján történő átadása. A meggyőzés alapvető módszere a kommunista nevelésnek, amely megköveteli, hogy az egyén tudatosan magáévá tegye az erkölcsi alapelveket. A meggyőzésnek számos különféle formája van: a marxista–leninista társadalomelmélet propagandája, a kommunista építés gyakorlati feladatainak megvilágítása, a kommunista erkölcs eszméinek kifejtése a szocialista társadalom életéből, különböző kollektívák és egyének tevékenységéből vett konkrét példák (lásd *Példamutatás*) révén kifejtett nevelő munka, a közvélemény által kialakított *értékelés*ek, a *kritika és* az *önkritika*.

Meggyőzés és kényszer – a társadalmi *fegyelem* fenntartásának formái; módszerek, melyeknek közvetítésével (az egész munkásosztály, illetve annak legtudatosabb része, a kommunista párt, továbbá a szocialista állam) nevelő hatását kifejti. A tömegekre való hatás legcélszerűbb módjainak megtalálása és alkalmazása nemcsak társadalmi-politikai, hanem erkölcsi jelentőségű probléma is, minthogy ez a befolyásolás kiterjed mind a megdöntött kizsákmányoló osztályok képviselőire, az új társadalom meggyőződéses ellenségeire, mind pedig a dolgozó tömeg jelentős részére, azokra, akik objektíve érdekeltek a forradalmi átalakulásokban, de a *szokások* erejénél fogva továbbra is a régi társadalom *tradíciói*hoz tartják magukat.

A marxizmus–leninizmus szerint a társadalom erkölcsi szokásainak átalakítása nem vihető végbe sem kizárólag felvilágosítás és *meggyőzés* útján, sem pedig egyedül az erőszak és az állami kényszer eszközeivel. E két egyoldalú álláspont gyakorlati és erkölcsi szempontból egyaránt tarthatatlan. „Ne-

vetséges utópisták volnánk – írta Lenin –, ha azt képzelnők, hogy egy ilyen feladat megvalósítható... kényszer nélkül." Ugyanakkor Lenin hangsúlyozza, hogy a kommunizmust, azt a társadalmat, amelyben a fegyelmet állami kényszer nélkül, pusztán a tömegek tudatossága és a megszokás ereje kell hogy fenntartsa – csak hosszú ideig tartó neveléssel, propaganda és meggyőzés révén lehet felépíteni.

Lenin többször rámutatott arra, hogy a meggyőzés és a kényszer dialektikus egységet alkot, hogy viszonyukat a konkrét társadalmi feltételek határozzák meg. „A kényszer formáját az adott forradalmi osztály fejlettségi foka" és a kizsákmányoló osztályok „ellenállásának formái" határozzák meg. „Ha a közös munkában részt vevők ideálisan öntudatosak és fegyelmezettek", akkor a tömegek alávetése a vezető akaratának „inkább a karmester lágy vezénylésére emlékeztethet", ellenkező esetben viszont erőszakos formákat ölthet. Egyrészt, semmiféle meggyőzés nem lesz hatékony, ha nem folyik „tényleges, kérlelhetetlen, valóban forradalmi harc a rossz konkrét hordozói ellen". Másrészt azonban a kényszernek a *közvélemény* tekintélyére, a tömegek társadalmi aktivitására kell támaszkodnia. „Csakis a forradalmi munkások és parasztok tömegeinek önkéntes és lelkiismeretes, forradalmi lelkesedéssel teljesített közreműködése a gazdagok, tolvajok, naplopók és garázda elemek nyilvántartásában és ellenőrzésében, csakis ez az, ami le tudja győzni az átkozott kapitalista társadalom e maradványait..."

Ezért Lenin szerint a társadalmi fegyelem új formáinak meghonosítása a legcélszerűbb oly módon, hogy a „példa ereje... előbb erkölcsi, azután pedig kötelezően követendő mintakép legyen", vagyis a meggyőzés és a kényszer kombinálásával, lehetőség szerint az előbbit részesítve előnyben.

A szocializmusban a társadalmi élet törvényeinek ereje nem pusztán abban rejlik, hogy az állam és a jog biztosítja betartásukat, hanem mindenekelőtt abban, hogy a néptömegek általános támogatását élvezik, hogy gyökeret vernek a tömegek tudatában. A kommunista viszonyokra való áttérés során az állami-jogi kényszerítő rendszabályokat egyre szélesebb körben a társadalmi ellenőrzés váltja fel, fokozatosan szükségtelenné válnak a kényszerítés erőszakos formái, és egyre nagyobb jelentőségre tesznek szert a társadalmi ráhatás közvetettebb, főként szellemi eszközei. A társadalomellenes cselekedetek elvtársi szellemben való elítélése fokozatosan a fő eszköze lesz a burzsoá nézetek, erkölcsök és szokások kigyomlálásának. Ez

egyszersmind azt jelenti, hogy növekszik az egyéni tudatosság és az *önkontroll* szerepe az emberek magatartásában, nagyobb lesz az egyén erkölcsi *szabadság*a.

Meggyőződés, erkölcsi – a személyiség erkölcsi tevékenységének racionális alapja, amely lehetővé teszi, hogy valamely tettet tudatosan, meghatározott magatartás szükségszerűségének és célszerűségének észszerű felismerésével hajtson végre. Meggyőződéseknek nevezzük azokat az ember tudatában gyökerező erkölcsi fogalmakat (*normák*at, *erkölcsi alapelvek*et, *eszmény*eket stb.), amelyek követését az egyén magára nézve kötelezőnek tartja. Az ember tetteit meghatározó meggyőződések *motívum*ok formáját öltik, amelyek tevékenységében vezérlik.

A meggyőződések az objektív létfeltételek hatására az ember aktív társadalomátalakító és munkatevékenysége, a társadalom által létrehozott szellemi kultúra elsajátítása, az egyéni gyakorlati tapasztalatok felhalmozódása során alakulnak ki. A meggyőződések kialakítása az egyik oldala, összetevője a személyiség erkölcsi *nevelés*ének, e bonyolult, sokrétű és ellentmondásos folyamatnak (lásd *Ember és társadalom*, *Személyiség sokoldalú fejlődése*, *Munkára nevelés*). A szocialista társadalomban ez a folyamat sajátos vonásokkal bír (lásd *Kommunista nevelés*).

Meliorizmus – az *erkölcsi jó*nak és a *rossz*nak a világban betöltött szerepével kapcsolatos felfogás, amely az *optimizmus* és a *pesszimizmus* végleteinek leküzdésére törekszik. A kifejezést G. Eliot XIX. századi angol írónő vezette be. A meliorizmus elvét részletesen J. Sully dolgozta ki, aki az optimizmus és a pesszimizmus álláspontját egyaránt hibásnak minősítette. Szerinte az abszolút optimizmus azzal az elképzeléssel függ össze, hogy a rossz gyorsan múló, hogy az ember életében a *jó* van túlsúlyban, ezért nincs értelme változtatni rajta; a pesszimizmus ezzel szemben azt jelenti, hogy a világban a rossz és a szenvedés dominál, de ezen nem lehet változtatni. Ily módon, Sully nézete szerint, mindkét elv megbénítja az ember gyakorlati aktivitását. Az általa javasolt középút: el kell ismerni, hogy a rossz szükségszerű, de az ember képes arra, hogy fokozatosan kiszélesítse a jó szféráját, és megnövelje a boldogok számát. A meliorizmus elméletének különböző változatai néhány mai polgári filozófusnál is megtalálhatók (D. Drake, R. Perry).

A meliorizmus a jó és a rossz viszonyát az ember életében úgy ábrázolja, mint elvont, történelmen kívüli, öröktől fogva szembenálló princípiumokat. A marxizmus az optimizmus állás-

pontjára helyezkedik, amelyet azonban nem szabad a fennállóval való pozitív megelégedettségre redukálni. Az optimizmus alapja az a meggyőződés, hogy az ember és a társadalom történelmi fejlődése korlátlan. Ez a fejlődés azonban nem automatikus, csak a jobb jövőért vívott harcban realizálódik. E harc feladatai és céljai, amelyek az erkölcsi tudatban a jó és az *eszmény* fogalmában fejeződnek ki, történelmileg konkrétak. A meliorizmus azért is helytelen, mert a jó felé való vég nélküli közeledés fokozatos, lapos evolucionista nézetét hirdeti, és tagadja a társadalmi igazságosság megvalósításának forradalmi gyakorlatát.

Merészség – erkölcsi *tulajdonság*, amelynek birtokában az ember le tudja küzdeni magában a *félelem* érzését, a nehézségektől, illetve a tettéből esetleg rá háramló kedvezőtlen következményektől való aggódást. Megköveteli a határozott tetteket a kitűzött cél elérése érdekében; a hűséget választott *eszmény*einkhez és elveinkhez a nehéz körülmények és más emberek nyomása ellenére is, saját véleményünk nyílt kimondását, akkor is, ha az ellentétes a fennálló vagy a hatalom által szankcionált nézetekkel; engesztelhetetlen szembeszállást minden *rossz*al és igazságtalansággal. Konkrét megjelenési formái többek között: a *hőstett*, a *kezdeményezés*, a *társadalmi kezdeményezés*. A merészség szorosan kapcsolódik olyan erkölcsi tulajdonságokhoz, mint a *bátorság*, az állhatatosság, az *elvhűség*, az *önuralom*, a kezdeményezőkészség; ellentétes a *gyávaság*gal, a *kishitűség*gel, a gerinctelenséggel.

A merész tettek erkölcsi megítélése konkrét társadalmi tartalmuktól függ. A merészség pozitív erkölcsi tulajdonság, ha valóban humánus és igazságos célok megvalósítását szolgálja, ha megoldásra megérett társadalmi feladatok szülik, és társadalmilag célszerű tettekben nyilvánul meg. Ellenkező esetben az egyéni merészség aktusai a kétségbeesés megnyilvánulásai (a történelem logikájának ellenére véghezvitt tettek), a virtuskodás, a látszatellenzékieskedés, az anarchista lázadás, a *nihilizmus* és a kalandorság megnyilvánulásai.

A merészség mint tömegjelenség a társadalom életében különleges társadalmi feltételek és körülmények terméke; a nagy történelmi feladatok és a megvalósításuk útjában álló akadályok, nehézségek közötti ellentmondás megoldásának egyik eszköze (lásd *Hősiesség*). A merészség társadalmi forradalmak, honvédő háborúk és nagy társadalmi átalakulások időszakában válik tömeges jellegűvé. A kommunizmus építése, melynek során szakadatlanul folyik a harc a születő új és

az elavult régi között (lásd *Új iránti érzék*), s amely elvhűséget, aktivitást és alkotó kritikai életfelfogást követel az emberektől, állandóan szükségessé teszi, hogy a szocialista társadalom összes tudatos tagjai merészek legyenek.

Metaetika – a *neopozitivizmus* által bevezetett fogalom a normatív etikával ellentétesnek tartott, az erkölcsi problémáktól elvonatkoztató filozófiai erkölcselmélet jelölésére. A metaetika és a normatív etika szembeállítása a neopozitivistáknál azzal függ össze, hogy tagadják az erkölcsi ítéletek tudományos megalapozásának lehetőségét és olyan etika megalkotására törekednek, amely mindenfajta erkölcsi meggyőződéssel és elvvel szemben „semleges". A neopozitivisták szerint a metaetika körét az *erkölcsi nyelv logikájá*nak elemzésére, az erkölcsi terminusok és ítéletek jelentésének magyarázatára (lásd *Erkölcsi nyelv*) kell korlátozni. Mindezeket az egész etikai tudomány szempontjából valóban igen fontos módszertani és logikai problémákat a neopozitivisták formállogikai úton vagy a köznapi erkölcsi tudat gondolkodásmódjának puszta leírásával próbálják megoldani. Az erkölcs tanulmányozásának felületes, történelmietlen módszere, társadalmi természete és funkciói elemzésének hiánya következtében a neopozitivisták etikája tudományosan terméketlen. Ezenkívül az erkölcsi nyelv kizárólagosan leíró vizsgálata azt eredményezi, hogy a neopozitivisták kritikátlanul beviszik az etikai elméletbe a polgári tudat számos előítéletét, valamint az arra jellemző *individualizmus*t, *nihilizmus*t és *cinizmus*t.

A neopozitivista metaetika bírálatát azonban el kell választani attól a kérdéstől, hogy az etika módszertani és logikai problémái a normatív etikától különböző, viszonylag önálló területnek tekinthetők. A „metaetika" kifejezést olykor marxista kutatók is használják az etika ezen területének jelölésére.

Modor – viselkedési mód, a *magatartás*, a másokkal való érintkezés külső formája. Hozzátartoznak továbbá a beszédbeli jellegzetességek (alkalmazott kifejezések, hangnem, hanglejtés), az ember jellegzetes mozgása, taglejtései, arcjátéka, sőt, öltözködési stílusa is. A modor a *magatartás-kultúrá*hoz tartozik, az *etikett* szabályozza.

A modorhoz való viszony társadalmi csoportonként különböző. Az arisztokrata felfogás szerint a modor a „felső" rendhez tartozó ember született nemességének kifejezése, vagy külső máz, amely a „nagyvilági társasághoz" való tartozást jelzi. A modor demokratikus értelmezése abból indul ki, hogy a

külső szépségnek és bájnak, Belinszkij szavaival élve, a belső tisztaságot és szépséget, az egyén erkölcsi arculatát kell kifejezésre juttatnia. A szocialista társadalomban a jó modort a *szerénység*, az önuralom, a saját cselekedetek feletti ellenőrzés (lásd *Önkontroll*), a másokkal való figyelmes és tapintatos érintkezés (lásd *Figyelmesség*, *Tisztelet*) formai megjelenési módjának tekintik. A rossz modor (hangoskodás, szabadszájúság, túlzott gesztikulálás, bizalmaskodás, gondozatlan ruházat, *durvaság*) kellemetlen a környezet számára, lehetetlenné teszi az emberek közötti szabad és fesztelen érintkezést. A modorbeli előírások nemcsak erkölcsi tartalmú követelményekkel függnek össze, hanem az ember külső megjelenéséről alkotott esztétikai képzetekkel is. *Az etikum és esztétikum* egysége a modor megítélésében azzal függ össze, hogy a külső viselkedés formája az ember lelki alkatának szemléletes, látható megjelenése, általános kulturáltságának szerves és természetes kifejeződése.

Moralizálás – valamely társadalmi jelenségnek olyan erkölcsi értékelése, amely nem a valóság fejlődése objektív törvényszerűségeinek elemzésén, hanem elvont eszményeken és óhajokon alapul. Az ilyen, a jelenségek lényegének megértése nélkül kialakított értékelés annak a következménye, hogy az erkölcsi *tudat* elveit és kritériumait jogosulatlanul kiterjesztik a gyakorlati és elméleti tevékenység olyan területeire, ahol alkalmazásuk elégtelennek bizonyul. Ilyenkor a valóság fejlődéstörvényeinek megértése helyébe az események kívánt menetére vonatkozó szubjektív elképzelések lépnek, s erkölcsi felháborodás, ha a fejlemények a moralisták szándékaival ellentétesen alakulnak. Így például lényegében véve a moralizálás keretei között maradtak a polgári felvilágosodás képviselőinek, az „eszményi társadalom" különféle hirdetőinek tanításai.

A moralizálás ellentétes a marxizmus–leninizmus szellemével, amely arra tanít, hogy cselekvéseinkben vegyük figyelembe az objektív történelmi szükségszerűséget, tudományosan vizsgáljuk a társadalmi fejlődés törvényeit. Elsőnek Marx mutatott rá „A moralizáló kritika és a kritizáló morál" című tanulmányában, hogy a tudományban és a politikában megengedhetetlen a moralizálás. A moralistánál, írja Marx, a tulajdonviszonyok „szimpla lelkiismereti kérdések és jogi frázisok... A történelemből a morálba menekül, s most már bevetheti erkölcsi felháborodásának egész nehéztüzérségét." Lenin bírálja a narodnyikok moralizáló történelemszemléletét, akik „fejtegetéseikben »eszményekből« indulnak ki, és

egyáltalán nem gondolnak arra, hogy ezek az eszmények csak a valóság bizonyos visszatükröződései lehettek, hogy tehát feltétlenül ellenőrizni kell a tényekkel, a tényekre kell visszavezetni őket... A marxista ugyanabból az eszményből indul ki, de nem »a modern tudománnyal és a modern erkölcsi eszmékkel« veti össze, hanem a fennálló osztályellentétekkel, és ezért nem úgy fogalmazza meg, mint a »tudomány« által felállított követelményt, hanem mint egy ilyen meg ilyen osztály által felállított követelményt, amelyet ilyen meg ilyen társadalmi viszonyok hoznak létre (ezeket a viszonyokat objektív tanulmányozás tárgyává kell tenni), és amelyet csakis ezeknek a viszonyoknak ilyen meg ilyen sajátosságai következtében lehet elérni. Ha nem vezetik vissza az eszményeket ilyen módon a tényekre, akkor ezek az eszmények jámbor óhajok maradnak csupán, és semmi esélyük nem lesz arra, hogy a tömegek elfogadják, következésképpen, hogy megvalósítsák őket."

A szocialista társadalomban a moralizálás leginkább a helytelen nevelési módszerekben nyilvánul meg: ahelyett, hogy ténylegesen alakítanák-formálnák az emberek *meggyőződés*eit, *erkölcsi érzelm*eit, *szokás*ait, erkölcsprédikációkat tartanak, s puszta erkölcsi felháborodással veszik tudomásul a morális visszásságokat.

Motívum (indíték) – az ember szubjektív viszonya a *tett*eihez, melyet meg akar valósítani. A *szándék* azt határozza meg, mit akar tenni az ember – a motívum azt mutatja, miért hajtja végre a cselekedetet, s így meghatározott tartalmú ösztönzés magának a *cél*nak az elérésére. Az etika történetében a motívum fogalmával kapcsolatban főként két probléma merült fel: 1. mi az indíték szerepe az erkölcsben, az ember magatartásában, van-e jelentősége az erkölcsben annak, hogy milyen motívumok alapján cselekszik az ember; mi fontosabb, a motívum vagy a *cselekedet;* 2. az indíték erkölcsi tartalma (milyen legyen a valóban erkölcsi indíték). Az első kérdésre a Marx előtti etika különböző irányzatai különbözőképpen válaszoltak. A tettben elsősorban vagy kizárólag a motívum a fontos, vallották az *erkölcsi jóság elmélet*ének hívei. Azok a teoretikusok viszont, akik a cselekedetek *következmény*einek tulajdonítottak meghatározó jelentőséget (lásd *Következményetika*), azt vallották, hogy az ember szubjektív célja sem lehet más, mint az erkölcs által megkövetelt eredmények elérése (lásd *Hedonizmus, Eudémonizmus, Utilitarizmus, Egoizmus-elméletek*); de az indíték szerepe az erkölcsi tevékenységben rendszerint kevéssé érdekelte őket. A második kérdésre az erkölcs természetének és rendel-

tetésének értelmezésétől függően szintén a legkülönbözőbb megoldások merültek fel az etika történetében. Erkölcsi motívumnak minősült: az élvezetre, a *boldogság*ra való törekvés, az „értelmesen felfogott" egyéni érdek, az isten szolgálata, a test megfékezése (lásd *Aszketizmus*), a „kategorikus imperativusznak" való engedelmeskedés stb. Gyakran szembeállították egymással az „erény erkölcsét" – az embernek a jóra való törekvését – és a „kötelesség erkölcsét" – önmaga alárendelését az erkölcsi törvénynek (lásd *Formalizmus*, *Deontológia*).

A marxista etika tagadja az elvi ellentétet a kötelesség és az erény erkölcse között, a motívum „belső" erkölcsössége és a tett „külső" erkölcsössége között (lásd *Legalitás*). Az erkölcsi követelmények meghatározott társadalmi szükségletek kielégítésére irányulnak és ezért mindenekelőtt maguk a tettek a jelentősek. De valamely cselekvés objektív eredményén kívül indítéka is jelentős, mert az erkölcs nagyrészben a tudat közvetítésével, a belső motiváció útján szabályozza az emberek magatartását. Ha az ember nem erkölcsi motívumokból cselekszik (még ha maguk a cselekvések megfelelnek is a körülmények szabta követelményeknek és az erkölcsi normáknak), hanem a büntetéstől való félelemből, önzésből, karrierizmusból, hiúságból, akkor ugyanez az ember más körülmények között (ha érdekei eltérnek a társadalmi érdekektől, vagy ha látja, hogy tettei büntetlenül maradnak) erkölcstelen tetteket követhet el. Ezért a marxista etika szoros egységben vizsgálja a motívumot és a tettet.

Különösen nagy jelentőséget nyer a motívum a kommunista erkölcsben, amely megköveteli, hogy az egyén tudatosan szolgálja a társadalom érdekeit. A szocialista társadalom számára nem pusztán valamely, a konkrét körülmények megkövetelte részleges cél elérése a fontos, hanem a magasrendű végső cél megvalósulása: a kommunista társadalom felépítése, az új ember kialakítása. A kommunista erkölcs sok követelménye sajátosan az indítékra vonatkozik – például az *eszmeiség*, a *tudatosság*, a *meggyőződés*, az *elvhűség*, az *elvi szilárdság*. Az egyéni tudatosságnak a magatartás szabályozásában játszott szerepe a szocialista társadalomban, a kommunizmus építése folyamán egyre növekszik (lásd *Meggyőzés és kényszer*).

Munkaerkölcs – az erkölcs egyik legfontosabb érvényesülési szférája, amely felöleli az ember társadalmilag hasznos tevékenységének minden területét (elsősorban az anyagi termelőmunkát, továbbá a tudományos és kulturális-felvilágosító tevékenységet, a művészi alkotást, a társadalmi tevékeny-

ség különféle formáit, mivel mindezek szintén a társadalmi munka ágazatai). A munkaerkölcs fogalmának két fő oldala van: 1. a *munkához való viszony*, amelyben a dolgozónak az egész társadalomhoz való viszonya jut kifejezésre; 2. a közös tevékenység résztvevőinek egymáshoz való viszonyát szabályozó normák. A munkaerkölcs általános kérdései mellett vannak olyan speciális erkölcsi problémák is, amelyek a különböző munkaágak szakmai sajátosságaihoz kapcsolódnak (lásd *Szakmai etika*).

Akárcsak a munkához való viszony, a munkaerkölcs egésze is történelmi jellegű, a különböző társadalmi-gazdasági alakulatokban sajátos vonásokkal bír. Az ősközösségi rendszerben a munkakapcsolatokat döntően az egyszerű kooperáció (a nemzetségi tagok összefogása egy művelet, például vadászat, elvégzésére) és a nem és életkor szerinti munkamegosztás elvei határozták meg. Ilyen viszonyok között a nemzetségi tagok egymáshoz való viszonyában döntő jelentőségű az erőfeszítések összhangja, az egyes ember teljes alávetése az együttes tevékenység általános szabályainak, a vének útmutatásainak; az egyedek cselekvési szabadságának és szükségleteinek legszigorúbb korlátozása. A természeti erők ellen vívott mindennapos harc és az állandó nélkülözés arra készteti az embereket, hogy fizikai ellenállóképességre, szívósságra, bátorságra és fegyelemre neveljék magukat. A nemzetségi rend felbomlásával, a naturális és kisárutermelő gazdálkodás viszonyai között a munkában való együttműködés lényegében az egyes családokra korlátozódik. Az ipari termelés fejlődésével és a munka társadalmasulásával megjelenik a nagy számú munkás szoros együttműködésének szükségessége. Az ipari munka jellege szükségessé teszi, hogy a munkában való *szolidaritás* viszonyai alakuljanak ki a munkások között. Amennyiben azonban a munka társadalmasulása tőkés viszonyok között megy végbe, a munkában való szolidaritást aláássa a kizsákmányolás, és ami ebből fakad, a munkások közötti konkurrencia. A szolidaritás követelménye mindenekelőtt azokban a tőke ellen indított közös akciókban (sztrájkok, forradalmi megmozdulások) esnek egybe a munkások érdekeivel, amelyek már túllépnek a munkafolyamat határain, sőt annak megszakításával függnek össze.

A munkában való szolidaritás akadálytalan kifejlődésének feltételei csak a szocializmus viszonyai között jönnek létre, mivel itt a társadalmi termelés céljai egybeesnek maguknak a dolgozóknak az érdekeivel. Ez elősegíti, hogy a termelés folyamatában kialakuljanak a kölcsönös segítségnyújtás és a

szocialista *verseny* viszonyai. A társadalom javára végzett munka a szocializmus viszonyai között magasrendű erkölcsi tulajdonságokat fejleszt ki az emberekben: *munkaszeretet*et és *takarékosság*ot, állhatatosságot és kezdeményezőkészséget; továbbá elősegíti a pozitív eszmei-politikai tulajdonságok – eszmeiség, elvhűség, önfeláldozás, kommunista tudatosság – kifejlődését. Ennek a munkának a jellege megköveteli a valóban elvtársi viszonyok kialakulását, melyek alapja a kölcsönös megbecsülés, az egymással szembeni igényesség, a kölcsönös bizalom és a fogyatékosságok elvszerű bírálata. E tulajdonságok és viszonyok kialakulása nem spontán módon megy végbe, a munka során, hanem a kommunista párt és a szocialista állam irányításával. Kifejlődésüket elősegíti a különböző társadalmi szervezetek (szakszervezetek, ifjúsági szervezetek stb.) tevékenysége is.

Munkához való viszony – gazdasági és etikai kategória, amely feltárja mind a dolgozók objektív helyzetét a termelési folyamatban, a társadalmi munkában való részvételük formáját, mind pedig társadalmilag hasznos tevékenységükhöz való szubjektív viszonyukat. Gazdasági síkon a munkához való viszonyt az embereket munkára ösztönző tényezők jellege szabja meg. A kizsákmányoló társadalomban például a munkába való bevonás főleg közvetlen vagy gazdasági kényszer útján valósul meg. Ennek megfelelően az ember a munkatevékenységben vagy erőszaknak engedelmeskedik, vagy anyagi érdek ösztönzi. Erkölcsi síkon a munkához való viszony magában foglalja az embereknek a munka céljára és értelmére, a társadalom és az egyes ember életében való jelentőségére vonatkozó képzeteit. A munkához való viszony az alapja az embernek a társadalommal és a termelés más résztvevőivel szemben fennálló különféle munkakötelezettségeinek (lásd *Munkaerkölcs, Szakmai etika*).

A munkához való viszony történelmileg változik, az egyik társadalmi-gazdasági alakulatról a másikra való átmenetnél új formákat ölt. Jelentős részben a munka társadalmi formájától és céljaitól függ az is, hogyan fogják fel az egyén társadalommal szembeni erkölcsi *kötelesség*ének tartalmát, az ember életének célját és értelmét. A kizsákmányoló társadalomban a termelőmunka kényszerű jellegű, azért a termelő számára az emberre kívülről rákényszerített szükségességként, kínos teherként, elkerülhetetlen rosszként jelenik meg. Ebből a helyzetből fakad a kizsákmányoló társadalom uralkodó erkölcse is, amely ideológiailag igazolja és szellemi síkon rögzíti a munka kényszerű jellegét. A

keresztény erkölcsben a munka átok, mellyel az isten sújtotta az embert. Ezért itt az ember egész földi élete nem több, mint felkészülés a túlvilági életre, mint engesztelő szenvedés a jövőbeni „örök boldogság" elnyeréséért (lásd *Valláserkölcs, Aszketizmus*). A munkához mint átokhoz és mint a jövőbeni öröm elérésének puszta eszközéhez való viszony a kapitalizmusban is fennmarad. A munkás számára a munka csak életének eszköze, s az élet csak a gyárkapun kívül, a társadalmilag hasznos tevékenységen túl kezdődik számára.

Minthogy a munka úgy lép fel, mint kényszerűség, a munkatevékenység erkölcsi ösztönzői rendkívül korlátozott jelentőséggel bírnak. A polgári erkölcs teoretikusai erkölcsprédikációkkal próbálják leküzdeni a dolgozóknak a kizsákmányoló munkával szemben érzett természetes ellenszenvét.

Az egész társadalom javára, az ember érdekében végzett munkára először a szocialista társadalomban nyílik reális lehetőség, ahol a termelés közvetlen célja valamennyi ember anyagi és szellemi szükségleteinek kielégítése. Ezért itt a munka már nemcsak létfenntartási eszköz (anyagi érdekeltség), hanem egyben az emberek tudatos és szabad szolgálata, az ember valódi rendeltetése, olyan tevékenység, amelyben a személyiség igenli önmagát. A szocialista munkának ez a második oldala a kommunizmus építésének előrehaladásával fokozatosan kiterjeszti határait, meghatározóvá válik. Ennek megfelelően bővül a munkatevékenységben az erkölcsi ösztönzők hatóköre is. A munkához való kommunista viszony a termelőerők további fejlődésének, a kommunista társadalmi viszonyok kiformálódásának, az összes ember tudatossága fejlődésének eredményeként szilárdul meg a társadalom életében. A kommunista munka, Lenin meghatározása szerint, olyan munka, amelyet „nem előre megállapított és törvényesített normák szerint teljesítenek; a kommunista munka – önkéntes munka, norma nélküli munka, díjazásra nem számító, díjazási feltétel nélküli munka, a közösség javára megszokásból végzett, a közösség javára szolgáló munka szükségességéhez való öntudatos (szokássá vált) viszonyból fakadó munka, az egészséges szervezet szükségleteként végzett munka". Ennek a munkának az elemei már napjainkban, a szocialista társadalomban kialakulnak; ilyen például a kommunista brigádmozgalom, az élmunkásmozgalom. Ez a mozgalom a szocialista *verseny* új, magasabb szakasza. A kommunista munkáért indított mozgalomban szervesen összefonódik a termelés fellendítéséért, a legmagasabb termelékenységért vívott harc az új ember nevelésé-

vel, a dolgozók kulturális és technikai fejlődésével, a termelésben és a magánéletben való magatartás új formáinak megszilárdulásával.

A munkához való kommunista viszony kialakítása a dolgozók körében bonyolult és hosszadalmas folyamat, fontos tényezői a technika fejlettségének foka és a vele összefüggő társadalmi munkamegosztás. Ezért ahhoz, hogy a munka minden egyes ember elsőrendű életszükségletévé váljék, nemcsak a tömegek tudatosságának fejlesztésére, hanem sokrétű társadalmi-gazdasági probléma megoldására is szükség van.

Munkára nevelés – sajátosságait a társadalmi-gazdasági viszonyok jellege szabja meg.

A rabszolgatartó és a feudális társadalomban a fizikai munka a rabszolgák és a jobbágyok osztályrésze volt, a szellemi munka pedig a kizsákmányolók privilégiuma. Ezért a munkára nevelés végletesen egyoldalú és torz jellegű volt. Az uralkodó osztályoktól kiinduló nevelési intézkedések rendszere végső soron arra irányult, hogy a dolgozókat a kizsákmányolókkal szembeni engedelmességre nevelje, beléjük oltsa azt a gondolatot, hogy a kizsákmányoltak sorsa: viselni a munka terhét. Csupán a kapitalizmus kialakulásakor kezdtek hangot adni annak a gondolatnak, hogy a társadalom minden egyes tagját egyaránt munkára kell nevelni (Th. Moore, T. Campanella, J. J. Rousseau, H. Pestalozzi, J. A. Commenius, J. Locke, K. D. Usinszkij, A. Saint-Simon, Ch. Fourier, R. Owen stb). De a Marx előtti gondolkodók, mivel a munkát a munkavégzés konkrét feltételeitől elszakítva vizsgálták, nem tudták maradéktalanul feltárni a munkára nevelés lényegét és szerepét a harmonikusan fejlett személyiség kialakításában.

A marxizmus–leninizmus klasszikusai első ízben mutattak rá a termelőmunka szerepére és jelentőségére a személyiség erkölcsi tulajdonságainak kialakításában. Marx és Engels például rámutatott, hogy az oktatást össze kell kapcsolni a termelőmunkával.

A szocialista társadalomban a munkára nevelés a *kommunista nevelés* általános folyamatának része. A munkára nevelés célja: a munkához és a társadalmi termeléshez, a szocialista tulajdonhoz való kommunista viszony kifejlesztése. Egységes folyamatot képez a szellemi és erkölcsi neveléssel, és a következő mozzanatokat foglalja magában: a munkához szükséges készségek, szokások, a *munkaszeretet* kifejlesztése és munkája eredményei iránti megbecsülés, az ingyenélőkkel és naplopókkal szembeni megvetés kialakítása a gyermekkortól kezdve; a közös ügyért való felelősségre, *kollektivizmus*ra, társadalmi kö-

telességtudatra, a munkafegyelem tudatos betartására való nevelés; a magántulajdonos szellem, az *egoizmus*, az *individualizmus* kiirtása; a munka erkölcsi ösztönzőinek fejlesztése, hogy a munka kötelességből fokozatosan az emberek létszükségletévé váljon; a munkához mint alkotáshoz való viszony kiformálása (lásd *Munkához való viszony*).

Munkaszeretet – az egyénnek saját munkatevékenységéhez való szubjektív viszonyát jellemző erkölcsi *tulajdonság*. Megnyilvánulásai: aktív munka, lelkiismeretesség, igyekvés, szorgalom. A munkaszeretet ellentéte a naplopás, semmittevés. (lásd *Parazitizmus*).

A munkaszeretet mint az egyén szociális tulajdonsága a munkához való pozitív viszonyának egyik megnyilvánulása, amely pszichológiai síkon feltételezi, hogy a munka szükségletévé és megszokásává váljék, a munkafolyamat lekösse, és abban élvezetet találjon, érdekelt legyen a munka hasznosságában, eredményességében (lásd *Munkához való viszony*). Ebben az értelemben a munkaszeretetnek ellentéte a munkához való olyan viszony, amelyben a munka mint kényszerű szükségesség, elkerülhetetlen rossz, anyagi előnyök forrása, illetve társadalmi pozíciószerzés eszköze jelenik meg (lásd *Kapzsiság*, *Karrierizmus*).

A munkaszeretet, amelyet maga a mindennapi munkafolyamat alakít ki az emberben, az emberi társadalom egész története során formálódott a dolgozó tömegekben. Másrészt azonban a kizsákmányoló társadalomban a munka kényszerjellege kitermeli a munkához való negatív, ellenséges viszonyt. Marx így ír erről: „A munka idegensége tisztán előtűnik abban, hogy mihelyt nem egzisztál fizikai vagy egyéb kényszer, úgy menekülnek előle, mint a dögvész elől."

A munkaszeretet, mint a kizsákmányoltakkal szemben támasztott erkölcsi követelmény, képmutató jellegű (lásd *Képmutatás*), funkciója a dolgozók szellemi rabságba döntése. Először a szocializmusban válik általánosan a munkaszeretet alapjává az egyénnek a társadalom érdekeihez való tudatos viszonya. Ezért itt a munkaszeretet valóban erkölcsi értelmet nyer. A *kommunista nevelés* egyik elsőrendű feladata a munkaszeretet kialakítása a szocialista társadalom minden egyes tagjában.

Nagylelkűség – pozitív erkölcsi *tulajdonság*, az *emberség* olyan megnyilvánulási formája az emberek mindennapi kapcsolataiban, amelynél a humanitás meghaladja az általánosan elfogadott normák megszabta mértéket vagy olyan emberrel szemben nyilvánul meg, aki ezt nem érdemli meg teljesen. A társadalom erkölcsi *tudata* nagylelkűségnek minősíti például a humanitás olyan megnyilvánulásait, mint a mások érdekében való önfeláldozás, a bűnt elkövető vagy kárt okozó személy megbüntetésétől való eltekintés, a legyőzöttel szembeni humánus bánásmód.

A keresztény erkölcs a nagylelkűséget mindent-megbocsátásként fogja fel. Elvárja az emberektől, hogy „feledjék a rosszat", amit velük szemben elkövettek, bocsássák meg „felebarátuknak" minden vétkét (lásd *Tolerancia*). Ennek a parancsolatnak a fonákja az igényesség hiánya, a gaztettekkel szembeni engedékenység.

A kommunista erkölcsben a nagylelkűség fogalma más értelmet nyer: csak az olyan humanitás minősül nagylelkűségnek, amely az ember és a társadalom valódi érdekeinek védelmére irányul. Az így felfogott nagylelkűség feltételezi a nagyfokú igényességet, és végső soron a leghumánusabb, legigazságosabb társadalom, a kommunizmus felépítésének van alárendelve. Példa lehet erre a szovjet büntetőjog: a bűnös megbüntetése nem pusztán az igazságtevés, a megtorlás aktusa, hanem azt a célt szolgálja, hogy megteremtse megjavulásának feltételeit, segítse felismerni a társadalommal szemben elkövetett bűnét, hogy a társadalom hasznos tagjává válhasson.

Naturalizmus az etikában – az erkölcs megalapozásának módszertani elve, amelyet sok Marx előtti és néhány mai polgári etikai elmélet alkalmaz. Lényege az, hogy az erkölcsi *követelmény*eket nem az ember létének társadalmi feltételeiből, hanem valamiféle természeti princípiumból, természeti törvényekből vagy az ember biológiai-pszichológiai sajátosságaiból vezetik le.

Az erkölcsi követelmények naturalista értelmezése az ókorban jelent meg. Egyes filozófusok az erkölcsi követelményeket az embernek abból a „természetes" törekvéséből vezetik le,

hogy élvezetre vágyik és kerüli a szenvedéseket (lásd *Epikureizmus*), mások ezzel szemben úgy vélték, hogy az erkölcs nem egyéb, mint lemondani a „földi szenvedélyekről" és a „természetnek megfelelően" élni (lásd *Sztoicizmus*). Az első álláspont később a *hedonizmus* és az *eudémonizmus* etikai koncepcióiban fejlődött tovább, az utóbbi a vele született *erkölcsi érzék elméleteiben*. A naturalista erkölcsfelfogás különösen nagy jelentőséget nyert az újkorban, a reneszánsz kori etikai tanításokban (Giordano Bruno, B. Telesio), az „értelmes egoizmus" elméleteiben (lásd *Egoizmus-elméletek*), majd az *utilitarizmus*ban. A mai polgári etikában a naturalizmus elvén alapszik az úgynevezett *evolúciós etika* és több más erkölcselmélet (lásd *Érdekelmélet, Kozmikus teleológia etikája*).

A marxizmus tudománytalannak minősíti és elveti a naturalista erkölcsfelfogást. Abból indul ki, hogy az erkölcsi követelmények történeti jellegűek, a társadalmi fejlődés törvényei által meghatározottak (lásd *Erkölcs*). Az etikai naturalizmus mindig összefügg az erkölcsi *fetisizmus*sal, azzal az elképzeléssel, hogy az erkölcs örök, mert megfelel a változatlan „emberi természetnek" és a dolgok „természetes rendjének" Napjainkban ez az erkölcsfelfogás különösen reakciós jellegű, a kapitalista társadalom és erkölcse „természetes", „örök" voltának eszméjét támasztja alá. A múltban azonban a naturalizmus elve olykor progreszszív jelentőségű volt, amennyiben az erkölcs vallási értelmezése ellen irányult.

A mai polgári etikában a „naturalizmus" kifejezést gyakran jogosulatlanul tág értelemben használják: vele jelölik mindazokat az elméleteket, amelyekben a jó és a rossz kategóriáját „erkölcsön kívüli" fogalmakkal, az ember *érdek*eivel, természeti vagy társadalmi tényezőkkel, sőt természetfeletti elvekkel magyarázzák. Ez az értelmezés G. Moore-tól származik (lásd *Intuitivizmus*). Ezen az alapon a naturalista elméletek közé sorolják nemcsak a vulgármaterialista, a biológiai és a pszichológiai etikai elméleteket, hanem némely vallási erkölcstant is, például a „természeti törvény" elméletét (lásd *Neotomizmus*), sőt olykor még a marxista etikát is. A valóságban a történelmi materializmuson alapuló marxista etika korántsem naturalista, hanem az etika történetében az egyetlen olyan irányzat, amely tudományos álláspontról bírálja a naturalizmust.

Nemeslelkűség – erkölcsi *tulajdonság*, amely az emberek cselekedeteit az azokat vezérlő magasrendű *motívum*ok szempontjából jellemzi. A nemes-

lelkűség számos részlegesebb jellegű pozitív tulajdonságot foglal magában (az *áldozatkészséget*, a magasrendű eszményekhez való *hűséget*, a *bátorságot*, a *nagylelkűséget* stb.).

A kizsákmányoló társadalmak erkölcsi tudata a nemeslelkűséget általában rendi (és osztály-) tartalommal értelmezte s elsősorban az uralkodó osztályok tulajdonságának tekintette. A rabszolgatartó társadalom erkölcse például a nemeslelkűséget a kiválasztottak, az arisztokrácia kizárólagos tulajdonságának tekintette, és a szellemi és politikai tevékenység különböző formáihoz kötötte, szembeállítva a fizikai munkát végző plebejusok, rabszolgák „alantas" szükségleteivel és gondolkodásmódjával. A feudális társadalomban a rendi korlátok megmerevedése következtében a nemeslelkűséget a nemesi származásúak vele született tulajdonságának tekintették. Alantas motívumokat tulajdonítottak a köznépnek és a „harmadik rend" azon képviselőinek, akiknek a tevékenysége valamilyen módon aláásta a feudális arisztokrácia uralmát. Először a polgári tudat tekinti a nemeslelkűséget egy-egy ember egyéni tulajdonságának, ezáltal megszüntetve ennek az erénynek rendi értelmezését. De más formában megint csak a „nemeslelkű személyiség" kivételes voltát hangsúlyozzák: ez a személyiség állítólag kimagaslik a nemesebb érzelmekre és gondolatokra képtelen tömegből. Ezzel ellentétben a dolgozók és a haladó gondolkodók mindenfajta arisztokratizmustól mentesen értelmezik ezt a fogalmat. Ezt a hagyományt követi a kommunista erkölcs is, amely nemeslelkűségen az emberek tudatos, hajlammá vált szolgálatát érti.

Neohegelianizmus az etikában – lásd *Önmegvalósítás etikája*.

Neopozitivizmus az etikában – a mai polgári etika egyik fő irányzata, amely több különböző áramlatot foglal magában; kísérlet a neopozitivista filozófia (a logikai pozitivizmus, később pedig a nyelvi analízis) módszertani elveinek alkalmazására az erkölcsi tudat jelenségeinek tanulmányozásában.

A neopozitivizmus hívei az erkölcs végtelenül változatos jelenségeiben nem látnak egyebet, csak specifikus terminusokat és ítéleteket. Ezért az etika feladatát is az *erkölcsi nyelv* tanulmányozására redukálják. Az etika tárgyának leszűkítése következtében képtelenek magyarázatot adni az erkölcsi fogalmak eredetére és tartalmára, és csupán logikai formájuk kérdéseivel foglalkoznak (lásd *Formalizmus*). Merőben formalista erkölcselméletüket a neopozitivisták *metaetikának* nevezik, szembeállítva ezt a szó hagyo-

mányos értelmében vett etikával. Nézetük szerint a tudományos igényű erkölcselmélet nem lehet *normatív etika*, vagyis tartózkodnia kell mindennemű erkölcsi probléma megoldásától. Az etika tárgyának e végletesen egyoldalú értelmezése a neopozitivisták azon elvi tételének a következménye, amely szerint az erkölcsi ítéleteket nem lehet ténybeli ismeretekkel, ítéletekkel alátámasztani. Ennek a tételnek a konkretizálása a neopozitivista etikai elméletek fő elméleti tartalma.

Az 1920–1930-as években keletkezett a neopozitivizmus egyik irányzata, az etikai emotivizmus (válfajait olykor imperatív etikának nevezik). Fő képviselői: Angliában A. Ayer és B. Russel, az Egyesült Államokban Ch. Stevenson, R. Carnap és H. Reichenbach. Az emotivisták azt állítják, hogy az erkölcsi ítéletek nem ellenőrizhetők tapasztalati úton (nem „verifikálhatók"), nem minősíthetők igaznak vagy hamisnak, nincs objektív jelentésük (lásd *Igazság és erkölcs*). Jelentésük tisztán emotív, vagyis az erkölcsi ítéletek csak a beszélő emócióit fejezik ki, és parancsot jelentenek a hallgató számára. Ezeket az ítéleteket nem lehet megindokolni vagy megcáfolni, teljességgel önkényesek, csupán kimondójuk hajlamait és óhajait fejezik ki (lásd *Voluntarizmus, Relativizmus*). Az emotivisták az erkölcsi ítéletekben csupán a meggyőzés eszközét látják, sőt az erkölcsöt azonosítják a politikával (lásd *Erkölcs és politika*) és a propagandával (lásd *„Felicitológia"*). Az emotivisták végletesen nihilista erkölcsfelfogásában a mai polgári értelmiség bizonyos csoportjának a hangulata jut kifejezésre, amely ösztönösen tiltakozik a burzsoá propaganda módszerei ellen, többek között az ellen, hogy erkölcsi megfontolások segítségével próbálják igazolni az imperialista politikát – de semmiféle más eszmei álláspontot nem tud vele szembeszegezni.

Az 1940—1950-es években új irányzat jelent meg a neopozitivizmusban: az erkölcs nyelvi (lingvisztikai) analízisének iskolája (S. Toulmin, R. Hare, P. Nowell-Smith Angliában, H. Aiken az Egyesült Államokban stb.). Noha ezek bírálják az emotivistáknak az erkölccsel kapcsolatos végletesen nihilista megnyilatkozásait, végeredményben elvileg azonos következtetésekre jutnak azokkal: az erkölcsi ítéletek nem lehetnek igazak, nem bizonyíthatók ténybeli ismeretekkel, a normatív etika nem tarthat igényt a tudományosságra. Az emotivistákkal szemben, akiket lényegében csak az egyes erkölcsi ítéletek jelentése érdekelt, az analitikusok nagy figyelmet fordítanak a maga egészében vett *erkölcsi nyelv logikájára*. Azt még

elfogadják, hogy az egyes erkölcsi ítéletek (lásd *Értékelés)* (például egyes értékítéletek vagy normatív feltételek) általánosabb *erkölcsi alapelvek*kel és *eszmények*kel alátámaszhatók – de maguk ezek az elvek és eszmények már nem alapozhatók meg. Ezért ők is merőben individualista következtetésre jutnak, hogy ti. az erkölcsi álláspont végső soron az egyes ember magánügye, s hogy az etika nem segíthet az embereknek erkölcsi problémáik megoldásában.

Neoprotestantizmus az etikában – a jelenkori polgári etikai irányzat, az etikai *irracionalizmus* egyik válfaja, egyéb használatos elnevezései: „neoortodoxia", „válságteológia", „dialektikus teológia". A neoprotestantizmus etikai elméletének alapja egy, az istenről és az emberről szóló vallásfilozófiai tanítás, amely meghatározott módon értelmezi a kapitalista társadalom általános válságát. Ez a tan az első világháború után terjedt el Európában (K. Barth és E. Brunner teológusok), majd a harmincas években az Egyesült Államokban (Reinhold és Richard Niebuhr, P. Tillich és mások).

A neoprotestantizmus hívei élesen bírálták a *liberális kereszténység* etikai eszméit, „naiv moralizálásnak" minősítve azt. A neoprotestánsok elítélik a modern kapitalizmus szociális és erkölcsi bűneit, de ezek okát az ember és általában mindenfajta társadalom változatlan „természetében" látják. Az ember – így a neoortodoxok – természetétől fogva rossz, megrögzött bűnös, képtelen arra, hogy társadalmi életében megvalósítsa Krisztus erkölcsi parancsolatait. Így a neoortodoxiában a burzsoá valóság erkölcsi elítélésének motívumai párosulnak e valóság mint elkerülhetetlen szükségszerűség igazolásával. E tanítás hívei lehetetlennek ítélve a keresztényi elvek gyakorlati megvalósítását a társadalmi életben, a valódi erkölcsöt „az embernek istenhez való viszonya", más szóval a hit területére teszik át. A neoortodoxok tehát úgyszólván két teljesen különálló szférára osztják fel az ember létét. Az egyik a világi élet, a társadalmi gyakorlat. Az embert itt földi érdekek vezérlik, a gyakorlati célszerűség elve alapján cselekszik, tökéletesíti a technikát és fejleszti a tudományt, leigázza a természetet és igyekszik ésszerűen megszervezni a társadalmi életet. Mindez azonban, úgymond, csak a „nem valódi" lét, „a bűnben való élet", az anyagi függőség és a gyakorlati számítás birodalma. A „valódi" lét, a neoortodoxok szerint az, melyben az ember egész lényével az isten felé fordul, az ő kegyelmére hagyatkozik, feladja a saját erejébe vetett hitét és a társadalmi gyakorlatón túl keresi az élet értelmét. A liberális kereszténység

lényegében azonosította a valláserkölcs követelményeit azokkal a követelményekkel, amelyeket a társadalom támaszt az emberrel szemben – a neoortodoxok szembeállítják egymással a „világi" és a keresztény erkölcsöt. Szerintük a „világi" erkölcs eltorzult erkölcs, amely az ember anyagi, önző érdekeiből indul ki, és csupán az ember társadalmi (tehát külsődleges) szükségleteinek kielégítését szolgálja; a „józan ész" erkölcse az ember „bűnös" természetéhez idomul, tagadja a magasrendű erkölcsi elveket és megengedi az erőszakot. A „valódi" erkölcs a *szeretet* és a mindent megbocsátás, az abszolút *igazságosság* erkölcse, amely csak isten szolgálatában lehetséges. Ez az „abszolút" erkölcs teljesen összeegyeztethetetlen az ember tényleges (vagyis társadalmi) létével. Nem fejezhető ki a társadalmi valóságra vonatkoztatható világi fogalmakban, racionális kategóriákban, nem fogalmazható meg olyan gyakorlati elvek rendszerében, amelyek a társadalmi életben érvényesíthetők. (lásd *„Teonóm etika"*).

A földi erkölcs és a „valódi" erkölcs szembeállításának gyakorlatilag az a reakciós értelme, hogy a társadalmi életben az embernek nem tiltja meg, hogy önző legyen, rosszat tegyen, erőszakot alkalmazzon, kizsákmányolja felebarátját. A „valódi" erkölcs nem a rossz, a bűnök elleni harcot követeli meg tőle, hanem annak beismerését, hogy képtelen leküzdeni a társadalmi igazságtalanságot, kivívni erkölcsi eszményeinek megvalósítását. A neoortodox etika objektíve oda jut, hogy elismeri az erkölcstelenség szükségszerű voltát a társadalmi életben. Reakciós tartalma különösen világosan fejeződik a kommunista erkölccsel való ellenséges szembenállásában.

Neotomizmus az etikában – a jelenkori burzsoá etika egyik irányzata, a hivatalos katolikus filozófiai-vallási tanítás elveinek konkrét megtestesítője (a „neotomizmus" elnevezés Aquinói Tamás középkori skolasztikus nevéből származik). (Ez az etikai irányzat a „természeti törvény" elmélete néven is ismert.) A neotomizmus fő képviselői J. Maritain és E. Gilson francia filozófusok, akik sok követőre találtak az ortodox katolikus teológusok (Y. Simon, V. Bourke), a protestantizmushoz közelálló teológusok, valamint a vallásos beállítottságú filozófusok között.

A *neoprotestantizmus*sal szemben, amely az etikában a nyílt *irracionalizmus*t képviseli, a neotomizmus kísérletet tesz arra, hogy a vallásos világnézetbe beépítse az etikai *racionalizmus* bizonyos elveit. Ez fejeződik ki abban, hogy az erkölcsi követelményeket alátámasztó fogalmakat hierarchikus rendszerbe fog-

lalják és a legfőbb erkölcsi alapelveknek univerzális jelleget tulajdonítanak. A neotomizmus hívei az erkölcs végső és legfőbb alapjának az „isteni törvényt" nyilvánítják, amelynek több fokozata van. Legfelső foka az „örök törvény", amely magának az istennek a természetét határozza meg. Míg a neoprotestánsok szerint az erkölcs forrása az isten változó akarata, a neotomisták az isteni természetet változatlannak tekintik, szerintük az „isteni értelem" egyszer s mindenkorra meghatározta az erkölcsi követelmények tartalmát. Ezzel kapcsolatban a neotomizmus szerint bizonyos határok között lehetséges e követelmények racionális megalapozása, bár ez nem elégséges vallásos hit nélkül. Az „örök törvény" fogalmára alapozzák a keresztény normák változatlanságának és abszolút voltának gondolatát (lásd *Abszolutizmus*). A következő fok a „természeti törvény" az embernek istentől kapott természete. Ez az emberi természet állítólag harmóniában van azokkal a követelményekkel, amelyeket a fennálló (adott esetben a burzsoá) társadalom támaszt az emberrel szemben. Ez az elmélet azt is hangsúlyozza, hogy az erkölcsnek el kell vezetnie az embert a *boldogság*hoz. Ezen az alapon J. Maritain „igazi humanizmusnak" nevezi elméletét. Ez a humanizmus magukat az emberi szükségleteket, vallási szellemben értelmezi: a teljes boldogságot például csak a túlvilágon tartja elérhetőnek. Az „isteni törvény" következő foka „az emberi tételes törvény", amely lényegében a burzsoá állam, jog és az egyház által megfogalmazott törvényeket jelenti. Azzal, hogy e törvényeket a „természeti törvény" konkrét kibontásának értelmezi, a neotomizmus etikája leleplezi rendeltetését: a kapitalista társadalom ideológiai védelmezését. A neotomisták szerint az igazi erény az állam és az egyéb burzsoá intézmények akaratának maradéktalan teljesítése. Az „örök törvény" – úgymond – abszolút jellegű, a „tételes törvény" viszont a körülményektől függően változik. Így nyerik el a legmagasabb erkölcsi *szankciót* a burzsoá állam politikai irányvonalának változásai. A neotomista etika, az egyik leginkább apologetikus és egyben demagóg jellegű nyugati erkölcstan, közvetlenül a burzsoá valóság és ideológia igazolását szolgálja.

Nevelés, erkölcsi – a társadalmi nevelés egységes folyamatának alkotórésze (a politikai nevelés, az ideológiai nevelés, munkára nevelés, a családi nevelés, az esztétikai nevelés stb. mellett). Az emberi magatartás társadalmi szabályozásának szükségessége az erkölcs szempontjából két összefüggő feladatot foglal magában:

először, azoknak az erkölcsi *követelmény*eknek a kidolgozása, amelyek a társadalom erkölcsi *tudat*ában, *normák*, *erkölcsi alapelv*ek, *eszmény*ek formájában, az *igazságosság*, az *erkölcsi jó*, a *rossz* stb. fogalmában jutnak kifejezésre és nyernek megalapozást;

másodszor, e követelmények és a velük összefüggő képzetek beoltása minden egyes ember tudatába, azzal a céllal, hogy képes legyen irányítani és ellenőrizni saját cselekedeteit (lásd *Önkontroll*), továbbá részt venni a társadalmi magatartás szabályozásában, vagyis erkölcsi követelményeket támasztani más emberekkel szemben és értékelni azok cselekedeteit. Ezt a második feladatot oldja meg az erkölcsi nevelés, amely magában foglalja az ember megfelelő *meggyőződés*einek, *hajlam*ainak, *erkölcsi érzelmei*nek, *szokás*ainak, a személyiség szilárd erkölcsi *tulajdonság*ainak kialakítását.

Az erkölcsi nevelés tartalmát valamely társadalomban elsősorban e társadalom céljai határozzák meg. Ezeket a célokat pedig a társadalmi viszonyok jellege és az e viszonyoknak megfelelő ideológia determinálja. Ezért az erkölcsi nevelés, akárcsak az erkölcs, osztályjellegű, bár általános emberi elemeket is magában foglal (lásd *Általános emberi az erkölcsben*).

Az egész eddigi történelemben az erkölcsi nevelés alapjában véve spontán folyamatok eredője volt: az ember felfogta társadalmi létének feltételeit, alkalmazkodott a fennálló magatartás-módokhoz, meghatározott társadalmi *jegyelem*hez. Az egyes intézmények keretein belül (munkakollektívák, család, iskola, egyház, sajtó, irodalom) a nevelés ugyan bizonyos fokig célirányos jellegű, külön e célra kidolgozott eszközök és módszerek alkalmazásával valósul meg. De az osztálytársadalmakban ez a célirányosság szűken korlátozott jellegű. Ez egyrészt a tulajdonképpeni nevelés és a társadalmi gyakorlat különválásában nyilvánul meg, amennyiben a társadalmi lét objektív feltételei nem állnak a nevelők ellenőrzése alatt, és gyakran olyan érzelmeket és meggyőződéseket alakítanak ki az emberekben, amelyek szöges ellentétben állnak azzal, amit a nevelők hirdetnek. Másrészt, amikor például a felvilágosítók a mindent átfogó társadalmi nevelést tűzték ki feladatul, „a társadalmat... két részre" osztották, nevelőkre és nevelendőkre, megfeledkezve arról, hogy „a nevelőt magát is nevelni kell" (Marx). A jelenkori tőkés társadalomban ez az álláspont a „művelt elit" és a „tömeg" elméletében, a tömegek tudatának a „nagy politika" érdekében való „manipulációja" igazolásában jut kifejezésre.

A marxizmus–leninizmus el-

vileg másként veti fel az erkölcsi nevelés kérdését, összekapcsolva azt a néptömegek forradalmi harcával, a szocializmus és a kommunizmus építésének gyakorlatával. „A tömegek valóságos nevelése – írta Lenin – sohasem választható el maguknak a tömegeknek önálló politikai és különösen forradalmi harcától. Csakis a harc neveli a kizsákmányolt osztályt, csakis a harc tárja fel előtte erejének nagyságát, bővíti látókörét, fokozza képességeit, világosítja meg elméjét, kovácsolja ki akaratát."

A szocializmusban az objektív társadalmi létfeltételek tervszerű átalakítása megteremti az előfeltételeket a célirányos erkölcsi nevelés megvalósulásához össztársadalmi méretekben, a néptömegek gyakorlati tevékenységének folyamatában (lásd *Kommunista nevelés*).

Nihilizmus, erkölcsi – az embernek a társadalom erkölcsi *érték*eihez való viszonyát jellemző alapelv; jelenti az általános érvényű (vagy a meghatározott közösség által vallott) erkölcsi normák, elvek és eszmények tagadását (ebben a vonatkozásban közel áll az erkölcsi *relativizmus*hoz, szélsőséges kifejeződésében pedig *cinizmus*ba és *amoralizmus*ba csap át), mindennemű társadalmi *tekintély* elvetését.

A nihilizmus a történelem során különböző formákban lép fel és különböző társadalmi tartalommal bír. Oroszországban például az 1860–70-es években (különösen Turgenyev „Apák és fiúk" című regényének megjelenése után) nihilistáknak nevezték a forradalmi beállítottságú raznocsinyec értelmiséget és fiatalságot, amely elvetette a nemesi-feudális erkölcsi és esztétikai képzeteket. Ez a nihilizmus, noha szélsőséges formájában olykor a kulturális hagyományok (az etikettől egészen a művészetig) lebecsülésével járt, a forradalmi demokrácia progresszív eszményeit vallotta. A jelenkori kapitalista társadalomban a nihilizmus a kispolgári körök és az értelmiség világszemléletének meglehetősen tipikus formája, amely általában a hivatalos burzsoá ideológia és erkölcs elleni anarchista és individualista tiltakozás kifejezője. Az erkölcsi nihilizmus eszméi többek között a *neopozitivizmus*ban és az *egzisztencializmus*ban nyernek megalapozást. Ez a nihilizmus a burzsoá ideológia ellen és az igazi humanista eszményekért vívott harcról való lemondást jelenti, és teljes eszmeietlenséghez vezet. A szocialista társadalomban a nihilizmus legtöbbször a mindennemű konstruktív cselekvési program nélküli kritizálgatásban, a negatív jelenségek elleni harcról való lemondásban jelentkezik. A kommunista erkölcs, amely megköveteli az aktív harcot a

magasrendű erkölcsi elvek érvényesítéséért, a nihilizmust az elvtelenség megnyilvánulásaként elítéli.

Norma, erkölcsi – az erkölcsi *követelmény* egyik legegyszerűbb formája; kettős alakban jelenik meg: mint az *erkölcsi viszonyok* eleme és mint az erkölcsi *tudat* formája. Egyfelől a *magatartás* normája, *közszokás*, amely számtalan ember azonos típusú tetteiben állandóan reprodukálódik mint minden egyes emberre nézve kötelező erkölcsi törvény. Minden társadalomban fennáll az az objektív szükséglet, hogy bizonyos gyakran ismétlődő szituációkban az emberek lényegileg egyformán cselekedjenek. Ez a szükséglet realizálódik gyakorlatilag az erkölcsi norma révén. A normának minden egyes ember számára kötelező érvénye a tömeges jellegű példa (lásd *Példamutatás*), a *közvélemény* hatásán, a megszokás hatalmán és a gyakorlatban kifejezésre jutó társadalmi akarat egyéb formáin (lásd *Fegyelem*) alapszik. Az egyes embernek az adott társadalomban kialakult erkölcsi szokásokhoz kell tartania magát.

A normában kifejezett erkölcsi követelmény a megfelelő szabályok, parancsolatok formájában az erkölcsi tudatban is tükröződik. Ez a norma szubjektív oldala. Az erkölcsi tudat a normát mindenkire egyformán vonatkozó és a legkülönbözőbb esetekben feltétlenül teljesítendő parancs formájában fogalmazza meg. Ilyenek például a bibliai „tízparancsolat" megfogalmazásai („Tiszteld atyádat és anyádat!", „Ne ölj!", „Ne paráználkodj!", „Ne lopj!" stb.). Sok olyan norma, amely az emberiség több évezredes története során alakult ki, a szocialista társadalomban is érvényes marad (lásd *Általános emberi az erkölcsben*). De a normák önmagukban véve nem szolgálhatnak az erkölcsi tevékenység mindenkor elégséges vezérfonalául. A „Ne ölj!" normája például nem alkalmazható kivétel nélkül minden esetben (például nem érvényes a megrögzött, a társadalomra veszélyes bűnözővel vagy a háborúban az ellenséggel szemben). A marxista etika álláspontja szerint mindig konkrétan, az adott feltételek és körülmények alapján kell dönteni valamely norma alkalmazásáról. Ennek során pedig az általánosabb erkölcsi képzeteket – az *erkölcsi alapelveket*, *eszményeket*, az *igazságosság*, az *erkölcsi jó*, a *rossz* stb. fogalmát – kell alapul venni. A *kommunista nevelés*nek többek között éppen az az egyik feladata, hogy a kommunista erkölcs elemi normái az emberek belső szükségletévé, hajlamává, szokásává váljanak.

Normatív etika – közvetlenül a gyakorlat erkölcsi problémáit általánosító, és a gyakor-

lat számára normákat meghatározó etikai diszciplína. Központi kérdései az élet értelme, az ember rendeltetése, az *erkölcsi jó* és a *rossz* lényege, az ember erkölcsi *kötelesség*ének tartalma, a meghatározott erkölcsi alapelvek és normák megalapozásának módja stb. A normatív etika a társadalom, illetve osztály erkölcsi tudatának elméleti szintű általánosítása; ugyanazon problémák filozófiai és tudományos szintű megoldására tesz kísérletet, amelyek a köznapi tudatban és a gyakorlatban az adott történelmi feltételek között ösztönösen nyernek megoldást.

A történelem folyamán minden erkölcsi tanítás és etikai elmélet végső fokon a gyakorlati erkölcsi problémák megoldására irányult. Minden teoretikus meghatározott osztálynak az erkölcsi fogalmait alapozta meg, és követelményeit indokolta meg, még ha szubjektíve pártatlan, a különböző erkölcsi álláspontok fölött álló elmélet megalkotására törekedett is. Ezt a gondolkodók szubjektív szándékai és elméleteik objektív tartalma közötti ellentétet próbálták megoldani a *neopozitivizmus* hívei. Szerintük szigorúan meg kell különböztetni egymástól a normatív etikát, amely erkölcsi értékeléseket és előírásokat tartalmaz, de nem lehet tudományos, és a *metaetikát*, amely „szigorúan tudományos", az erkölcsi problémáktól „megtisztított" elmélet. A neopozitivisták tehát az említett ellentét megoldására törekedve a tudományos igazság és az erkölcs szembeállításához jutottak.

Egészen más módon oldja meg a normatív etika kérdését a marxizmus. Az emberek (társadalmi csoportok, osztályok) erkölcsi fogalmai, melyek a normatív etikában nyernek elméleti megalapozást, végső soron mindig társadalmi létük visszatükröződései. Ezért az erkölcsi elvek tudományos megalapozásának elengedhetetlen feltétele a történelmi fejlődés objektív törvényeinek ismerete. Következésképpen ahhoz, hogy az etikát valóban tudományossá tegyük, nem az kell, hogy tárgyát elszakítsuk az erkölcsi problémáktól, amelyek mögött osztályérdekek rejlenek, hanem az, hogy kimutassuk: – s a marxizmus ezt lehetővé teszi – hogy milyen viszonyban vannak ezek az érdekek az egész emberiség történelmi szükségleteivel.

A normatív etika tudományosságának kérdése tehát lényegében egybeesik a világnézet tudományosságának problémájával. A marxista erkölcselméletnek a normatív etika az egyik alkotórésze.

Normatív ítélet – lásd *Erkölcsi nyelv*.

Nőhöz való viszony – az emberek közötti kapcsolatok egyik legfontosabb területe. Er-

kölcsi szempontból ez a viszony specifikus problémát jelent, mert a nő a társadalomban sajátos szerepet tölt be, és történetileg a nemek közötti munkamegosztás folytán különleges társadalmi helyzetbe került. Minthogy a férfinak a nőhöz való viszonya, ez a lényegénél fogva társadalmi viszony, természeti alapon, a nemek különbségén és kapcsolatán alapul, „benne tehát megmutatkozik, mennyire lett az ember természetes viszonyulása emberivé... mennyire lett az ember szükséglete emberi szükségletté... s ő legegyénibb létezésében mennyire közösségi egyúttal" (Marx).

A nőhöz való viszony a történelem folyamán az emberi kultúra fejlődésével együtt változott. De ezen a téren a haladás rendkívül ellentmondásos volt. Egyrészt kialakultak a nő külsődleges tiszteletének formái – a női szépség kultusza, a nő megéneklése a művészetben, a „gyengébb nemről" való gondoskodás, a nőkkel való érintkezés külön *etikett*je. Másrészt azonban ténylegesen nem nyert elismerést a nő egyenjogúsága a társadalmi életben, s ezáltal csorbát szenvedett *emberi méltósága*. A női szépség kultusza mögött gyakran „a nőhöz, mint a közösségi kéj zsákmányához és kiszolgálójához való viszony" (Marx) rejtőzött. A mai burzsoá társadalomban ezt példázzák a női test kultuszának különböző torz formái (a „szépségversenyek" ürügyén való felhasználásuk a kereskedelmi reklámban, a strip-tease), a nőkkel való kereskedelem és spekuláció rafinált formái.

A szocialista társadalom ténylegesen elismeri a nő egyenjogúságát a munkában és a társadalmi-politikai tevékenységben. Ez azonban csak az első lépés a nő teljes felszabadítása felé, mert „minden felszabadító törvény ellenére" — mondja Lenin – „a kis háztartás elnyomja, fojtogatja, eltompítja, lealacsonyítja a nőt, odaláncolja a konyhához és a gyermekszobához, munkaerejét barbár módra terméketlen, kicsinyes, idegölő, butító, nyomasztó munkára pazarolja". A háztartási gondok enyhítése végett az állam állandóan gondoskodik az életkörülmények javításáról, a házi munka megkönnyítéséről, a társadalmi nevelési rendszer fejlesztéséről.

Mégis, a nőnek az emberi élet újratermelésében betöltött különleges szerepe, valamint biológiai és pszichikai alkati sajátosságai folytán továbbra is követelmény, hogy különleges gonddal és gyöngédséggel kell bánni vele, tisztelni kell a női méltóságot, általánossá kell tenni a valóban emberi szeretetet a nő testi és szellemi szépsége iránt (lásd még *Házasság és család*).

Nyelvi (lingvisztikai) analízis az etikában – lásd *Neopozitivizmus az etikában.*

Okság az erkölcsben – Az okság fogalmáról a filozófia történetében két ellentétes felfogás alakult ki. A determinizmus szerint a természetben, a társadalomban és a tudatban minden jelenség és folyamat okozatilag meghatározott. A másik koncepció az indeterminizmus, különféle válfajai megtagadják az okság elvét. Az erkölcs vonatkozásában az okság problémája a következő fő kérdések megoldásával függ össze: először, van-e az erkölcsi követelményeknek objektív alapjuk, tartalmukat az erkölcsi tudaton kívüli okok határozzák-e meg, vagy pedig maga az erkölcsi tudat; másodszor, ha elfogadjuk, hogy az ember magatartása okozatilag determinált, hogyan egyeztethető ez össze azzal, hogy az ember erkölcsi *választás*ra képes, és tetteiért *felelősség*gel tartozik.

Az etika történetében a determinizmus legkülönbözőbb formáival találkozunk. Az erkölcsi követelmények tartalmának meghatározóiként szerepeltek a világegyetem törvényei (lásd *Kozmikus teleológia etikája*), a biológiai evolúció (lásd *Evolúciós etika*), a történelmietlenül értelmezett emberi természet, az ember élvezetre, boldogságra törekvése (lásd *Hedonizmus*, *Eudémonizmus*) stb. Az etikai *naturalizmus*nak mindezek a változatai nem ragadták meg az okság specifikus jellegét az erkölcsben, mechanisztikusan értelmezték, s ez olykor *fatalizmus*hoz vezetett a történelem és az emberi magatartás értelmezésében. A determinizmussal szemben ismételten kísérletek történtek annak bebizonyítására, hogy a történelem az emberek erkölcsi képzeteinek megfelelően alakul. Maguknak az erkölcsi képzeteknek az eredetét pedig legtöbbször az emberek hajlamaiban vélték felfedezni. Ez gyakran erkölcsi *voluntarizmus*hoz vezetett (lásd *Egzisztencializmus*, *Neopozitivizmus*).

Az okság marxista felfogása szerint az erkölcsi követelmények nem az embereknek a társadalmi-történeti szükségszerűséggel szembenálló, szubjektív óhajai, hanem e szükségszerűség visszatükröződései. Ez egyáltalán nem csökkenti az emberek egyéni tevékenységének jelentőségét. „Amikor a determinizmus eszméje megállapítja az emberi cselekedetek szükségszerűségét – mondja Lenin –, és elveti a szabadakarat ostoba meséjét, a legkevésbé sem sem-

mizi ki sem az emberi észt, sem az emberi lelkiismeretet, sem az ember cselekedeteinek értékelését. Éppen ellenkezőleg, csakis a determinista felfogás teszi lehetővé, hogy mindezt pontosan és helyesen értékeljük..." Az erkölcsi követelmények és a teljesítésük objektív feltételei között kialakuló konfliktus magának a történelmi mozgásnak az ellentmondásosságát tükrözi vissza: e folyamat minden szakaszában olyan újabb szükségletek keletkeznek, amelyek csak a társadalom későbbi fejlődése során nyerhetnek kielégítést.

Az okság az erkölcsben specifikus módon jelenik meg. A társadalmi szükségszerűség az erkölcsi *tudat*ban nem pusztán úgy tükröződik, mint az ember akaratán kívül ható ok, hanem mint a „kellő" eszméje, mint cél, amelyet az embernek meg kell valósítania. Éppen ezért az egyén felelős cselekvéseiért, és cselekedetei *erkölcsi jó*nak vagy *rossz*nak értékelhetők (lásd *Cél*).

Optimizmus – a világ történeti fejlődésének általános menetére vonatkozó szemlélet, amely szerint ez a fejlődés előrehaladó jellegű, az ember képes a határtalan társadalmi fejlődésre és erkölcsi tökéletesedésre. Az optimizmus ellentéte a *pesszimizmus*. Az optimizmus mint közhangulat és mint filozófiai-etikai nézetek rendszere szorosan összefügg az erkölcsi és a társadalmi-történelmi haladás eszméjével. Az optimista szemlélet általában a felemelkedő, fejlődő osztályok képviselőinek sajátja. Az optimizmus elve az egyéni magatartás pozitív indítékának bizonyul: elősegíti a személyiség aktív, alkotó képességeinek kibontakozását, a pozitív erkölcsi tulajdonságok kialakulását.

Az etika történetében az optimizmust különféleképpen alapozták meg. Az idealista Platón például elismeri az abszolút *igazságosság* és *jó* létezését, de csak az ideák birodalmában. Reálisabban fejtette ki az optimista nézeteket Arisztotelész, Epikurosz és más ókori gondolkodók, akik az erényes és boldog élet alapját abban látták, hogy az ember ésszerűen irányítja indítékait. A középkori keresztény filozófusok feltételezték ugyan, hogy a rossz végül vereséget szenved (Ágoston, Aquinói Tamás stb.), de a jó diadalát a túlvilágba helyezték át. A földi élet viszont, nézetük szerint, bánattal és szenvedéssel teli, a bűn pedig az emberi természet lényegi vonása. Nyilvánvaló, hogy ez csak látszat-optimizmus, mert elfogadja, hogy a rossz a való életben kiirthatatlan; ténylegesen egyértelmű a pesszimizmussal.

Az újkorban az abszolút optimizmus hirdetője volt Leibniz. Véleménye szerint a világot tökéletlen lények népesítik be (csak isten végtelen és tökéletes); ezért az életben szükség-

szerű a rossz. Minthogy azonban isten nem teremthette rossznak a világot, a jó az életben túlsúlyban van a rosszal szemben. Sőt mi több, a rossz elengedhetetlen feltétele a jó diadalához, és világunk a lehetséges világok legjobbika. Goethe, Fichte és más gondolkodók is azt vallották, hogy a rossz a jóhoz vezető lépcső. Hegel optimizmusa a történelmi haladásról szóló tanításán alapul. Hegel szerint a jó a realizált szabadság, a világ végcélja. És bár a rossz a fejlődés elemének bizonyul, Hegel szerint nem szabad túl sok figyelmet szentelni neki, feltétlenül „le kell küzdeni mint semmis lényeget". A forradalmi demokraták (A. I. Herzen, N. G. Csernisevszkij stb.) optimizmusa abból fakadt, hogy hittek a társadalmi haladásban, a társadalom forradalmi átalakításában, az igazság és az igazságosság győzelmében. Oroszország történelmének egyik legsötétebb korszakában Csernisevszkij azt hirdette, hogy a jövőnek kell dolgozni, mindent, amit lehetséges, át kell hozni belőle a jelenbe.

A marxista etika az optimizmus álláspontján áll, de elveti a korábbi idealista és metafizikus optimizmus-koncepciókat, amelyek a gyakorlatban igazolják és örök életűvé avatják a társadalmi és erkölcsi rosszat. A marxizmus optimizmusa azon a megállapításon alapul, hogy a valóság – gyakran pesszimizmust szülő – negatív oldalai, a rossz az osztálytársadalmakban a fejlődés szükségszerű előrevivője és történelmileg konkrét, átmeneti feltételekkel áll összefüggésben (például a kapitalizmus antagonisztikus ellentmondásai). Az embernek aktívan és tudatosan harcolni kell e feltételek ellen, hogy megszabaduljon tőlük és a belőlük fakadó rossztól. E tudatos harc előfeltétele a társadalmi-történelmi fejlődés törvényeinek ismerete. E törvények felfedezésével a történelmi materializmus először helyezte tudományos alapra az optimizmust.

Önértékelés – tetteink, erkölcsi tulajdonságaink, meggyőződéseink, indítékaink erkölcsi *értékelése*, megítélése; az egyén erkölcsi *öntudat*ának és *lelkiismeret*ének egyik megnyilvánulása. Az önértékelés képessége az erkölcsi *nevelés* folyamán alakul ki az emberben, ahogyan tudatosan elsajátítja a társadalom által kidolgozott erkölcsi elveket, s tisztázza személyes viszonyát a saját tetteihez környezetének azokról adott – és saját formálódó erkölcsi tudata által értékelt – ítéletei alapján. Az önértékelés aktusában az ember annak a társadalomnak (osztálynak, közösségnek) szemszögéből ítéli meg tevékenységének erkölcsi jelentőségét, amellyel szubjektíve azonosult. Az önértékelés képessége lehetővé teszi számára, hogy jelentős mértékben önállóan irányítsa és ellenőrizze tetteit, sőt nevelje magát (lásd *Önkontroll*, *Önnevelés*). A polgári erkölcs az önértékelést a „személyiség autonómiájának" egyik követelményeként helyezte előtérbe (lásd *Individualizmus*). Valójában azonban az önértékelés, amelyben az egyén tudatos viszonya jut kifejezésre önmagához, mint a társadalom tagjához, kapcsolatban áll a társadalmi viszonyok és az erkölcsi nevelés egész rendszerével.

Önérzet — *erkölcsi érzelem*, melyben kifejezésre jut az embernek önmaga mint személyiség iránt érzett *tisztelet*e, önnön *emberi méltóság*ának felismerése alapján. Az önérzet, akárcsak a *büszkeség*, az ember *öntudat*ának kifejeződése, és meghatározott módon irányítja magatartását; mindenekelőtt a saját képességek és lehetőségek értékelésével függ össze. Ha az önérzet valamely ember állandó, megkülönböztető jellemvonásává válik, erkölcsi *tulajdonság* rangjára emelkedik.

Az önérzet pozitív magatartási *motívum* (tehát pozitív tulajdonság is) annyiban, amennyiben segít az egyénnek leküzdeni a nehézségeket és saját gyengeségeit azoknak az eredményeknek az elérése érdekében, amelyeket a társadalom elvár tőle; és amennyiben az embert saját méltóságának jogos védelmére készteti. Az önérzet negatív tulajdonsággá válik, ha az önmagunkkal szembeni igényességből alaptalan büszkeségbe, önimádatba csap át, gátolva az embert tetteinek, lehetőségeinek józan megítélésében.

Önfeláldozás – lásd *Áldozatkészség.*

Önhittség – negatív erkölcsi *tulajdonság;* jellemzi a más emberekhez (egyes személyekhez, bizonyos társadalmi rétegekhez vagy általában az emberekhez) való megvető, lenéző, fennhéjázó viszonyt, amely a saját érdemek eltúlzásával és az önimádattal függ össze. Ellentéte a *szerénység* és a más emberek iránti *tisztelet.*

Az önhittség társadalmi alapja az antagonisztikus osztálytársadalmakban uralkodó társadalmi-gazdasági egyenlőtlenség, amely egyeseknek lehetővé teszi, hogy kiváltságokat élvezzenek a vagyoni helyzet, a jogok, a szellemi kultúra elsajátítása tekintetében és a társadalom „elitjének" szerepét vindikálják maguknak – másokat pedig elnyomott helyzetre, anyagi és szellemi szegénységre kárhoztat.

Az osztálytársadalomban tért hódítanak az olyan filozófiai és etikai tanok, amelyek elméletileg megalapozzák a „tömeg" önhittségen alapuló lenézését (például Nietzsche elmélete, amely az emberiséget a „szolgákból" álló többségre és egyes „felsőbbrendű emberekre" osztja; Bergson koncepciója, amely a „tömeg" dogmatikus erkölcsével szembeállítja a „kiválasztottak", a „hősök" „teremtő" erkölcsét stb.).

A szocialista társadalomban az önhittség a múlt csökevénye, amely rendszerint az emberek anyagi és kulturális színvonalában mutatkozó különbségekkel és az individualizmus pszichológiájának megnyilvánulásaival (a szerénység hiánya, *elbizakodottság, gőg, hiúság*) függ össze.

A *kommunista erkölcs*, abból a marxista tanításból kiindulva, hogy a néptömegek döntő szerepet játszanak a történelemben és a kultúra fejlődésében, élesen elítéli a tömegek vagy egyes egyének önhittségből fakadó lenézését. Az emberek képességei és tevékenységük fajtái közti különbségek nincsenek befolyással erkölcsi értékükre. A szocialista társadalom minden egyes tagjának, aki becsülettel teljesíti a társadalommal szemben fennálló kötelezettségeit, tevékenységének fajtájára és társadalmi helyzetére való tekintet nélkül ugyanolyan joga van a megbecsülésre, mint bárki másnak.

Önkontroll – erkölcsi tevékenység, mellyel az egyén önállóan szabályozza *magatartását*, annak *motívumait* és *késztetéseit*. Az önkontroll egyik eleme a társadalom *erkölcsi viszonyai* rendszerének, amely magában foglalja mind az egyének magatartásának társadalmi szintű szabályozását, mind az egyéneknek önmaguk fölött gyakorolt ellenőrzését. Az önkontroll mechanizmusa kiterjed a *meggyőződés*ekre, *erkölcsi érzelmek*re, *szokások*ra; cselekvések, in-

dítékok, erkölcsi tulajdonságok értékelésére (lásd *Önértékelés*), átalakítására. A kommunista erkölcs fejlődése során az önkontroll egyre nagyobb jelentőségre tesz szert az erkölcsi viszonyok rendszerében, s ezáltal fokozatosan növekszik az erkölcsi *szabadság*. Az önkontroll foka az egyes embereknél különböző, és sok tekintetben az egyén társadalmi öntudatának, szellemi fejlettségének és műveltségének szintjétől függ (lásd *Önnevelés*).

Önmegvalósítás etikája – a jelenkori polgári erkölcsfilozófia egyik áramlata. A XIX. sz. végén és a XX. sz. fordulóján az önrealizálás etikáját objektív idealisták – F. Bradley, J. Mac Taggart, J. MacKenzie, B. Bosanquet (Anglia), J. Royce (Egyesült Államok); perszonalisták – B. Bowne, M. Calkins, W. Hocking (Egyesült Államok), az utóbbi évtizedekben pedig G. Bastide, E. Mounier, G. Madinier (Franciaország); illetve a neohegeliánus B. Croce (Olaszország), F. Adler protestáns filozófus és mások fejtették ki.

Az önrealizálás etikájának különféle változatait az erkölcsi tevékenység céljának közös felfogása egyesíti: eszerint az egyénnek meg kell valósítania „belső Én"-jét, amely teljesen egyedi, egyszeri, eltérő minden más ember Én-jétől. Következésképpen az egyes ember cselekedeteinek erkölcsi jelentőségét nem az határozza meg, hogy megfelelnek-e valamely általánosan elfogadott *erkölcsi alapelv*nek, hanem ellenkezőleg, az, hogy ezek a cselekedetek individuálisak, sajátszerűek, összehasonlíthatatlanok más emberek cselekedeteivel. Az egyedit az általánossal szembeállító felfogásuk erkölcsi *individualizmus*on alapszik, és az erkölcs értelmezésében szélsőséges *voluntarizmus*hoz vezet. Az irányzat teoretikusai kísérletet tesznek az *altruizmus* és *egoizmus* ellentétének feloldására. Az „individuális Én"-ek sokaságát egy (gyakran istenként felfogott) „abszolút Én" egyetemes rendszerébe integrálják, úgy, hogy az „individuális Én"-ek az „abszolút Én" viszonylatában egy egységes egész részeiként jelennek meg. Ennek a merőben spekulatív, objektív idealista konstrukciónak a segítségével „bizonyítják" az emberek közötti harmóniát: az egyes ember, noha tetteiben csak a saját Énjének követelményeit valósítja meg, ezzel egyszersmind az egyetemes Én törvényét is realizálja, az egészet (például a társadalmat) és annak minden részét (az egyes egyéneket) szolgálja. A francia perszonalisták ezen belül azt hangsúlyozzák, hogy minden embernek a saját individuális lényegét kell realizálnia, s ezzel az individualizmus elvét alapozzák meg az erkölcsben. Az amerikai és az angol teoretikusok többsége az egész, az általános prioritását hang-

súlyozza az individuálissal szemben, azaz a tőkés társadalom intézményeinek, uralkodó erkölcsének *tekintélyét* az egyénnel szemben.

Mindezek mögött lényegében az a gondolat rejlik, hogy a jelenkori kapitalizmus viszonyai között az ember és a társadalom érdekei (lásd *Ember és társadalom*) összhangban állnak egymással. Az összes „individuális Én"-t magában foglaló „abszolút Én" idealista konstrukciója valójában az imperialista korszak kapitalizmusának tényleges társadalmi viszonyait tükrözi, azt, hogy az állammonopolista rendszer minden tekintetben alárendeli magának az egyént. Az önrealizálás etikájában ez a rendszer – apologetikus módon – valamiféle „magasabb rendű", kozmikus jelentést nyer.

Önnevelés – az egyén *önkontroll*jának egyik alkotóeleme erkölcsi tevékenysége során. Lényege, hogy az ember céltudatosan kialakítja magában tevékenysége értékelésének és szabályozásának kritériumait, s ezeknek megfelelően formálja és fejleszti saját erkölcsi arculatát.

Az önnevelés problémáját a mai polgári etikák individualista módon értelmezik, mint a társadalmi viszonylataitól elszigeteltnek képzelt egyén öncélúan értelmezett öntökéletesítését. A deontologikus *intuitivizmus* például az öntökéletesítés kötelességét teljesen önálló, semmiféle „utilitárius" (értsd: társadalmi) szükséglettel össze nem függő követelményként fogja fel. Az önnevelés konkrét tartalmait a különböző etikai irányzatok valójában annak megfelelően értelmezték, hogy milyen elképzelést alakítottak ki az erkölcsi *eszmény*ről, amelyben mindig meghatározott osztály- és társadalmi érdekek fejeződtek ki. Az önnevelés polgári felfogásával szemben Marx kimutatta annak társadalmi jelentőségét: „saját létezésem maga társadalmi tevékenység; ezért azt, amit magamtól csinálok, a társadalom számára és magamnak mint társadalmi lénynek tudatával csinálom magamból".

Az emberek *tudatosság*ának fokozódásával (mind a dolgozó tömegek társadalmi aktivitásának fejlődése, mind pedig az egyes ember egyéni fejlődése során) az egyén a nevelés puszta tárgyából egyre nagyobb mértékben annak alanyává is válik. Különösen nagy jelentőségre tesz szert az önnevelés a szocialista társadalomban, ahol mérhetetlenül megnő a tevékenység erkölcsi tartalma önálló szabályozásának szerepe, ahol a tömegek önnevelése fokozatosan az erkölcsi nevelés társadalmi folyamatának fő formájává válik.

Öntevékenység és alkotás az erkölcsben – az erkölcs *követelmény*einek aktív és sza-

bad teljesítése, amikor is az ember olyan morális *személyiség*ként jelenik meg, aki nemcsak arra képes, hogy engedelmeskedjen a meghatározott *kötelezettség*eknek, követelményeknek, hanem arra is, hogy önállóan erkölcsi célokat tűzzön ki és valósítson meg. Az erkölcsi öntevékenység és alkotás megköveteli az embertől, hogy bármely erkölcsi követelményt ne puszta kötelességből teljesítsen, hanem saját *lelkiismeret*ére hallgatva, attól a törekvéstől vezetve, hogy *jót* cselekedjen egyes emberek és az egész társadalom javára; tudja önállóan megoldani az erkölcsi problémákat; bírálja az elavult erkölcsi normákat és vegyen részt az újak kialakításában (lásd *Új iránti érzék*).

Először a polgári filozófia klasszikusai fordultak nagy figyelemmel az erkölcsi öntevékenység és alkotás problémája felé, de a polgári etikára egészében véve jellemző, hogy ezt csupán az önmagában vett egyén szabadságának síkján oldja meg. Kant szerint például csak az a törvény lehet igazán erkölcsös, amelyet az ember maga szab magának. A másik megoldás, amelyet gyakran ajánlanak a burzsoá erkölcs teoretikusai, szembeállítja a „szabad" erkölcsöt a normának való engedelmességgel, az erényt, a belső jóra törekvést a „kötelességerkölccsel" (lásd *Deontológia*).

Az egzisztencializmus az erkölcsi alkotást úgy értelmezi, mint az egyéni terv, szándék erkölcsét, mint a magárahagyott, elszigetelt embernek önmaga által való megteremtését – szemben az általánosan elfogadott normák teljesítésének „dogmatikus" erkölcsével. Az alkotásnak ez a burzsoá *individualizmus* szellemében fogant felfogása végső soron mindig az egyén és a társadalom szembeállításához, az *amoralizmus* valamilyen formájához vezet.

Egészen másként oldja meg a kérdést a marxista etika: az öntevékenység és alkotás problémáját nemcsak az önmagában vett személyiség, hanem mindenekelőtt a nagy néptömegek erkölcsi szabadságának problémájaként vizsgálja. Lenin többször hangsúlyozta, hogy a kommunista erkölcs normáinak megszilárdulása lehetetlen a tömegek alkotó aktivitása nélkül. Az új erkölcs nem kész formulák egyszerű elsajátítása révén jön létre, hanem a társadalmi *fegyelem* új formáinak megalkotása révén, a tömegek gyakorlati tapasztalatai alapján. Az egyén csak mint tömegméretű tevékenység részvevője képes kezdeményezni, példát mutatni a többieknek (lásd *Kezdeményezés, Példamutatás*). Az erkölcsi öntevékenység és alkotás feltétele, hogy az emberek tudatosítsák magukban a kommunista építés során felmerülő történelmi szükségleteket és feladatokat (lásd *Szabadság*). E folya-

mat során válik az erkölcsi követelmények teljesítése minden egyes ember lelkiismereti ügyévé, amiért személyes *felelősség*et érez.

Öntökéletesítés – lásd *Önnevelés*.

Öntudat, erkölcsi – az embernek az a sajátossága, hogy tudatában van önmagának, mint személyiségnek, valamint a társadalmi tevékenységben elfoglalt helyének. Az öntudat révén válik képessé az ember az *önkontroll*ra, tudja önállóan irányítani és ellenőrizni magatartását, cselekedeteit (lásd *Kötelesség, Önértékelés*) és nevelni önmagát (lásd *Önnevelés*).

Az egyén erkölcsi öntudatának alapja: *meggyőződés*e, továbbá ezekhez való szubjektív viszonya, *elvi szilárdság*a. Ha megérti e meggyőződésnek a társadalmi-történelmi fejlődés objektív menetével, a társadalom és az emberek érdekeivel való összefüggését, az egyén *tudatosság*áról beszélhetünk. Az a képessége, hogy meggyőződéseit cselekedeteinek önálló szabályozása és ellenőrzése révén realizálja: a *lelkiismeret*. Az embernek önmagához mint erkölcsi személyiséghez való viszonya az *emberi méltóság* és fogalmában jut kifejezésre. Mivel az egyén általában irányíthatja és ellenőrizheti, illetve köteles irányítani és ellenőrizni cselekvéseit, erkölcsi *felelősség*gel bír. Az itt felsorolt elemek alkotják az ember erkölcsi öntudatának struktúráját.

Az öntudat képessége egymagában még nem ad választ arra a kérdésre, hogy milyen az ember erkölcsi meggyőződésének és magatartásának jellege. Társadalmi és osztályhelyzetüktől függően az emberek különböző társadalmi tartalmú öntudattal bírnak (lásd *Eszmeiség*). Az egyén öntudatának foka a társadalmi-történelmi folyamat során fejlődik. Az ősközösségi társadalom korai fokain az egyén még nem különül el a nemzetségi közösségben, és nem rendelkezik öntudattal (lásd *Egyén és közösség*). Az osztályok kialakulásával, az egyes ember és a társadalom közötti ellentmondások kifejlődésével az egyéni öntudat kezdi szembeállítani magát a társadalmi tudattal (lásd *Ember és társadalom*). Csak ha ez az ellentmondás a szocialista társadalomban megszűnik, alakulhat ki a kommunista tudatosság alapján az öntudat magasabb formája.

Önuralom – az *önkontroll* egyik formája; erkölcsi *tulajdonság*, amely az embernek abban a képességében és szokásában nyilvánul meg, hogy ellenőrzi pszichikumának érzelmi oldalát (*emóció*it, vágyait, szenvedélyeit), és tevékenységét alárendeli a tudatosan maga elé tűzött feladatok megoldásának

és az emberi együttélésből fakadó követelményeknek. Az emberi pszichikum emocionális oldala nagy szerepet játszik az egyén mindennapi életében és társadalmi tevékenységében. Az *erkölcsi érzelmek*, *hajlamok* és *szokások* azonban jelentős mértékben spontán módon kialakult mozgatói az emberi magatartásnak, és céltudatos ellenőrzésre szorulnak. Ha az ember nem gyakorol ellenőrzést emóciói és indulatai stb. fölött, ezek a társadalomra és önmagára nézve veszélyes irányba terelhetik cselekvéseit, romboló hatással lehetnek az egyén egészére, pszichikumára és erkölcsi arculatára. A féktelenség, gyávaság, durvaság, tapintatlanság és sok egyéb társadalomellenes jelenség valamilyen módon mindig az önuralom hiányával függ össze. Az önuralom kifejlesztése az emberekben az egyik feltétele annak, hogy a mindennapi életben eleget tegyenek a kommunista erkölcs normáinak és a *magatartás-kultúra* szabályainak.

Őszinteség – erkölcsi *tulajdonság;* abban jut kifejezésre, hogy az ember azt teszi és mondja, aminek helyességében hisz, olyan megfontolások alapján cselekszik, amelyeket kész vállalni önmaga és mások előtt. Az őszinteséggel ellentétes: a *képmutatás*, a csalás, a valóságnak nem megfelelő látszat keltése a saját cselekvést, magatartást vezérlő motívumokról, bizonyos követelmények kizárólag külsőleges teljesítése a végrehajtott tettek helyességében való hit nélkül, önös érdekből, *hiúság*ból, *karrierizmus*ból. Az őszinteség tehát cselekvésnek nem a tartalmát, hanem a késztető motívum összhangját jellemzi, ezért csak formálisan határozza meg az ember magatartását. Az őszinteség az *elvi szilárdság* szubjektív oldala (azt fejezi ki, hogy a meggyőződések és a cselekvések megfelelése hogyan tudatosul magában a személyiségben). Az ember őszintén tévedhet tettei erkölcsi értékét illetően, jó szándéktól vezettetve erkölcstelen tetteket követhet el (lásd *Szándék és tett*), rosszat tehet az embereknek helytelenül felfogott humanitásból stb. Ezért a kommunista erkölcs, noha pozitív tulajdonságnak tekinti az őszinteséget, nem tartja a viselkedés értékeléséhez elégséges kritériumnak. Az őszinteség csak helyes *meggyőződés*sel és az ezeknek megvalósítására való törekvéssel és képességgel párosulva teszi lehetővé az embernek, hogy valóban erkölcsös tetteket hajtson végre.

Parazitizmus (semmittevés) – negatív erkölcsi *tulajdonság*, a dologtalan, henye életmódot, a társadalmilag hasznos munkával szembeni undort és megvetést jellemzi. Mint társadalmi jelenség a magántulajdon és a kizsákmányolás megjelenésével lépett fel, amikor egyes társadalmi osztályok számára a termelési eszközök birtokában lehetővé vált, hogy mások munkáját kisajátítsák és ne vegyenek részt a társadalmi termelésben.

A parazitizmust minden társadalom erkölcse elítélte, mivel a munka mindig a társadalmi fejlődés objektív alapja volt. De az olyan társadalomban, ahol a munka kényszerjellegű és a termelő számára csupán létfenntartásának eszköze, a semmittevés elítélése képmutatás: a vagyonosok semmittevése érdekében a kényszerből végzett munka fegyelmének megerősítését szolgálja. Ezért a parazitizmus elítélése a kizsákmányolók henye életmódjának ösztönzésével párosult, ez többek között az „élvezet filozófiájában" jutott kifejezésre, amely Marx megállapítása szerint „sohasem volt egyéb, mint az élvezetre kiváltsággal bíró bizonyos társadalmi körök szellemes beszéde" (lásd *Hedonizmus*). Másfelől a *valláserkölcs* a munkát nyomasztó tehernek tekinti, büntetésnek, amellyel az isten sújtotta az embert az „eredendő bűnért" (lásd *Munkához való viszony*). Mindazonáltal a kizsákmányoló társadalom viszonyai között is éppen a dolgozó tömegek körében ítélték el mindig a legerősebben a parazitizmust, ami végső soron a tömegek társadalmi helyzetével és osztálytudatával magyarázható.

A magántulajdon felszámolásával és általános munkakötelezettség bevezetésével (az „aki nem dolgozik, ne is egyék" elve alapján) a parazitizmus társadalmi gyökerei elsorvadnak. A szocialista társadalomban a parazitizmus a múlt csökevényei közé tartozik, s a kommunista erkölcs szigorúan elítéli. Itt nemcsak az minősül parazitizmusnak, élősködésnek, ha valaki megpróbálja kivonni magát a munkatevékenységből, hanem az is, ha nyilvánvalóan lelkiismeretlenül dolgozik, továbbá arra törekszik, hogy nem a végzett munkája mennyiségének és minőségének megfelelően részesedjék a javakból, vagy ha törvénytelen eszközökkel akar

meggazdagodni (spekuláció, lopás, a társadalmi pozíció önző célokra való felhasználása). A szocialista társadalomban a parazitizmusnak a közvélemény által való morális elítélése jogi és adminisztratív eszközökkel egészül ki. A parazitizmus teljes megszüntetése akkor lesz lehetséges, ha a munka az embernek elsőrendű létszükségletévé válik.

Példamutatás, erkölcsi – a *kezdeményezés* egyik formája, amely abban nyilvánul meg, hogy egy ember (csoport, közösség) cselekvései mintaképül szolgálnak mások számára. A *társadalmi kezdeményezés*hez képest a példamutatásnak az a sajátossága, hogy nemcsak a követésre ösztönöz másokat, hanem kész cselekvési formát is mutat számukra, amely azután elterjed, és széleskörűen gyakorolt magatartási *normá*vá válik. Ebben a vonatkozásban a példamutatás a társadalmi *fegyelem* érvényesítésének egyik módja, a közösség tagjai aktivitásának, kölcsönös erkölcsi *nevelés*ének megnyilvánulási formája.

A példamutatásnak mindig nagy szerepe volt az emberek mindennapi kapcsolataiban, a *közszokás* és az erkölcsi *szokások* fennmaradásában és fejlődésében. De a termelési eszközök magántulajdona és az antagonisztikus osztályellentétek viszonyai között jelentősége meglehetősen korlátozott volt: hatása az azonos társadalmi helyzetű emberek körére szorítkozhatott, de az osztályellentétek még ezen keretek között is gyakran lehetetlenné tették érvényesülését.

A szocializmusban megváltozik a helyzet. Lenin azt írta, hogy „a példa ereje" „óriási jelentőséget kap a magántulajdont megszüntető társadalomban . . ." A termelési eszközök társadalmasításával a társadalom minden tagja objektíve érdekeltté válik a munka társadalmi termelékenységének növelésében, a társadalom anyagi és szellemi fejlődésében. Az egyéni és a társadalmi érdekek között felmerülő ellentéteket folyamatosan leküzdik az *egoizmus*, a partikularizmus, az egyes vezetőknek a tömegek kezdeményezését fékező bürokratizmusa elleni harcban, a társadalom tagjainak a közügy tudatos szolgálatára való nevelésével, az anyagi érdekeltség rendszerének felhasználásával, az élenjárók tapasztalatainak terjesztésével. A példamutatás hatása különösen erőteljesen érvényesül a szocialista *versenyben*.

Perszonalizmus az etikában – lásd *Önmegvalósítás etikája*.

Pesszimizmus – olyan szemlélet, mely szerint a világban a *rossz* dominál, az ember szenvedésre van kárhoztatva, és a

jövőtől sem remélhet semmi jobbat. Ellentéte az *optimizmus*. A pesszimista hangulatokat általában az elavult társadalmi viszonyok összeomlása, megváltozása idézi fel, amikor bizonyos társadalmi csoportok vagy egész osztályok létfeltételei megrendülnek, megszűnnek. A pesszimista hangulatok olykor tért hódítanak a dolgozók körében is, akik gazdasági és társadalmi elnyomatásban élnek, és nem látnak módot helyzetük megváltoztatására. A végzetszerűség és a lét céltalanságának érzése tragikusan hat az ember életére és gyakran pusztulásához vezet. Ez különösen szembeszökő a történelmi fordulópontok idején (amikor sok embernek kell átélnie eszményei összeomlását), továbbá a történelem nyíltan reakciós, antidemokratikus időszakaiban, amikor az ember elveszti szellemi szabadságát és azt a lehetőséget, hogy alkotó jellegű társadalmi-politikai tevékenységet fejtsen ki.

A pesszimizmus vonásai már az ősközösségi rendszer felbomlásának korában, az akkori költészetben fellelhetők. Így például Hésziodosz görög költő szerint (i. e. VIII. sz.) az ember nem menekülhet a bánattól és a szenvedésektől, mert ez az istenek akarata. Alapjában pesszimista jellegű a *valláserkölcs*. A kereszténység tanítása szerint a világban a rossz uralkodik, az ember természeténél fogva bűnös. „És meggyűlöltem az életet... – olvassuk a bibliában –, mert csak hívság és a lélek gyötrelme... Minden porból lett és porrá lesz." A buddhizmus mindazt, ami az embert az élethez köti, szenvedések forrásának tartja. Igaz, a valláserkölcs azzal „enyhíti" pesszimizmusát, hogy az ember megszabadulhat a bánattól és a szenvedésektől a túlvilágon (kereszténység), illetve a nirvána állapotában, vagyis ha teljesen „megszabadul" mindentől, ami evilági (buddhizmus). De ez hazug optimizmus, mert a valóságos emberi élet értékének tagadásán alapul.

Az újkorban a pesszimisztikus hangulatok széles körű elterjedését a kapitalista viszonyok kialakulásával, majd uralmával és pusztulásával kapcsolatos társadalmi ellentétek idézték elő. Az irodalomban és a költészetben a pesszimizmus a dekadens valóságérzésben nyer közvetlen kifejezést.

Kialakulnak a pesszimizmus filozófiai koncepciói. A. Schopenhauer német filozófus véleménye szerint például az ember vágyai soha nem teljesülhetnek maradéktalanul, ezért „az élet minden vonatkozásában, lényegénél fogva szenvedés". A szenvedéstől való megszabadulás egyetlen útja: az élniakarás (életösztön) elfojtása. E. Hartmann, Schopenhauer eszméit tovább fejlesztve feltételezi, hogy az emberiség, ha majd tu-

datára ébredt a boldogság lehetetlenségének, a szenvedések örökkévalóságának és elkerülhetetlenségének, belátja a világ létezésének abszurditását, és eltölti a nemlét vágya. Ph. Mainländer már a halálvágyról beszél, mivel a pusztuló világban az emberiségnek nem lehet más célja. A pesszimizmus sajátos koncepcióját dolgozta ki F. Nietzsche. Elvetve a hanyatlás és pesszimizmus schopenhaueri filozófiáját, az élet igazolására buzdít, beleértve annak „legiszonyatosabb, legkétértelműbb és leghazugabb oldalait" is. A gyengék elleni élethalálharcot, a kegyetlenre, a rosszra, a szörnyűre való hajlamot dionüszoszi pesszimizmusnak vagy az erő pesszimizmusának nevezi. A fasizmus ideológusai átvették Nietzschétől ezt a gondolatot. A marxista etika elveti a pesszimisztikus világszemléletet, mert az ellentétben áll a társadalom fejlődésének egész történetével, és megbénítja az ember társadalmi aktivitását. A marxista etika nemcsak azzal hozza kapcsolatba ezt a kérdést, hogy milyen a jó és a rossz viszonya az adott konkrét időpontban (a történelemben a rossz gyakran legyőzte a jót), hanem a társadalom fejlődéstörvényeinek megértésével, a társadalmi és erkölcsi haladásra vonatkozó koncepcióval is. Ezért a helyes, a pesszimizmussal ellentétes valóságfelfogás nem a társadalmi és erkölcsi rossz létezésének tagadását jelenti, hanem történelmi feltételeinek és az ellene folytatandó harc szükségességének felismerését.

Polgári erkölcs – a kapitalizmus társadalmi viszonyait tükröző, eszmeileg megalapozó és erkölcsileg szankcionáló (lásd *Szankció*) morál. A polgári erkölcs szellemében az ember társadalmi lényege tulajdonában rejlik. A vállalkozói tevékenységet az emberi élet értelmének és rendeltetésének, a benne megnyivánult képességeket és az elért eredményeket pedig az egyén *emberi méltósága* mércéjének tekinti.

Ennek megfelelő értelmezést nyernek a polgári erkölcsben az emberi erények is. Ezek közé tartozik a vállalkozó szellem, és tetterő az egyéni célok elérésében; a *becsvágy* mint a társadalmi *aktivitás* záloga; szorgalom és igyekezet a vagyonszerzés és a társadalmi pozíció kivívása érdekében; az *igazságosság*, amin a javak cseréjének egyenértékűsége és a kölcsönös előny értendő; a személyiség tiszteletben tartása, amely mindenekelőtt a vállalkozás és a konkurrencia szabadságát követeli meg. A polgári erkölcs alapja tehát a magántulajdonos *egoizmus*a. A polgári erkölcs az emberek közötti viszonyok terén nem ismer el „más köteléket, mint a meztelen érdeket"; „az egyetlen erő, amely összeköti őket: a saját haszon haj-

hászása, az önzés..." (Marx–Engels).

Az egoizmust kezdetben nyíltan a polgári erkölcs alapjául ismerték el (lásd *Egoizmus-elméletek*). Amíg élt az az illúzió, hogy a tőkés társadalomban fennáll „a lehetőségek egyenlősége", hogy az embereknek egymás által való „kölcsönös kihasználása" minden egyes ember előnyére valósul meg, és hogy a polgári erények biztosítják az egyes ember sikerét, boldogulását, addig a burzsoának nem volt szüksége vallási alapra erkölcse humánus és általános emberi értelmének bizonyításához. Valójában azonban a „kölcsönös kihasználás" mindinkább „a törvény oltalma alatt űzött kirablást" jelentett, azt, hogy a tőke birtokosa kisajátítja a nincstelen munkáját. A munkás számára „a becsületesség, a munkaszeretet, a takarékosság és a bölcs burzsoázia által ajánlott minden egyéb erény" semmiféle garanciát sem nyújt arra, hogy ezek „valóban eljuttatják a boldogsághoz" (Engels). A polgári erkölcs lényegében a kizsákmányolást, az egyenlőtlenséget, az emberek túlnyomó többségének elnyomatását, jogfosztottságát igazolja. Az egoizmus elvének gyakorlati érvényesítése végső soron a „bellum omnium contra omnes" („mindenki háborúja mindenki ellen") igazolásához vezet; az igazság mindig az erő oldalán van; a kitűzött célok érdekében minden eszköz megengedhető (lásd *Cél és eszköz, Erkölcs és politika, Machiavellizmus*).

Ahogyan a tőkés viszonyok embertelen jellege mindinkább feltárult, a polgári erkölcs egyre képmutatóbbá vált, hirdetői egyre inkább igyekeztek elrejteni osztálytartalmát. Megalapozásához egyre gyakrabban volt szükségük a vallásra; a polgári erkölcs elveit a kereszténység „örök parancsolatai" szellemében kezdték értelmezni. Az egoizmussal szembeállították a felebaráti szeretetet, a jótékonyságot, az *altruizmus*t, az anyagi számítással pedig az önzetlen „idealizmust", az „emelkedett indítékokat", a „kötelesség a kötelességért" elvét.

A polgári erkölcs *képmutatás*a különösen szembetűnő, ha e magasztos elveket szembesítjük a jelenkori tőkés társadalom tényleges erkölcsi *szokásai*val, amelyek az üzleti életben, az állami politikában és a „magánéletben" uralkodnak. A polgári erkölcsi *tudat*, minthogy elfogadja a tőkés társadalmat a maga egészében, kénytelen igazolni a belőle adódó visszásságokat is. Az erkölcstelenség bizonyos fokát elkerülhetetlennek, megengedhetőnek vagy egyenesen szükségesnek tekintik, s gyakran jogos életelvnek ismerik el az *amoralizmus*t.

Polgári etika – a burzsoázia világnézetét és erkölcsi *tudat*át

kifejező erkölcselméletek. A kapitalizmus történetének különböző szakaszaiban, az egyes országok konkrét társadalmi viszonyainak, a különböző rétegek és társadalmi csoportok helyzetének megfelelően a polgári etikában sokféle elmélet született, melyek mindegyike a polgári világszemlélet egészének egyik vagy másik oldalát tükrözte. Példa lehet erre az *utilitarizmus*, az *egoizmus-elméletek*, az *erkölcsi érzék elméletei*, az *erkölcsi jóság elmélete*, Kant etikája (lásd *„Kategorikus imperativusz"*, *Autonóm etika*), az *evolúciós etika* stb. A mai polgári etikában is nagyszámú irányzat él. A legfontosabbak: a *neopozitivizmus*, az *egzisztencializmus*, a *neoprotestantizmus*, a *pragmatizmus*, az *intuitivizmus* és a *neotomizmus*. Kisebb hatásúak a *liberális kereszténység*, az *approbatív elméletek*, az *erkölcsi érték affektív-akarati elméletei*, a *„humanista" etika* és több más irányzat (lásd *Érdekelmélet*, *Önmegvalósítás etikája*, *Kozmikus teleológia etikája*).

Mindezek a polgári etikai elméletek, attól függően, hogy mit tekintenek az erkölcs alapjának, vagy objektív idealista (amelyek az erkölcsöt az istennek, az abszolút eszmének, valamely téren és időn kívüli lényegnek, a kozmikus erkölcsi törvénynek a fogalma révén alapozzák meg), vagy szubjektív idealista (amelyek a szubjektum szellemi tevékenységét tekintik az erkölcs alapjának), vagy naturalista elméletek (lásd *Naturalizmus*), amelyek a vulgáris materializmus szellemében magyarázzák az erkölcsöt. Legtöbbjükben az objektív és a szubjektív idealizmus és a naturalizmus elemei szorosan összefonódnak.

Az erkölcs természetének értelmezése és megalapozásának módszere tekintetében a polgári etikán belül több ellentétpárt találunk: *racionalizmus – irracionalizmus*, *abszolutizmus – relativizmus*, *tekintélyelvűség – voluntarizmus – dogmatizmus – szkepticizmus*. Ezek a módszertani végletek kölcsönösen feltételezik egymást: a problémának az egyik úton való megoldhatatlansága a másik végletthez vezet. Az a tény, hogy a polgári etikában számos fontos etikai problémát illetően különböző, egymást kölcsönösen kizáró szempontok jelentkeznek (lásd például *Cél és eszköz*, *Igazság és erkölcs*, *Szándék és tett*, *Egoizmus* és *Altruizmus*), végső soron magának a polgári világnézetnek a történelmi korlátozottságát tükrözi, amelynek alapja az egész polgári termelési mód ellentmondásossága és ezen belül az egyén helyzetének ellentmondásai.

Különösen jellemző az ellentmondásosság a jelenkori polgári etikára, amely a polgári kultúra általános válságának az imperializmus korszakában végbemenő elmélyülését tükrözi. A

XX. századi polgári gondolkodók például képtelenek megoldani az etika egyik alapvető problémáját: az erkölcsi követelmények objektív és racionális megalapozását. A múlt haladó polgári gondolkodói megpróbálták tudományosan megalapozni az erkölcsi fogalmakat – mai örököseik elvileg tagadják ennek lehetőségét: az erkölcs, többségük szerint, irracionális, nem alapozható az emberi értelemre, még kevésbé tudományos tényekre. Ebből két ellentétes, de egyaránt helytelen felfogás következik az etika tárgyát és feladatait illetően. A neopozitivisták a „szigorúan tudományos" etika létrehozása címén tagadják az erkölcsi problémák felvetésének és tanulmányozásának szükségességét (lásd *Metaetika*). Így jön létre a jelenkori polgári erkölcsfilozófia formalista irányzata. Az egzisztencialisták és a neoprotestánsok, éppen ellenkezőleg, arra törekszenek, hogy az etikát olyan „gyakorlati filozófiává" tegyék, amely segítségére lehet az embereknek mindennapi erkölcsi problémáik megoldásában. Ez azonban szerintük csak akkor lehetséges, ha az etika függetleníti magát minden tudománytól. Ezen az alapon bontakozik ki a modern polgári etika irracionalista irányzata. Míg a formalista irányzat arra törekszik, hogy a tudományt „megtisztítsa" a jelenkori polgári ideológia olyan vonásaitól, mint a politikai konjunktúrához való alkalmazkodás és a dogmatizmus, addig az irracionalista irányzat igyekszik „megmenteni" az erkölcsi *értékeket* állítólagos ellenségüktől, a tudománytól. A valóságban az *erkölcs és tudomány* szembeállítása mögött a jelenkori polgári társadalomra jellemző ellentmondások rejlenek: a tudományos történetfelfogás és a polgári ideológia, a társadalmi fejlődés objektív törvényszerűségei és a polgári társadalom egyéneinek szubjektív törekvései (lásd *Ember és társadalom*) közötti ellentmondások.

A polgári erkölcsfilozófia képtelen megoldani az etikának sok más elvi problémáját is; mély válságba került, amelyből már nem juthat ki. Az etikai problémák tudományos megoldása csakis a polgári világnézet keretein kívül lehetséges. E problémákat a marxista etika oldja meg, amely mindezeknek az elméleti ellentmondásoknak a leküzdését összekapcsolja a gyakorlattal, a társadalom forradalmi átalakításával.

Pragmatizmus az etikában – etikai irányzat, amely a XX. sz. elejétől az ötvenes évekig elterjedt volt az Egyesült Államokban. Alapját W. James vetette meg, aki megfogalmazta két alapelvét: jó az, ami kielégít valamilyen szükségletet; minden egyes erkölcsi szituáció egyszeri, megismétlődhetetlen, s ezért minden alkalommal telje-

sen új döntésre van szükség. Később ezeket a tételeket összefüggő elméletté fejlesztette J. Dewey, a pragmatista filozófus, J. Tufts, etikus, G. Mead, A. Small szociológusok stb.

A pragmatisták azt vallják, hogy szembenállnak két végletes etikai felfogással: egyfelől az erkölcsi *dogmatizmus*sal és *abszolutizmus*sal, amelyek az erkölcsi *érték*eket – a szüntelenül változó életszituációtól elszakítva – egyetemeseknek, időtleneknek tekintik; másfelől az *irracionalizmus*sal, a *szkepticizmus*sal és a *neopozitivizmus*sal, amelyek tagadják a tudomány szerepét az erkölcsben, nem ismerik el, hogy az erkölcsi fogalmak a tények megismerésén alapulnak. A modern polgári etika e két áramlatának a pragmatisták munkásságához fűződő bírálata pozitív jelentőségű volt. De a pragmatista etika tartalmi elemzése azt mutatja, hogy ezt is az irracionalizmus és a *relativizmus* jellemzi, s hogy valójában csak látszólagosan védelmezi a tudomány és az értelem jogait az erkölcs területén.

Elméletük „eleven-gyakorlati" jellegét hangsúlyozva, a pragmatisták tagadják az általános erkölcsi elvek jelentőségét, azt állítják, hogy minden erkölcsi problémát mindig az adott konkrét szituációtól függően, és csak arra vonatkoztatva kell megoldania az embernek. Ezáltal lényegében tagadják az életben felvetődő gyakorlati problémák elméleti vizsgálatának lehetőségét. Az etikának „gyakorlati tudománnyá" változtatása is üres deklaráció marad. Szavakban a pragmatisták nagy jelentőséget tulajdonítanak az értelemnek az erkölcsi kérdések megoldásában. Csakhogy szerintük az értelem segítségével csak a kitűzött célok elérését szolgáló eszközök, módszerek kiválasztásának kérdése oldható meg, maguk a célok racionálisan nem megalapozhatók, és egyáltalában a célok problémája már kívül esik az etika és az erkölcs határain. Dewey szerint a célokat az emberek akarati törekvései determinálják, s az értelem már csak utólag konstatálhatja őket, amikor az ember már cselekszik. A *cél és eszköz* problémájának ilyen felfogása lényegében bármilyen cél erkölcsi igazolását jelenti. Az értelem szerepe az erkölcsben egy merőben utilitárius feladat megoldására redukálódik; hogyan érhető el a leghatékonyabban valamely (mindegy, hogy milyen) cél. Magát az értelmet mint az elméleti gondolkodás eszközét a „józan ész" szintjére degradálják. Ilyen belső ellentmondásokkal terhes az egész pragmatista etika. A tudományosságra és egyben gyakorlatiasságra való igénye alaptannak bizonyul – valójában csak a burzsoá opportunizmus és az utilitárius prakticizmus szellemében fogant kompromisszumos megoldásokat nyújt. Ez

sok esetben az *amoralizmus*, az elvtelenség és a kitűzött célok elérésére bármilyen eszközt felhasználó politika igazolásához vezet.

Puritánság – életfelfogás, illetve életmód, melynek jellemzői: az erkölcsi felfogás végletes szigorúsága, az igények aszketikus korlátozása, elutasítása mindenfajta pompának és kényelemnek, a család és a házasság patriarchális értelmezése. A puritanizmus szó eredetileg egy XVI–XVII. századi angliai vallási-politikai mozgalmat jelölt, amely a burzsoázia érdekeit fejezte ki, s az abszolutizmus és a feudális arisztokrácia ellen, az anglikán egyháznak a katolicizmus maradványaitól való megtisztításáért harcolt. A puritánok szigorú erkölcsi elveket hirdettek és juttattak érvényre mindennapi életükben, élesen elítélték a gazdag arisztokráciára jellemző pompát és tékozlást. Ebben az eredeti tőkefelhalmozás korabeli burzsoá erkölcsi felfogása tükröződött (lásd *Takarékosság*).

A kommunista erkölcs az *aszketizmus*hoz hasonlóan a puritánságot sem fogadja el általános életelvként. Megkövetelve az erkölcsi tisztaságot a mindennapi életben, egyszersmind elítéli az *álszenteskedés*t, a *rigorizmus*t, az erkölcsi *dogmatizmus*t. Az embernek szükségletei ésszerű kielégítésére kell törekednie, úgyhogy ez összhangban legyen személyisége harmonikus fejlesztésének érdekeivel, a termelőerők és a társadalmi gazdagság színvonalával. Minden ezen túlmenő, az igényeket jogosulatlanul korlátozó törekvés erkölcsi *képmutatás*t szül.

Racionalizmus, etikai – módszertani elv, sok Marx előtti és néhány mai etika jellemzője. A filozófiai racionalizmushoz hasonlóan, az etikai racionalizmus is arra törekszik, hogy mindent átfogó rendszert alkosson, amely a rendszerbe tartozó elvek és fogalmak egyetemességére épül; igyekszik olyan univerzális *erkölcsi alapelv*et találni, amelyből logikailag levezethetők a legkülönbözőbb szituációkra érvényes konkrét erkölcsi követelmények. Az emberek erkölcsi fogalmai összességükben valóban logikailag összefüggő rendszert alkotnak (lásd *Tudat*), amelyben a különös fogalmak általánosabbakkal igazolhatók. A racionalisták azonban, abszolutizálva az erkölcsi tudatnak ezt az oldalát, abból indulnak ki, hogy az életben felmerülő minden konkrét erkölcsi probléma megoldása tisztán logikai úton levezethető egyetlen általános alapelvből. Ily módon alábecsülik a konkrét társadalmi viszonyok és körülmények elemzésének jelentőségét, és csökkentik az egyén szerepét az erkölcsi döntésben. Szélsőséges formáiban az etikai racionalizmus azt eredményezi, hogy az erkölcs dogmatizálódik, olyan közhelyszerű igazságok összességévé változik, amelyek kész megoldást kínálnak az életben felmerülő minden problémára.

Az etika történetében a racionalizmus leggyakrabban – többé vagy kevésbé következetesen érvényesülő – tendenciaként jelentkezett. Elemei megtalálhatók Platón és megarai Eukleidész etikai tanaiban. Platón például megpróbálta megtalálni minden egyes erény közös alapját (ezt az alapot a „legfőbb jó" fogalmában látta), és ily módon az *igazságosság* egyetemes meghatározását adni, amelyből minden konkrét erkölcsi követelmény fakad. Racionalista tendencia érvényesül a sztoikusok, Cicero, később Aquinói Tamás, majd Kant tanaiban (lásd *Formalizmus*). Lényegében racionalista jellegűek a *hedonizmus*, az *eudémonizmus* és az *utilitarizmus* etikai rendszerei, amelyek minden erkölcsi norma és elv tartalmát egyetlen követelményre vezetik vissza: a cselekedetből fakadjon élvezet, *boldogság*. A mai polgári etikában a neopozitivizmus tesz kísérleteket az erkölcsi fogalmak formális-logikai rendszerének felépítésére (lásd *Erkölcsi nyelv*).

Az etikai racionalizmus valamennyi válfajának közös módszertani hibája a következő: az erkölcsi követelmények egész tartalmát egy valamely alapelvből vezetik le, de magát ezt az alapelvet nem tudják tudományosan megalapozni, hanem azt kívánják, hogy bizonyításra nem szoruló evidens ténynek ismerjük el.

A múltban azonban a racionalizmus mint etikai módszer (mindaddig, amíg nem abszolutizálták) haladó elemeket tartalmazott, amennyiben hívei az etikát kapcsolatba próbálták hozni a gyakorlattal. A mai polgári erkölcs-filozófia legtöbbször a racionalizmusnak éppen ezt a pozitív oldalát tagadja. Az etikai formalisták például a racionalizmust bírálva azt állítják, hogy az etika nem lehet a „magatartás mechanikája", még a legáltalánosabb formában sem vethet fel és oldhat meg erkölcsi problémákat, mert ezek nem tartoznak a tudomány területére (lásd *Erkölcs és tudomány*). Az irracionalisták (lásd *Irracionalizmus*) szerint az erkölcsi kérdések egyáltalán nem oldhatók meg elméletileg általánosított formában: minden egyes erkölcsi szituáció teljesen egyedi és megismételhetetlen.

A marxista etika bírálva az etikai racionalizmus korlátait, elismeri történelmi érdemeit (lásd *Erkölcsi nyelv logikája*).

Rágalom, rágalmazás – az *álnokság* egyik fajtája, más ember (csoport, párt, osztály) hamis megvádolása, rendszerint előre megfontolt szándékkal, önző (osztály- vagy egyéni) érdekből vagy más aljas indítékból *(irigység, bosszú)*.

A rágalom mint társadalmi jelenség általában a kölcsönös ellenségeskedés, konkurrencia és gyanakvás légkörében jelentkezik. Az éles érdekellentéteket szülő magántulajdon keletkezésével terjed el. A kizsákmányoló társadalomban a rágalom az uralkodó osztály politikai eszközévé válik *(lásd Erkölcs és politika)*; különösen gyakran alkalmazzák a társadalmi igazságtalanság ellen küzdő elnyomott osztályokkal (pártjaikkal és vezetőikkel), valamint a politikai és gazdasági versenytársakkal szemben.

Rágalomhoz folyamodtak a rabszolgatartók a rabszolgafelkelések vezérei ellen. A középkorban a feudális klérus, a hívők tudatlanságát kihasználva, vallási *fanatizmus*t szítva a tömegekben, nagymértékben kihasználta a rágalmazásokat a kereszténység eszmei ellenfeleivel való leszámoláshoz (harc az „eretnekség" ellen, „boszorkányüldözés"). Gyakran használt politikai eszköz volt a rágalom a nemességnek a polgári forradalom vezetői elleni harcában. A burzsoázia pedig, miután hatalomra jutott, a munkásmozgalom vezetői, majd a

szocialista rendszer elleni harcban is alkalmazta a rágalom módszerét.

Relativizmus, etikai – az erkölcs természetének értelmezése terén érvényesülő módszertani elv, sok Marx előtti és jelenkori polgári etikai elmélet alapja; hívei az erkölcsi fogalmaknak és képzeteknek végletesen viszonylagos, változékony és feltételes jelleget tulajdonítanak. A relativisták csak azt látják, hogy az erkölcsi alapelvek, az *erkölcsi jó* és a *rossz* fogalmai a különböző népeknél, társadalmi csoportoknál és egyes embereknél eltérőek, meghatározott módon összefüggnek az emberek érdekeivel, meggyőződésével és hajlamaival, jelentőségük korlátozott: helyhez és időhöz kötött. Az erkölcsi képzetek sokfélesége és változékonysága mögött azonban a relativisták nem látnak semmi közöset és törvényszerűt, mivel nem értik meg az erkölcs társadalmi meghatározottságát, még kevésbé az erkölcsöt meghatározó társadalmi-történelmi törvények tartalmát. Ezért a relativizmus végül is az erkölcsi fogalmak és nézetek szubjektivista értelmezéséhez, objektív tartalmuk teljes tagadásához vezet. Az etikai relativizmusban gyakran bizonyos társadalmi csoportoknak arra irányuló törekvése jutott kifejezésre, hogy megingassák, megdöntsék az uralkodó erkölcsi formákat, amelyek dogmatizálódtak és abszolút érvényre tettek szert (lásd *Abszolutizmus*).

Az etikai tanítások történetében a relativista erkölcsfelfogás már a rabszolgatartó társadalomban kifejlődött. A szofisták, rámutatva a különböző népek körében élő erkölcsi képzetek ellentmondásos voltára (egy és ugyanazon cselekedetet egyesek erénynek, mások bűnnek tartanak), a jó és a rossz viszonylagosságát hangsúlyozták (jó az, ami bizonyos embereknek hasznos). A szofisták relativizmusában az a törekvés jutott kifejezésre, hogy megrendítsék az évszázados tradíciók által szentesített abszolút erkölcsi doktrínák tekintélyét. Hasonlóképpen fogták fel az erkölcsi elveket az akadémikusok is, Platón késői követői, akiknek etikai tanításaiban a rabszolgatartó társadalom ideológiai válsága tükröződött. Az újkorban az etikai relativizmus eszméit Th. Hobbes és B. Mandeville fejlesztettek tovább; arra törekedtek, hogy megingassák a feudalizmus vallásos, dogmatikus erkölcsének alapjait, és megcáfolják az abszolút voltára és isteni eredetére vonatkozó elképzeléseket. A vallásos, idealista erkölcsfelfogással az erkölcs naiv materialista értelmezését állították szembe: e szerint az erkölcs forrását az emberek érdekeiben és hajlamaiban, a hasznosról és károsról alkotott képzeteikben, továbbá az állam-

rendszer szükségleteiben kell keresni. Az erkölcsi képzetek viszonylagosságát hangsúlyozva, Mandeville különös figyelmet fordít a velünk született erkölcsi érzék – akkoriban elterjedt – tanának bírálatára (lásd *Erkölcsi érzék elméletei*).

A mai polgári erkölcsfilozófiában erősen elterjedtek az etikai relativizmus szélsőséges formái, amelyek az erkölcs objektív alapjainak teljes tagadásával párosulnak. A legjellegzetesebb ebből a szempontból az emotivista elmélet (lásd *Neopozitivizmus*). Hívei szerint az erkölcsi ítéleteknek nincs semmiféle objektív tartalmuk, csupán az ítélők szubjektív érzéseit, tetszését, nemtetszését (és az ennek megfelelő követelményelemet) fejezik ki, következésképpen az erkölcsi ítéletek nem minősíthetők igaznak, illetve hamisnak, s még csak fel sem vethető megalapozottságuk kérdése: az erkölcs terén minden álláspont egyaránt jogos. Az etikai relativizmusnak ez a formája az erkölcsi *nihilizmus* elméleti megalapozása. A relativista álláspont reakció a hivatalos polgári ideológia és erkölcs dogmatizmusára, ám egyszersmind lehetetlenné teszi az objektív érvényű erkölcsi álláspont kialakítását. Az emotivisták, erkölcsi téren a feltétlen *tolerancia* elvét hirdetve (akarva-akaratlanul), elméletileg igazolnak minden társadalmi visszásságot.

Részvét – lásd *Együttérzés*.

Rigorizmus – az erkölcsi *formalizmus* egyik válfaja; az erkölcsi követelmények teljesítésének módját jellemző *erkölcsi alapelv*, amely megköveteli a formálisan értelmezett erkölcsi normák szigorú és feltétlen betartását a konkrét körülményekre való tekintet nélkül, még a célszerűség követelményeinek, az emberek és a társadalom érdekeinek ellenére is. A rigorizmus rendszerint szorosan összefügg a *fanatizmus*sal, *aszketizmus*sal, és gyakran erkölcsi *álszenteskedés*be, *farizeusság*ba csap át.

A rigorizmus szigorú szabályok feltétlen teljesítésére redukálva az erkölcsöt, lényegében megfosztja emberi tartalmától. Az erkölcsi követelmények teljesítése valamely *rítus* pedáns végrehajtásává változik át. Az ember hamisan értelmezett elvhűség rabja lesz, vakon követi az igazi erkölcsi értelmét vesztett és így dogmává vált erkölcsi követelményt (lásd *Dogmatizmus*). A kommunista erkölcs magas követelményeket támaszt az emberrel szemben, ám nem korlátozza öntevékenységét és alkotását az élet minden mozzanatára kiterjedő szabálygyűjteménnyel; olyan általános erkölcsi elvekkel igyekszik felvértezni, amelyek alapján maga döntheti el, hogyan kell helyesen cselekednie adott körülmények között.

Rítus – a *közszokás* vagy *tradíció* válfaja; történetileg kialakult vagy sajátos módon rögzített magatartás-norma, amelyben a cselekvések végrehajtásának formája szigorúan kanonizált, e cselekvések nélkülözik (fokozatosan elvesztették) a társadalmi célszerűséget és csupán szimbolikus jelentőségűek. A rítusok demonstratív jellegű szertartások, amelyeket rendszerint ünnepélyes körülmények között végeznek, s végső céljuk meghatározott szociális érzelmek kialakítása, illetve táplálása (például a hatalom mindenhatósága, a fennálló viszonyok sérthetetlensége stb.).

Különösen nagy jelentőségük van a szertartásoknak a vallásban, ahol a hívők vallásos érzelmeinek megszilárdítására szolgálnak. A kizsákmányoló társadalmakban a rítusok a dolgozó tömegek érzelmi befolyásolására, a fennálló intézmények és alapelveik iránti engedelmesség szellemének kialakítására szolgáló eszközök. A szocialista társadalomban a rítusok érvényesülési szférája korlátozott, rendszerint a társadalom és az egyén életének különösen ünnepélyes alkalmain kapnak szerepet (ünnepségek, házasságkötés stb.); a társadalmi nevelés alapvető iránya a magas fokú kommunista *tudatosság* fejlesztése, a kommunista erkölcs eszméinek alkotó elsajátításán alapuló mély *meggyőződés* kialakítása.

A mai polgári etikában kialakult egyik felfogás (M. MacDonald) szerint az erkölcs nem egyéb, mint általánosan elfogadott rítus. Ez az álláspont elsikkasztja az erkölcsből a célszerűség és a tudatosság mozzanatát, semmibe veszi társadalmi jelentőségét, csupán külsődleges formát lát benne, ezért az erkölcsi *formalizmus* szélsőséges esetének tekinthető.

Rossz – erkölcsi-etikai kategória; tartalmilag ellentéte az *erkölcsi jó*nak. A társadalom erkölcsi tudatában a rossz fogalma az erkölcstelenre, az erkölcsi követelményekkel ellenkezőre, az **el**ítélendőre vonatkozó képzetek legáltalánosítottabb kifejezése, a negatív erkölcsi *tulajdonság*ok (*embergyűlölet*, csalás, *álnokság*, *kishitűség*, aljasság stb.) legáltalánosabb és legelvontabb jellemzője.

Az erkölcsi rosszat meg kell különböztetni a társadalmi rossztól (a *közjó* ellentététől). Ez utóbbi nemcsak erkölcsi, hanem tágabb fogalom, amely felöleli az ember (társadalom, osztály) érdekeivel és létszükségleteivel ellenkező, a társadalmi haladást gátló jelenségek összességét. Az erkölcsi rossz viszont csak annyiban szolgálhat társadalmi jelenségek jellemzőjéül, amennyiben ezeket a jelenségeket az erkölcsi tudat egy bizonyos személy (csoport, osztály) akaratának megnyilvánulásaként fogja fel és amennyiben ezek valaki bűnéül róhatók fel

(lásd *Bűnösség*). Erkölcsi rossznak rendszerint az emberek negatív *tetteit* értékelik. Például a kizsákmányoló társadalomban az igazságtalan életkörülményeket a dolgozók társadalmi rossznak tekintik, valamely személy igazságtalan cselekvéseit embertelen magatartását viszont erkölcsi rossznak is, amennyiben ezekben az illető akarata megnyilvánul.

Az erkölcsi rossz eredeti forrása a társadalmi rossz, mivel éppen az emberek társadalmi életfeltételei határozzák meg az adott társadalomra nézve tipikus magatartásformákat. A szociális igazságtalanság, az emberek közötti érdekellentét és ellenségeskedés, az ember elnyomatása és jogfosztottsága – a kizsákmányoló társadalomnak mindezek a jelenségei szükségképpen szülik az erkölcsi rosszat (lásd *Bűntett*), következésképp, hogy az ember életéből ki lehessen küszöbölni az erkölcsi visszásságokat, meg kell szüntetni az ezeket előidéző társadalmi viszonyokat.

Az etika történetében újra meg újra felvetődött az erkölcsi rossz eredetének és leküzdésének problémája, de a Marx előtti etika szükségképpen nem ismerhette fel a rossz valóságos forrásait, és így nem tudta e kérdést elméletileg sem tisztázni. A vallási etikai elméletek a rosszat általában az emberi létezés végzetszerű velejárójának tekintik lásd *Eszkatológia*), sőt olykor még igazolják is mint az isteni „predesztináció" érvényesülését (lásd *Teodicea*). Ugyanilyen elkerülhetetlennek tünteti fel a rosszat Kant etikája is, aki azt az ember érzéki természetének szükségszerű következményeként fogja fel. A felvilágosítók, éppen ellenkezőleg, a rosszban annak következményét látják, hogy az ember nem érti meg igazi természetét, s a rosszat a műveltség terjesztésével akarják leküzdeni.

Csak a marxista etika vizsgálja e kérdést konkrét történelmi síkon, bebizonyítva, hogy a tőkés társadalomra jellemző szociális és erkölcsi visszásságok a szocializmus és a kommunizmus építése során megszűnnek. Ez persze nem jelenti azt, hogy a kommunista társadalomban eltűnik majd a rossz mint olyan. Az erkölcsi rossznak azon konkrét fajtái szűnnek meg, amelyek az osztálytársadalmakra jellemzők. A rossz és a jó továbbra is megmaradnak mint olyan korrelatív erkölcsi fogalmak, amelyekkel a valóság jelenségeit negatíve vagy pozitíve értékeljük, amelyekkel az életben kialakuló ellentmondásokat és leküzdésük szükségességét tudatosítjuk önmagunkban és másokban egyaránt.

Sekélyesség – erkölcsi és esztétikai fogalom; az olyan élet- és gondolkodásmódot jellemzi, amely vulgarizálja, a korlátolt nyárspolgári felfogás szintjére süllyeszti az emberiség szellemi értékeit, lealacsonyítja az emberi méltóság eszméjét. A sekélyesség sokféle megnyilvánulásai közé tartoznak a következők: az *érdek*ek korlátoltsága, a *motívum*ok alantassága, a magasröptű eszmefuttatásokkal és szentimentális ábrándozással leplezett kisszerűség a cselekvésben – „kis ügyecskék és nagy illúziók" (Marx–Engels); a nyárspolgári „életbölcsesség" a „magához való ész" erkölcsi életelvvé emelése; az önelégült középszerűség, amely úgy erősíti meg magát, hogy harciasan tagad és kigúnyol mindent, ami valóban magasztos, hősi, nagy, ami meghaladja a hétköznapit; a szűk látókör, a valóság és az általa támasztott követelmények vulgáris értelmezése; a humorérzék és a szellemesség hiánya; a vulgáris ízlés, a divat szolgai utánzása az öltözködés és a modor terén. A sekélyesség olykor a tudományban is megnyilvánul – a köznapi gondolkodás képzeteinek átvitele az elméletbe, a készen kapott gondolatok vulgarizálása. A sekélyesség kapcsolatban áll a *kispolgáriság*gal, a *gőg*gel, a *maradiság*gal és a *dogmatizmus*sal.

A marxizmus klasszikusai ismételten bírálták a burzsoázia élet- és gondolkodásmódjának, többek között a burzsoá áltudománynak a sekélyességét, rámutatva a burzsoá tudománynak a kapitalista társadalom kupeckedő szellemével való kapcsolatára. Különösen kíméletlenül gúnyolták a kispolgárság „nyárspolgári sekélyességét". Marx rendkívül találóan és szemléletesen jellemezte ezt a harcias sekélyességet: „Lapos, hencegő, szájhősködő... követelőzően nyers a támadásban, hisztérikusan érzékeny a más nyerseségével szemben... állandóan erkölcsöt prédikál, állandóan megsérti az erkölcsöt; patetikus és közönséges a legkomikusabb egymásbafonódásban... ugyanolyan gőggel fitogtatja a népi ésszel szemben a kispolgári, tudálékos félműveltséget, mint a tudománnyal szemben az úgynevezett »egészséges emberi észt«... ugyanúgy meg van bűvölve dogmatikus fogalmak [Begriffe] által, mint ahogy minden értéssel [Begrei-

fen] szemben egy kicsinyes gyakorlathoz apellál; dühöng a reakció ellen, reakciót tanúsít a haladással szemben..."

A szocialista társadalomban a sekélyesség a kispolgári erkölcsi szokások, a kispolgári ízlés csökevénye. Leküzdése megköveteli a magántulajdonosi gondolkodás és a gerinctelenség kiküszöbölését, a néptömegek szellemi kulturáltságának fejlesztését, az emberek önmagukhoz és környezetükhöz való alkotó és kritikai viszonyának kialakítását.

Szabadság, erkölcsi – *etikai kategória,* amely a következő problémakört öleli fel: az ember lehetőségei és képessége arra, hogy önálló, öntevékeny és alkotó személyiség legyen, s erkölcsi tevékenységében kifejezésre juttassa emberi lényegét.

A különféle idealista elméletek az erkölcsi szabadságot az emberre mint olyanra jellemző (a természettől vagy az istentől adott) *akaratszabadság*nak tekintik. Ez az öröktől fogva meglevő tulajdonság az előfeltétele az erkölcsnek: csak e szabadság révén lehet az ember morális lény, viselhet felelősséget a saját tetteiért. A szabadságnak ez a merőben formális, megalapozatlan hipotézise óhatatlanul a szabadság végletesen absztrakt értelmezéséhez vezetett. A polgári etika a szabadságot úgy fogja fel, mint a külső (természeti és társadalmi) függőségtől való szabadságot, mint az ember lehetőségét arra, hogy cselekedeteiben csak a saját óhajaira legyen tekintettel, végeredményben mint puszta önkényt.

A marxista etika ezzel szemben a szabadságot konkrét történetiségében fogja fel, mint csupán meghatározott feltételek között elérhető állapotot, mint az ember társadalmi és szellemi fejlődésének eredményét. „Nem a természeti törvényektől való álmodott függetlenségben rejlik a szabadság – írja Engels –, hanem e törvények megismerésében és az ezzel adott lehetőségben, hogy tervszerűen, meghatározott célokra hatni engedjük őket."

A szabadságnak ebből az általános filozófiai meghatározásából következik az erkölcsi szabadság marxista felfogása is. Objektív feltétele az *ember és társadalom* közti ellentétek megszűnése, aminek eredményeképpen az erkölcsi követelmények többé nem állnak szemben az egyénnel idegen tényezőként. A társadalmi és az egyéni érdekek egysége alapján már a szocialista társadalomban létrejönnek az objektív feltételei annak, hogy az egyén ne a saját érdekei ellenére teljesítse erkölcsi kötelességét, hanem a minden emberre nézve – tehát önmagára nézve is – közös érdekeket szem előtt tartva. Minél teljesebbé és sokoldalúbbá válik a kommunista tár-

sadalom építése során az egyéni és a társadalmi érdekek egysége, annál nagyobb mértékben válik képessé az egyén arra, hogy szabadon valósítsa meg erkölcsi tevékenységét.

Az erkölcsi szabadság szubjektív oldala az egyéni *tudatosság* fejlődése. A tudatosság révén az ember képessé válik arra, hogy önállóan, külső kényszer nélkül, saját kötelességérzetének engedelmeskedve, olyan tetteket vigyen véghez, amelyeket a legcélszerűbbnek ítél a társadalomra nézve. Ez esetben a külső erkölcsi szükségszerűség belső, szubjektív szükségszerűséggé válik, az erkölcsi előírásnak való engedelmesség az egyéni *lelkiismeret* önkéntes követésévé, a társadalmi szabályok puszta teljesítése az erkölcsi alapelvek alkotó megvalósításává, személyes döntés alapján. De még az ilyen erkölcsi szabadság sem teljes, mivel nem zárja ki a belső kényszert. A teljes szabadság állapota akkor jön létre, amikor a felismert szükségszerűség személyes erkölcsi *hajlammá*, belső szükségletté válik, amikor az ember számára a társadalom érdekei elválaszthatatlanok saját egyéni érdekeitől. Az egyes embernél ez az állapot a személyiség sokoldalú erkölcsi *nevelése* és *önnevelése* folyamán jön létre, mint a nagy néptömegek tevékenységét jellemző általános társadalmi jelenség a kommunista társadalmi viszonyok megszilárdulása folyamán alakul ki.

Szakmai etika – a különböző foglalkozások sajátosságaival összefüggő, azokat kifejező specifikus erkölcsi *követelmények* rendszere. Az erkölcsi követelmények általános tartalmai a társadalmilag hasznos munka különböző területeire vonatkoztatva sajátos formában jelennek meg. Noha a különböző foglalkozású emberek konkrét kötelezettségei a *munkaerkölcs*nek elvileg azonos követelményein alapulnak, az egyes foglalkozásokban kialakulnak a szakmai erkölcs specifikus követelményei is. Ezek a követelmények rendszerint a szakmai *becsület*, a szakmai *büszkeség* fogalmához kapcsolódnak.

A szocialista társadalomban a szakmai becsületnek az az alapja, hogy minden, az ember és a társadalom javát szolgáló munka egyaránt felelősségteljes, „becsület és dicsőség dolga". Minden szakmai etika normáinak tartalmát végső soron a kommunista erkölcs általános elvei határozzák meg (a munkához való tudatos viszony, a humánus viszony az emberhez, a *kollektivizmus*, a kötelezettségek becsületes teljesítése stb.).

Szakmai etikán általában az orvos, a tudós, a pedagógus, a jogász, a művész erkölcsét, vagyis az olyan foglalkozási ágak erkölcsét értik, amelyeket ré-

gebben „szabad foglalkozásoknak" neveztek, s melyek a szocialista társadalomban közvetlen kapcsolatban vannak az egyén nevelésével és szükségleteinek kielégítésével.

Az orvosi etika alapkérdései az orvosi hivatás humánus rendeltetésével függnek össze. Az orvosi etika egyik első követelménye (amely az orvostudomány atyja, Hippokratész nevéhez fűződik), hogy az orvos segítsen minden betegen, tekintet nélkül társadalmi és vagyoni helyzetére, még a sebesült ellenségen is. Kötelessége, hogy maximális gondossággal és körültekintéssel kezelje a beteget, vegyen igénybe minden eszközt életének megmentésére, még akkor is, amikor a beteg állapotát reménytelennek ítéli. Az orvosi etika a legsúlyosabb bűntettnek minősíti az embereken végzett kockázatos kísérleteket (a fasiszta „orvosok" tömegméretekben végeztek ilyen kísérleteket). Az orvostudomány történetében gyakran előfordult, hogy az orvos önmagán próbálta ki az új készítményt, nem a beteg, hanem a maga életét téve kockára. Az orvosi etika hagyományos nehéz problémái közé tartozik például az, hogy mindig meg kell-e mondani az igazat a betegnek, ha veszélyes az állapota vagy ha gyógyíthatatlan betegségben szenved.

A jog képviselőjével szemben elsőrendű követelmény a *becsületesség*, a megvesztegethetetlenség, a törvény szellemének és betűjének tiszteletben tartása, a törvény előtti egyenlőség érvényesítése. Ezek az alapelvek, amelyeket még a római jog fogalmazott meg, a kizsákmányoló társadalmakban gyakran sérelmet szenvednek. A szocialista jog egyik humánus elve az „ártatlanság védelme", amelynek értelmében a vádlottat mindaddig ártatlannak kell tekinteni, amíg a bíróság nem tekinti bizonyítottnak bűnösségét. A Szovjetunióban a szocialista törvényesség helyreállításával összefüggésben szigorúan elítélték az olyan nyomozási módszereket, amelyek lényegében a jogi etika követelményeinek megsértését jelentették: a névtelen feljelentések bizonyítékul való elfogadását, a beismerő vallomásnak fenyegetésekkel és erőszakkal való kicsikarását, és a kikényszerített „beismerésnek" a bűnösség bizonyítására való felhasználását. A szovjet jogász kötelessége, hogy legyen humánus a jogsértővel szemben, biztosítson számára maximális lehetőséget a védekezéshez, a törvény erejét ne csak büntetésre, hanem a bűnös nevelésére és megjavítására is használja fel.

A tudomány területén a szakmai etika megköveteli a szovjet tudóstól, hogy legyen tudatában a nagyszerű célnak, az emberek szolgálatának, megköveteli a tudomány lelkiismeretességével és egyéni becsüle-

tességével szervesen összeforrott kommunista *eszmeiség*et. A valódi pártosság szellemének ellentmond, ha a tudós a marxizmus–leninizmus eszmei tisztaságának rovására a konjunktúrához, „a pillanat követelményeihez" alkalmazkodik, feladata éppen ellenkezőleg, hogy mélyrehatóan elemezze az objektív valóságot a maga teljes bonyolultságában és ellentmondásosságában. A marxista tudomány szellemével ellentétes minden olyan próbálkozás, ha valamelyik iskola monopolhelyzetre tör, elfojtja a kritikát, megbélyegzi és üldözi azokat, akik más véleményen vannak, a csoportérdekeit elébe helyezi a közérdeknek. A tudományos etika normáinak megsértése, továbbá a tények szépítése, a *dogmatizmus*, a betűrágás, a hivatalos tekintélyekre való hivatkozás mint valamely tétel helyességének kizárólagos bizonyítása. Az ilyen jelenségek mögött mindig a tudományos kutatás légkörét mérgező elvtelenség, eszmeietlenség, karrierizmus rejtőzik. A tudományos etika szigorúan elítéli a plágiumot, a mások felfedezése és gondolatai eltulajdonítását. Mindezek a követelmények némileg módosult formában érvényesek az irodalom és a művészet területén is.

Szándék – a cselekvés végrehajtására és meghatározott eredmény elérésére vonatkozó elhatározás. A szándék az ember akarati irányultsága (lásd *Késztetés*), amely előzetes pszichikai tevékenység eredménye: az ember tudatosítja az előtte álló feladatokat, amelyeket (a saját, a társadalom vagy más emberek) *érdek*ei és szükségletei határoznak meg, kitűzi maga elé a célt, kiválasztja a megfelelő eszközöket, amelyekkel ezt a célt el akarja érni. A pszichikai tevékenységnek mindezek az aktusai végbemehetnek mind gondolati, mind emocionális formában. A kommunista erkölcs szempontjából az a lényeges, hogy az ember mennyire van tisztában a szándékában álló cselekedetek társadalmi jelentőségével – vagyis a szándékok tartalma és tudatosságuk foka –, és hogy a cselekvések mennyire felelnek meg a szándékoknak (lásd *Szándék és tett*, valamint *Tudatosság*, *Elvi szilárdság*, *Őszinteség*).

Szándék és tett – Az embernek már az őskorban, amikor először kezdte megkülönböztetni magát az ősközösségi nemzetségtől, tapasztalnia kellett, hogy tőle idegen társadalmi erőktől függ, s ennek folytán tettei – gyakran *szándék*ai ellenére – nem kívánt, számára végzetes *következmény*ekkel járnak. Az embereknek az objektív társadalmi körülményektől való meg nem értett függése az ógörög mitológiában a „végzet", a „sors" képzeteiben tükröző-

dött: ezeknek tulajdonították, hogy olykor még a jó szándékok is erkölcstelen *cselekedet*ekbe torkollnak. Ezt a tudatlanságból elkövetett bűnt a görög művészet az adott ember egyéni tragédiájaként fogta fel – utóbb, a kereszténységben már úgy jelent meg, mint az egész emberi nem *bűnössége* istennel szemben. A szándék és tett viszonyának problémája ettől fogva az etika egész történetén végigvonul. A polgári etika számára ez a probléma megoldhatatlan, mert a kapitalizmusban a spontán erők érvényesülése következtében az ember gyakran nem láthatja előre cselekedeteinek következményeit. A deontologikus *intuitivizmus* azt hirdeti, hogy az ember csak szándékaiért és törekvéseiért felelős, nem felelős azonban tetteinek következményeiért, amelyek szándékaitól függetlenek. Az *egzisztencializmus* és a *neoprotestantizmus* hívei ezzel szemben teljes mértékben felelőssé teszik az embert cselekedeteinek előreláthatatlan tragikus következményeiért, szerintük az embernek mindig „vállalnia kell a bűnt", sztoikusan kell fogadnia elgondolásainak kudarcát. Mindkét álláspont – ha következetesen végigviszik – objektíve passzivitásra kárhoztatja az embert.

A marxista etika abból indul ki, hogy a szándékok és tettek viszonyának problémája gyakorlatilag megoldódik a kommunista társadalom építésének folyamatában, amikor az ember felismeri és ellenőrzése alá vonja a társadalmi törvények működését. Ekkor a szándék és tett közötti ellentét többé nem lesz általános jelenség és elveszti azt az elvileg megoldhatatlan jellegét, amely a kapitalista társadalomban jellemzi. Egyes esetekben, természetesen bizonyos körülmények folytán, különböző tényezők figyelmen kívül hagyása következtében az ember nem éri el azt az eredményt, amelyre törekedett. Ilyen hibák és tévedések előfordulhatnak a társadalmi viszonylatban is. De a szocialista társadalom előtt álló legfőbb közös célok, amelyeket a kommunista építés gyakorlata vet fel, a történelmi fejlődés objektív tendenciáit tükrözik, s ezért – ha kerülő utakon, visszaeséseken keresztül is, de megvalósulnak. E folyamat során lényegesen megváltozik az egyes ember cselekvőképessége is, az egyén valóban felelőssé válik tevékenységének eredményeiért. A kommunista erkölcs szerint a tudatosan cselekvő embernek nemcsak szándékaiért kell felelnie, hanem cselekedeteinek társadalmi jelentőségéért is, mert tetteinek következményeit előre láthatja. „A »jó« szándék – írta Lenin – a legjobb esetben Karp, Pjotr, Szidor szubjektív ügye marad", a cselekedetek társadalmi jelentősége viszont objektív tény.

Szankció, erkölcsi – az erkölcsi *követelmények* megerősítése az emberek cselekedeteinek (továbbá társadalmi jelenségeknek) a helyeslése vagy elítélése révén. A társadalom, annak biztosítására, hogy minden ember teljesítse a számára előírt követelményeket, különböző fajtájú szankciókat alkalmaz: gazdasági (jutalmak vagy bírságok), jogi (bűnvádi felelősség) szankciókat, az adminisztratív rendszabályok és a társadalmi ráhatás különféle formáit. Mindezek a szankciók az igazságtevés, a *helyeslés és elmarasztalás* különféle formái, amelyek valamely módon érintik az ember helyzetét és érdekeit. Az erkölcsi szankció az emberek magatartásának *értékelése* révén érvényesül. Az erkölcsi tudat értékítéletei egyben követelményelemeket is tartalmaznak, pozitív és negatív értelemben egyaránt (előírás, tilalom). Az értékítéletben kifejeződő erkölcsi szankció tehát az emberi magatartás szabályozásának kiegészítő eszköze, megerősíti az erkölcsi *normák*ban és *erkölcsi alapelvek*ben kifejeződő követelményeket. Az erkölcsi szankció *tekintélye* az értékelő egyén *tudatosság*án alapszik; az határozza meg, hogy az értékelő maga mennyire sajátította el tartalmilag az erkölcsi követelményeket, és miképpen teljesíti azokat. Mivel az erkölcs a társadalmi pszichológia egyik formája, az erkölcsi szankció nemcsak egyes emberek tetteire alkalmazható, hanem társadalmi intézményekkel, társadalmi jelenségekkel, sőt egész társadalmakkal szemben is.

Szégyen – a személyiség erkölcsi *öntudat*ának egyik megnyilvánulása; *erkölcsi érzelem,* amellyel az ember kifejezésre juttatja, hogy elítéli *cselekvés*eit, *motívum*ait és erkölcsi *tulajdonság*ait. Az ember vagy önmaga ismeri fel ezek erkölcstelen voltát, vagy mások elítélő véleményének a hatására. A szégyen ellentéte a *büszkeség,* az ember pozitív viszonya önmagához.

A szégyenérzet a személyiség elidegeníthetetlen sajátossága. Akkor kezd kifejlődni, amikor az egyén már megkülönbözteti magát a közösségtől. A magántulajdon megjelenésével és a társadalomnak osztályokra tagozódásával, a rendi *becsület* kifejlődésével a szégyenérzet gyakran eltorzult formában jelentkezik. Az ember szégyenkezhet azért, mert szegény, mert „alsóbb" rendből származik, mert rendi büszkeségén csorbát szenvedett. Ennek a torz szégyenérzetnek a csökevényei olykor a szocialista társadalomban is jelentkeznek. A kommunista erkölcs megszabadítja az embereket ettől a hamis szégyentől. A szégyen érzését azokban az esetekben ismeri el, amikor valóban erkölcstelen, a társadalom és a többi ember érdekeit sértő tettekből fakad.

Személyes példa – lásd *Példamutatás*.

Személyi kultusz – egy bizonyos személynek (rendszerint a hatalom birtokosának) túlzott tisztelete, emberfeletti képességekkel és érdemekkel, kivételes történelmi szereppel való felruházása. Az osztálytársadalomban a személyi kultusz az állam, az egyház vagy egyéb intézmények egyeduralmának ideológiai visszatükröződése volt, a néptömegek elnyomott helyzetével és a hatalomnak egy ember kezében való összpontosulásával állt összefüggésben (az ókori Egyiptomban a fáraó, Kínában a császár, a feudális Európában az uralkodó, a fasiszta Németországban a „Führer", a katolikus egyházban a „csalhatatlan" pápa). Az uralkodók istenítése a néptömegek – a kizsákmányoló osztályok uralmának megszilárdítását szolgáló – szellemi leigázásának egyik formája volt, amely számos filozófiai elméletben nyert elméleti megalapozást (a „zsenik", a „hősök", a „kritikai személyiségek" stb. kultusza a romantikus Schelling és Carlyle, az ifjúhegeliánus Bruno Bauer és Stirner, az orosz narodnyikok, Nietzsche stb. műveiben).

A marxizmus–leninizmus, a néptömegek és a személyiség történelmi szerepének tudományos értelmezéséből kiindulva, elveti a személyi kultuszt (lásd *Ember és társadalom, Egyén és közösség, Tekintély, Kezdeményezés*).

A személyi kultusz olyan jelenségeket idéz elő a társadalom életében, amelyek ellentétben állnak az erkölcs általános emberi normáival, és erkölcsi *formalizmus*hoz vezetnek. A társadalmi kötelesség teljesítéséhez való tudatos viszonyt általában az uralkodó, a „vezér", a legfőbb tekintélyhordozó akaratának vak végrehajtása váltja fel (lásd *Tekintélyelvűség*).

A személyi kultusz gyakorlata és ideológiája összeegyeztethetetlen a szocializmus társadalmi viszonyainak természetével. Az SZKP szigorúan elítélte a Szovjetunióban érvényesült személyi kultuszt, és következetesen harcol következményeinek felszámolásáért.

Személyiség, erkölcsi – az erkölcsi tevékenység alanya. Az ember akkor válik erkölcsi személyiséggé, ha cselekvéseit önként alárendeli a társadalom erkölcsi *követelmény*einek, értékeli és tudatosítja magában azok tartalmát és jelentését, képes rá, hogy erkölcsi célokat tűzzön ki maga elé és a konkrét körülményeknek megfelelő döntéseket hozzon, önállóan értékelje saját tetteit és a környező emberek cselekvéseit, nevelje önmagát (lásd *Önnevelés*). Az erkölcsi személyiség fogalma tehát az egyik legfontosabb *etikai kategória*, amely szorosan összefügg más fogalmakkal és prob-

lémákkal (lásd *Kötelesség, Felelősség, Öntudat, Lelkiismeret, Önértékelés, Emberi méltóság, Meggyőződés, Erkölcsi érzelmek*).

A burzsoá etika az erkölcsi személyiség problémáját általában annak az elméleti bizonyítására redukálta, hogy az egyén képes önállóan (a társadalomtól függetlenül) megfogalmazni önmaga számára az erkölcsi követelményeket. A marxista etika viszont itt nemcsak elméleti, hanem – gyakorlati jellegű – társadalmi problémát is lát, nevezetesen azt, hogy meg kell teremteni a feltételeket a szó valódi értelmében vett erkölcsi személyiségek tényleges kifejlődéséhez. A kommunizmus építése során létrejönnek ezek a feltételek az egyes emberek és a néptömegek számára (lásd *Személyiség sokoldalú fejlődése*). Ámde a személyiség ezen feltételek között sem úgy jelenik meg, mint teljesen független szubjektum, aki önmagából meríti erkölcsi fogalmait, hanem mint a társadalom erkölcsi *tudat*ának aktív közvetítője, aki gyakorlatilag elsajátította az emberiség története során kialakított erkölcsi kultúra teljes gazdagságát, és képes azt tevékenységében önállóan alkalmazni.

Személyiség sokoldalú fejlődése – Az ember harmonikus fejlődésének problémáját a munkamegosztáson alapuló társadalmi haladás ellentmondásos jellege veti fel. A munkamegosztás eredményeképpen az egyes ember csak egy részét végzi annak, ami az emberi tárgyi tevékenység egészét alkotja, ezáltal egyoldalúvá válik, s képességeinek szintje nagymértékben elmarad a társadalmi kultúra szintje mögött. Az ember harmonikus fejlődése a társadalmi kultúra olyan elsajátítását jelenti, hogy minden egyes ember öntevékeny és alkotó személyiséggé váljék.

A társadalmi munkamegosztás, szemben a specializálódással, a különböző emberek tevékenységének sajátos, meghatározott tárgyakra való összpontosításával, magának a munkának, mint az anyagi és szellemi kultúra egész tárgyi világát termelő és újratermelő tevékenységnek a felbontását jelenti, magának a munkatevékenységnek részfunkciókra való felbontását és az egyes embereknek egy-egy ilyen funkcióhoz való hozzákötését. „Azáltal, hogy a munkát megosztják, megosztják az embert is" – mondja Engels; az ember eltorzul, egyoldalúvá, „rész"-emberré válik (Marx). Az anyagi és a szellemi, a fizikai és az intellektuális munka, a gyakorlati és az elméleti, a végrehajtó és az irányító tevékenység szétválása, elkülönülése fokozatosan teljes ellentétté vált, ami a társadalomnak antagonisztikus osztályokra való szakadásában jutott kifejezésre. Az ipari és a mezőgazdasági munka szétválása, a tudomány, a művészet,

az ideológia stb. egymással szembenálló szférákká való elkülönülése azt jelenti, hogy az emberi élet oldalai, a sok emberi képesség csak a maga egészében vett társadalom képességeivé alakul át. Ezenfelül a különféle társadalmi intézmények tevékenységének számos aspektusa természeténél fogva nem lehet az emberi személyiség sajátja.

A munka ilyen elnyomorító megosztásának rendszerében, az osztályviszonyok rendszerében maga az ember hozza létre a fölötte álló, elidegenedett erők egész hierarchiáját (lásd *Elidegenedés*). Az ember a maga „résztevékenységének" keretei között csak egy végtelenül kicsiny részecskéje az egész (a társadalom) átláthatatlan életének. Tevékenységének szükségessége úgy jelenik meg számára, mint külső, kényszerítő követelmény, amelynek ő puszta végrehajtója. Ahelyett, hogy szabad, öntevékeny szubjektum lenne, életformájának tudatos alkotója – objektummá, a kívülről diktált kötelezettség vak végrehajtójává válik, akit a társadalom csupán mint eszközt, mint munkaerőt használ fel. A társadalomban az összes, alapvető magatartás-formák előre meghatározott funkciókként vannak kiszabva az ember számára. Ennek megfelelően az uralkodó osztályerkölcs e társadalmi funkciók teljesítésének egyik szabályozója és a társadalmi normák kényszerű voltának kifejezője. Ezek a körülmények az embert valósággal rákényszerítik arra, hogy az erkölcsi kötelességet úgy tekintse, mint ami elvileg idegen saját hajlamaitól és szükségleteitől. Ez jellemzi az ember helyzetét az osztálytársadalmak egész története során.

A szocializmus kiküszöböli az osztályellentéteket. A kommunizmus építése során fokozatosan leküzdik az egyént elnyomorító társadalmi munkamegosztást, a fizikai és szellemi, irányító és végrehajtó stb. munka szétválását. Ezt nem egyszerűen több munkafunkciónak egy személyre való átruházásával, nem azon „rész"-funkciók mechanikus egyesítésével érik el, amelyeket a társadalmi munkamegosztás és a munka elidegenedése létrehozott, hanem magának e szétforgácsoltságnak a kiküszöbölésével, a gazdag alkotó tartalmú tevékenység fejlesztése révén. Már a kapitalizmusban is maga a nagyipar megköveteli „a munkások lehető legnagyobb sokoldalúságát" (Marx) és a munkafajták váltogatását – a kommunista társadalom kifejlődése nem egyszerűen sokoldalú, hanem harmonikus tevékenységet követel meg, amely minden egyes ember elsőrendű szükségletévé vált. Az ember magában a munkafolyamatban sajátítja el mindazokat a funkciókat (igazgatási-ellenőrzési, elosztási és irányítási,

őrzési funkciókat), amelyek azelőtt fölötte álltak (és ezzel feleslegessé teszi különválásukat). Saját tevékenységébe beleépíti mindezeknek a feladatoknak a megoldását mint mellékfunkciókat; univerzális és alkotó szubjektummá válik. Éppen ez jelenti a személyiség harmonikus fejlődését. Mindaz, amit a társadalom mint egész szükségletei diktálnak, az egyes ember tevékenységének szükségszerű tartalmává, saját szükségletévé válik. Megvalósul az egyén és a társadalom céljainak egysége.

E probléma megoldásának erkölcsi jelentősége abból adódik, hogy az ember a társadalmat és a társadalom az embert nem tekinti többé eszköznek. Egyfelől, az egyén közvetlenül magáévá teszi a társadalom céljait. Másfelől, a társadalom nem tűz ki olyan célt, amely ellentétes az egyén érdekeivel és törekvéseivel. A kommunizmus alapelve „minden egyén teljes és szabad fejlődése" (Marx). Éppen ezért az emberek közötti közvetlen viszonyban sem teszi senki eszközévé a másikat. A szükségletek, az önző törekvések és az erkölcsi kötelesség közötti ellentét helyébe az emberi öntudat lép: a társadalom ügyeiért való felelősség maga is szükségletté válik.

A sokoldalúan fejlett ember kialakítása a *kommunista nevelés* középpontjában áll, mint a kommunizmus felépítésének elengedhetetlen feltétele.

Szerénység – erkölcsi *tulajdonság*, amely a személyiséget másokhoz és önmagához való viszonyának szempontjából jellemzi, és abban nyilvánul meg, hogy az egyén nem tulajdonít magának kivételes érdemeket vagy különleges jogokat, önként aláveti magát a társadalmi *fegyelem* követelményeinek, szükségleteit az adott társadalom anyagi életfeltételeihez igazítja, türelmet tanúsít mások kisebb hibáival szemben, ha ezek csupán az ő érdekeit érintik, kritikusan értékeli saját érdemeit és hibáit.

A szerénység a társadalommal és más emberekkel szembeni kötelességek tudatosulásának egyik formája. A szerény ember azért nem tulajdonít különös jelentőséget a saját pozitív tulajdonságainak, mert azokat magára nézve teljes mértékben kötelezőnek, magától értetődőnek tartja. Ez különösen azokra jellemző, akiknek valóban kivételes érdemeik vannak, például azokra, akik önként az emberiség szolgálatának szentelték életüket.

Marx, Engels és Lenin élete a szerénység nagyszerű példájául szolgálhat. „Mivel ellensége vagyok mindenféle személyi kultusznak – írta Marx –, nem engedhetem meg, hogy nyilvánosságra kerüljön sok olyan fogalmazvány, amelyekben elismerték érdemeimet." Lenin rámutatott, hogy a pártvezető számára teljesen megengedhe-

tetlen a túlzott magabiztosság, az elvtársaival szembeni türelmetlenség. A társadalmi és az egyéni életben tanúsított szerénység a *kommunista erkölcs* egyik követelménye.

Szeretet – az emberek között a kölcsönös érdeklődés és vonzalom alapján kialakuló szoros, közeli összetartozás kapcsolatának megfelelő érzelem. Megnyilvánulásai a legkülönbözőbbek lehetnek; a szerelem, a kölcsönös rokonszenv és *barátság* különféle érzelmei az emberek között (tágabb értelemben: az anyagi és szellemi érdekközösség alapján kialakuló társadalmon belüli kapcsolatok), végül az embernek a megismerés és a gyakorlati tevékenység tárgyához való pozitív viszonya (a természet, az igazság, az élet szeretete stb.). A szeretet tehát az emberek közötti olyan kapcsolat, amelyben az egyik ember a másikat önmagához közelállónak érzi, és valamilyen módon azonosítja magát vele; legmagasabb fokon a másik ember a legsajátabb szükségletévé válik. A szeretet ellentéte a *gyűlölet.*

A szeretet fogalma nagy szerepet játszott az erkölcsi tanok, az etika, sőt a filozófia történetében is. A szeretet fogalma, mint az emberi összetartozás sajátos fajtájának fogalma kezdettől fogva megjelenik az emberiség erkölcsi tudatában, ellentéteként annak a tényleges társadalmi megosztottságnak, amely a magánérdekek ellentétes voltán alapszik. A magántulajdon és az antagonisztikus osztályellentétek körülményei között a szeretet mint az emberek közötti kapcsolat elve reálisan csak igen szűk keretek között érvényesülhet, szinte kizárólag a vérrokonság, a házasság, a család vagy a barátság kötelékeivel egymáshoz fűzött emberek (házastársak, szülők és gyermekek, barátok) személyes kapcsolatainak körére korlátozódik. De az emberek gyakran éppen ezeket a kapcsolatokat tekintették eszményüknek.

A kölcsönös elidegenüléssel, versengéssel, gyűlölködéssel való elégedetlenségből nagyon korán megszületett az az ábránd, hogy ne csak az egyes emberek között, hanem valamennyi ember között, a társadalmi élet minden területén a szeretet uralkodjék. Így született az a parancsolat, amelyet a bibliában „Mózes törvényei" között találunk (i. e. V. sz.): „Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat." Később e parancsolatot a kereszténység is átvette, specifikusan vallásos értelmezésben (a szeretet elvének az az alapja, hogy minden ember istentől származik); már ez a vallásos értelmezési forma is azt tükrözte, hogy e parancsolat érvényesülése a magántulajdonon alapuló társadalomban gyakorlatilag lehetetlen. Abban

a mértékben, ahogyan a társadalmi fejlődés folyamán a szerelem és a barátság mindinkább erkölcsi tartalommal telítődött (lásd *Házasság és család*), a szeretetet az emberek közötti társadalmi kapcsolatok általános érvényű példaképének kezdték tekinteni. Például Feuerbach szerint az eszményi társadalom az emberek egymás iránti természetes vonzalmán, kölcsönös szeretetén alapul.

A szeretet hirdetése kezdettől fogva rendkívül ellentmondásos értelmű volt. Egyfelől a dolgozóknak az a törekvése jutott benne kifejezésre, hogy valóban emberi viszonyokat alakítsanak ki a társadalomban, leküzdjék a magánérdekek ellentétességét. A felebaráti szeretet hirdetése fontos szerepet játszott a *bosszú*nak mint az *igazságosság* érvényesítése nemzetségi elvének a kiküszöbölésében, ám egyszersmind azt sugallta az embereknek, hogy vessenek el minden erőszakot az igazságosságért való harcban, mivel a „kereszténvi szeretet" erkölcsi elve azt kívánja tőlük, hogy mondjanak le egyéni érdekeikről a másik ember kedvéért (lásd *Altruizmus*), legyenek alázatosak (lásd *Alázat*), ne álljanak ellent a gonosznak erővel, bocsássanak meg ellenségüknek, aki rosszat tett velük. Ezért a szeretet elvét másfelől az osztálytársadalom uralkodó ideológiája eszközként használta fel a kizsákmányolás és a társadalmi igazságtalanság fenntartására. Ez az elv az elnyomók iránti engedelmességre nevelte az embereket. A szeretet hirdetése fokozatosan egyre képmutatóbb értelmet nyert: nem az volt a rendeltetése, hogy valóban megszüntesse az ellenségeskedést, hanem csak az, hogy olyan illúziót keltsen, mintha e reális társadalmi viszonyokon kívül léteznének a „felebaráti szeretet" transzcendens törvényei (lásd *Teonóm etika*).

A kommunista erkölcs a magáénak vallja az emberek közötti szeretetről szőtt évszázados ábránd valóban humánus elemeit. De tagadja a szeretet elvében mindazt, ami a társadalmi igazságtalanság fennmaradását segíti elő. A valóban emberi kapcsolatok létrehozásának problémája a társadalmi viszonyok forradalmi átalakítása útján oldódik meg, elsősorban az emberi kapcsolatok igazságtalanságát okozó magántulajdon felszámolásával. Az emberek iránti szeretetet a kommunista erkölcs úgy értelmezi, mint az egész emberiség érdekei gyakorlati szolgálatának követelményét. Ez pedig annyit jelent, hogy a szeretet nem lehetséges a rossz hordozóinak gyűlölete nélkül, az osztály- és ideológiai ellenséggel vívott harc nélkül. A közös célok által egyesített emberek közötti viszonyban a szeretet feltételezi a kölcsönös megbecsülést, vagyis éppen nem a mindent megbocsátást, ha-

nem a magasfokú igényességet minden egyes emberrel szemben. Az elvont „felebaráti szeretet" helyébe a kommunista erkölcs átfogóbb és egyben konkrétabb elveket állít: a kommunista *humanizmus*t, a *kollektivizmus*t, az elvtársi *kölcsönös segítség*et, a népek barátságát és testvériségét, a világ dolgozóival való *szolidaritás*t.

Szkepticizmus – 1. *Erkölcsi:* az ember erkölcsi lehetőségeit alábecsülő, erkölcsi cselekvőképességét tagadó szemlélet. Az erkölcsi szkepticizmus a legkülönfélébb formákban nyilvánulhat meg: például abban az állításban, hogy az ember „természeténél fogva" gonosz, „bűnös" lény, képtelen társadalmi életében erkölcsösen cselekedni, felfogni az *erkölcsi jó* igazi tartalmát, tudatosan és önként törekedni a jó megvalósítására; vagy annak tagadásában, hogy az ember legyőzheti a társadalom szociális és erkölcsi visszásságait, igazságos és humánus rendszert teremthet, megvalósíthatja erkölcsi *eszmény*ét. Az ilyen jellegű szkepticizmus rendszerint az erkölcsi haladás kétségbevonásához kapcsolódik (lásd *Pesszimizmus*).

Az ember erkölcsi cselekvőképességére vonatkozó szkeptikus elképzelések valamely társadalmi rendszer hanyatlásának, pusztulása közeledésének időszakaiban terjednek el a társadalom erkölcsi tudatában és az etikai elméletekben. A jelenkori kapitalizmusban ez a szemlélet a *neoprotestantizmus* etikai elméletében jutott kifejezésre a legteljesebben. A szkeptikus motívumok teljesen idegenek a marxista etikától, amely abból a tételből indul ki, hogy az ember történelmi (és ezen belül morális) lehetőségei korlátlanok.

2. *Etikai:* az erkölcsi fogalmak ítélete természetére vonatkozó felfogás, amely tagadja ezek objektív jelentőségét és megismerő jellegét. Bár ez a nézet nemegyszer hangot kapott régebbi etikai tanokban is, az etikai szkepticizmus részletesen kifejtett megalapozása csak a XIX. sz. végi–XX. sz. eleji polgári elméletekben történt meg (W. Sumner, V. Pareto, K. Mannheim). A szkepticizmus mai hívei azt állítják, hogy az erkölcsi képzetek nem tükrözik az objektív valóságot, és nem értékelhetők az igazság vagy hamisság szempontjából. Az emberek – úgymond – hajlamosak arra, hogy erkölcsi eszméiknek racionális értelmet, objektív jelentőséget tulajdonítsanak, holott azokban valójában csupán valamely társadalom megszokott magatartásmódjai jutnak kifejezésre és nyernek megalapozást. Ez az okfejtés nem azért hibás, mert kapcsolatot teremt az erkölcsi eszmék és a társadalom erkölcsi *szokás*ai, illetve *közszokás*ai között, hanem azért, mert ezeket a szoká-

sokat esetlegesnek, a társadalom objektív fejlődéstörvényeitől függetlennek tekinti. Ebből fakad az a meggyőződés, hogy az erkölcsi képzeteket nem lehet tudományosan megalapozni, illetve tudományos kritika tárgyává tenni. Az erkölcsi fogalmak és ítéletek szkeptikus szemlélete a *neopozitivizmus*ban jelentkezik a legfejlettebb formájában.

A marxista etika az erkölcsi fogalmakat a társadalmi tudat sajátos formájának tekinti, a társadalmi tudat pedig valamely módon mindig egy adott társadalom, illetve osztály objektív létfeltételeit tükrözi. E visszatükrözés a történelem során sok vonatkozásban hamis volt; a valóság az erkölcsi eszmékben rendszerint eltorzított, fantasztikus formában jelent meg. A társadalom vagy osztály valóságos szociális szükségleteit, amelyekből az erkölcsi követelmények fakadtak, isteni parancsolatokként, a világmindenség erkölcsi törvényeiként, vagy az emberi természet követelményeiként értelmezték. Még azokban az esetekben, amikor az erkölcsi alapelvek valóságos emberi érdekekhez kapcsolódtak, az általános emberi szükségletek mezében mindig egy meghatározott osztály érdekei rejtőztek.

Az összes eddigi erkölcsi eszmékhez képest a kommunista erkölcs tartalmazza a legtöbb igaz ismeretet. Először is, a történelmi folyamat tudományos megértésére épül, és *eszménye* az a társadalom, amely valóban a jövő társadalma. Másodszor, mentes az erkölcsi alapelvek és követelmények eredetére vonatkozó fantasztikus képzetektől. Harmadszor, ez az első olyan erkölcs a történelemben, amely a benne kifejezésre jutó érdekek következtében valóban általános emberi erkölcs (lásd még *Általános emberi az erkölcsben; Igazság és erkölcs; Erkölcs és tudomány*).

„Szociális etika" – tanítás, amelynek segítségével a mai teológusok megpróbálják az „abszolút", azaz helytől és időtől független krisztusi erkölcsöt hozzáidomítani a jelenkori kapitalizmus konkrét társadalmi feltételeihez. A „szociális etika" a bibliai dogmákat a napjainkban fennálló tulajdonformákra és állami-jogi viszonyokra alkalmazva értelmezi. A „szociális etika" segítségével igyekeznek a kereszténység ideológusai egyrészt igazolni a mai kapitalista valóságot a vallás „örök" igazságainak álláspontjáról, másrészt bebizonyítani, hogy a keresztény dogmák a jelenlegi viszonyok között is időszerűek. A katolikusok és a protestánsok különbözőképpen oldják meg ezeket a feladatokat. Az előbbiek úgy vélik, hogy a polgári társadalom, minden tökéletlensége ellenére, az örök „isteni törvényen" alapszik, csupán

ennek követelményeit kell konkretizálni a jelenre alkalmazva (lásd *Neotomizmus*). A *neoprotestantizmus* viszont a társadalmi életet mint olyant szembeállítja az isten akaratával, az „igazi", keresztény erkölcsöt a világi erkölccsel. A neoprotestantisták számára a „szociális etika" Krisztus erkölcsi parancsolatai (lásd *Teonóm etika*), illetve a polgári társadalom szülte erkölcstelenség közötti kompromisszum erkölcse. Ez a kompromisszum lényegében abban áll, hogy a szükségképpen amorális cselekedeteket valamiféle magasztos erkölcsi érzelmi beállítottsággal egészítik ki (lásd *Erkölcsi jóság elmélete*).

Szocialista együttélés szabályai – az emberek magatartásának *normái* a szocialista társadalomban, amelyek szabályozzák mindennapi élettevékenységüket és kapcsolataikat a társadalmi lét minden területén (a munkában, a magánéletben stb.). A szocialista együttélés szabályaiban kifejeződik az a társadalmi és a szellemi fejlettségi szint, amelyet az e szabályokat az életben megvalósító és erkölcsi *tudat*ukban rögzítő dolgozók többsége a szocialista társadalomban elért. E szabályok magukban foglalják az emberi együttélésnek mindazokat az elemi normáit, amelyek a társadalom története során az emberek közös tevékenységében (mindenekelőtt munkatevékenységében) a dolgozóknak a társadalmi igazságtalanság és az ebből eredő társadalmi és erkölcsi visszásságok ellen vívott harcának eredményeként alakultak ki. A szocializmusban ezek az elemi szabályok a társadalom minden tagjára érvényes magatartási normává válnak (lásd *Általános emberi az erkölcsben*).

Bár a szocialista együttélés szabályait jelentős részben (de korántsem teljes egészükben) a szocialista jog rögzíti, a mindennapi életben e szabályokat nem „felülről", állami rendeletekkel vagy törvényekkel állapítják meg, hanem azok a néptömegeknek – a kommunista párt eszmei és szervezeti irányításával folyó – tevékenysége során (lásd *Aktivitás*), a polgári erkölcs csökevényei ellen, a *kommunista erkölcs* elveinek (a *kollektivizmus*, a szocialista *humanizmus*, a *munkához való viszony* kommunista módja stb.) diadaláért vívott harcban alakulnak ki.

A szocialista együttélés szabályai, amelyek mind az egész társadalom, mind az egyén érdekeit védelmezik, a kommunista erkölcs gyakorlati kifejezői. A társadalmi *fegyelem* formáját alkotják, és az emberek társadalmi létében állandóan érvényesülnek. Az emberek *kommunista nevelése* mindenekelőtt a szocialista együttélés szabályainak elsajátításán át megy végbe.

Szokások – az emberek pszichikumában megrögződött magatartásmódok, amelyek hasonló körülmények között ismétlődő, azonos típusú cselekvésekben nyilvánulnak meg. Az egyforma cselekvések sokszori ismétlésének eredményeként az emberben a gyakorlati feladat megoldásának folyamata fokozatosan automatizálódik, kialakulnak a megfelelő *készség*ek, *hajlam*ok, szükségletek, amelyek a gondolkodás közreműködése nélkül működésbe lépnek, ha az ember a megszokott körülmények közé kerül. A szokások jelentősen megkönnyítik és leegyszerűsítik az ember társadalmi tevékenységének folyamatát. A szokásjellegűvé vált cselekvést – amely addig a helyzet elemzését, elhatározást igényelt – az ember gondolkozás és akarati erőfeszítések nélkül hajtja végre.

Társadalmi vonatkozásban a szokás az erkölcsi viszonyok eleme, az emberek magatartásának egyik szabályozási módja. A szokás a *közszokás*ok fenntartásának és nemzedékről nemzedékre való átadásának legegyszerűbb formája. Az a lényege, hogy a társadalmi szükséglet, amely meghatározott cselekvést követel meg az embertől, nagyszámú ember pszichikumában úgy jelenik meg, mint saját szükségletük és hajlamuk. A társadalmi szokások szerepe a kommunista társadalom építése során megnövekszik. A kommunista erkölcs követelményeinek megfelelő szokások kialakítása a tömegekben hosszú folyamatot igénylő, amely a régi szokások, a múlt csökevényei elleni harcban valósul meg. A kommunista szokások kialakítása nem egyszerűen abból áll, hogy az embereket ráneveljük: teljesítsék az előírt szabályokat, hanem megköveteli olyan tudatos meggyőződések kialakítását, amelyek azután szokássá válnak. Mint Lenin mondotta, a kommunista munka „a közösség javára szolgáló munka szükségességéhez való öntudatos (szokássá vált) viszonyból fakadó munka…"

Szolidaritás – a nézetek és a tevékenység egysége, kölcsönös segítség és támogatás, amely az *érdek*ek közösségén és a közös *cél*ok elérésének szükségességén alapszik. A szolidaritás erkölcsi követelménnyé válik valamely osztály, nemzet, illetve azok pártjellegű intézményei és szövetségei számára, ha objektíve szükségessé válik, hogy közösen lépjenek fel bizonyos történelmi feladatok megoldása érdekében. Így hirdették meg a szolidaritás elvét a francia polgári forradalom ideológusai az európai feudális reakció ellen vívott harcban. Megkülönböztethetünk nemzetközi, nemzeti, osztály- és pártszolidaritást.

A nemzeti szolidaritás követelménye akkor kerül előtérbe valamely nép tudatában, ami-

kor idegen elnyomók ellen küzd (lásd *Hazafiság*). A jelenlegi viszonyok között a nemzeti szolidaritás megfelel a nemzeti felszabadító mozgalom objektív érdekeinek.

Az osztályszolidaritásra például szolgálhatnak a munkásosztály együttes akciói a tőke elleni harcban. A proletárszolidaritás megnyilvánulási alkalmai és próbakövei a sztrájkok, fegyveres felkelések, a más nemzethez tartozó dolgozók megsegítését célzó akciók. A dolgozók osztályszolidaritása lényegében nemzetközi jellegű (lásd *Internacionalizmus*). A szocialista forradalom győzelme után az osztályszolidaritás szervesen összeforr a dolgozók nemzeti szolidaritásával, mivel osztály- és nemzeti érdekeik az adott viszonyok között egybeesnek. Bizonyos körülmények között, amikor a nagytőke elleni harc feladatai csak demokratikus egységfront létrehozásával oldhatók meg, a különböző osztályokhoz tartozó dolgozók között is megszilárdulhat a szolidaritás: a proletariátus és a parasztság, a vagyontalan rétegek és a kispolgárság között.

A proletariátus forradalmi harca szempontjából igen nagy jelentősége van az osztályszolidaritás mellett a pártszolidaritásnak, a proletariátus élcsapatában, a kommunista és munkáspártokban érvényesülő akcióegységnek. A kommunista pártok tagjainak közös tevékenysége nézeteik azonosságán alapul, és a pártfegyelem követelménye által biztosított. „Az illetékes szervek határozata után – mondotta Lenin – mi mindnyájan, a párt tagjai, egy emberként cselekszünk." A pártszolidaritás nemcsak az egyes kommunista és munkáspártokon belül érvényesül, hanem nemzetközi szinten, kölcsönös kapcsolataikban is, az egyes pártok önállóságának megőrzése mellett.

Sztoicizmus – filozófiai-etikai tanítás, amely az ókori Görögországban keletkezett az i. e. IV. sz. végén (Zénón) és Rómában fejlődött ki időszámításunk első századaiban (Seneca, Epiktétosz, Marcus Aurelius). A sztoikusok véleménye szerint a világban a végzet, az isten által kiszabott fatális szükségszerűség uralkodik. A legmagasabb rendű erkölcs ezért abban áll, hogy az ember összhangban éljen a természettel, az istentől eredő világrenddel, amelyen semmit sem tud változtatni. Ebből fakad az *erény* sajátos értelmezése is: a sztoikusok szerint az erény a végzetnek való feltétlen engedelmesség, a sors passzív elfogadása, a földi szenvedélyektől és az érzéki örömöktől való elfordulás, saját belső világunk felé forduló szemlélődés. Ez a magatartás egyszersmind az igazi emberi boldogság állapota (lásd *Eudémonizmus*). A sztoicizmus tanítá-

sában az antik társadalom mély válsága tükröződött; e tanítás megfelelt az uralkodó osztály hangulatának, amely a rabszolgatartó társadalom bomlását tükrözte. A sztoikus erkölcs eszméi később bekerültek a kereszténységbe (lásd *Fatalizmus*, *Eszkatológia*, *Tolerancia*, *Alázat*), és a kizsákmányolás, a társadalmi igazságtalanság igazolásának szolgálatába állították őket.

Később a sztoicizmus elnevezés azon erkölcsi életelv megjelölésére is használatossá vált, amely megköveteli a szükségletek aszketikus korlátozását (lásd *Aszketizmus*), az erkölcsi követelmények szigorú betartását kedvezőtlen körülmények között és az egyéni hajlamok ellenére is (ez a követelmény olykor *rigorizmusba* csap át), az ellenséges életfeltételekbe való belenyugvást, a sorscsapások megadó elfogadását és a lemondást az egyéni érdekek érvényesítéséért való harcról. A sztoicizmus elve önfeláldozást követel az emberektől, ugyanakkor passzív, tétlen magatartásra kötelezi őket a társadalmi viszonyokkal szemben, és erkölcsi feladatukat az egyéni öntökéletesítésre korlátozza (lásd *Önnevelés*). Éppen ezért a kommunista erkölcs, noha megköveteli az állhatatosságot és *bátorság*ot, sőt bizonyos körülmények között az önfeláldozást és a *hősiesség*et is, elutasítja a sztoicizmust mint általános életelvet. Az emberi szükségletek aszketikus korlátozásával (normális feltételek között) az emberi szükségletek minél teljesebb kielégítéséért vívott harcot állítja szembe, a társadalmi passzivitással pedig a társadalmi életben való tevékeny részvételt (lásd *Aktivitás*).

Takarékosság – erkölcsi *tulajdonság*, amely az embereknek az anyagi és szellemi javakhoz, a tulajdonhoz való gondos, körültekintő viszonyát jellemzi (lásd *Tulajdonhoz való viszony*). A takarékosságot általában szembeállítják a pazarlással, a fényűzéssel, a gondatlansággal.

A takarékosság fogalma először az eredeti tőkefelhalmozás korának polgári erkölcsében tett szert nagy jelentőségre. E kor tőkései szembeállították a takarékosság erényét a pazarlás és fényűzés erkölcsével, melyet a társadalmi gazdagság oroszlánrészét birtokló feudális arisztokrácia vallott. A takarékosságnak ez a pozitív felfogása és gyakorlata — bár történetileg haladó funkciót töltött be – valójában zsugoriságot, *kapzsiság*ot, harácsolást, a munkások kegyetlen kizsákmányolását jelentette. Később a burzsoázia ideológusai a tőke keletkezésének fő forrásaként tüntették fel a takarékosságot. Demagóg módon „takarékosságra" szólítva fel a dolgozókat, a takarékosságot a nemzeti felvirágzás alapjának tüntetve fel, ezzel elvonják őket a béremelésért vívott harctól. A polgári erkölcsben tehát a takarékosság fogalma határozottan osztályjellegű: a kizsákmányolás eszmei igazolásának eszközéül szolgál.

Gyökeresen más erkölcsi értelmet nyert a takarékosság fogalma a szocialista társadalomban. Itt az emberi munka eredményeihez való ésszerű viszonyt, a dolgozók iránti megbecsülés megnyilvánulását, az emberek javáról való gondoskodást jelenti, vagyis úgy jelenik meg, mint a munkához való kommunista viszony (lásd *Munkához való viszony*) elengedhetetlen eleme, a szocialista *humanizmus* kifejeződése. A takarékosság nemcsak erkölcsi fogalom, hanem a szocialista gazdálkodás alapelve is. Megköveteli a társadalmi gazdagság leggazdaságosabb és legcélszerűbb felhasználását a dolgozók javára. A társadalmi tulajdonnal való takarékosság követelményét a kommunizmus építőjének erkölcsi kódexe is magában foglalja.

Társadalmi kezdeményezés – a *kezdeményezés* egyik formája; egyes emberek vagy csoportok olyan cselekvései, amelyek új mozgalomnak, a társadalmi tevékenység formáiban vagy az életmódban bekövet-

kező változásnak a kezdetéül szolgálnak. A társadalmi kezdeményezés különös jelentőségre tesz szert a nagy társadalmi változások, a forradalmak korszakaiban, az új társadalom építésének időszakában. A merev céhszabályokkal és a munkamódszerek kanonizálásával szemben a burzsoá termelési mód megteremtette a feltételeket a magánvállalkozás társadalmi kezdeményezésének kibontakozásához, ami elősegítette a termelékenység gyors növekedését. A kapitalista társadalomban azonban főként a tőketulajdonosoknak, továbbá az úgynevezett szabadfoglalkozásúaknak (az alkotó értelmiség – orvosok, ügyvédek, művészek stb.) van lehetőségük társadalmi kezdeményezésre. Amikor a kapitalizmus monopolkapitalizmussá válik és nagymértékben leszűkül a szabad konkurrencia köre, Lenin szavaival élve bekövetkezik „a lakosság tömegei vállalkozó kedvének, energiájának, bátor kezdeményezésének példátlanul brutális elfojtása". A társadalmi kezdeményezés csak a termelési eszközök magántulajdonának megszüntetésével, a szocializmusban válik tömeges jellegűvé, az új társadalom megteremtésében való aktív részvétel formájává (lásd *Aktivitás*). Lenin hangsúlyozta, hogy a munkások kezdeményezése „a munka termelékenységének fokozása, az új munkafegyelemre való áttérés, a szocialista gazdasági és életviszonyok terén" óriási történelmi jelentőséggel bír; a dolgozók megnövekedett tudatosságát fejezi ki.

„Társadalmi szerződés" – elmélet, amelynek alapján egyes gondolkodók magyarázni próbálták az állam, a jog és az erkölcs eredetét. Az elmélet szerint az emberek eredetileg „természetes állapotban" éltek, nem volt semmilyen kötelezettségük a többi emberrel szemben, mindegyiküket csak az önfenntartás ösztöne és az egyéni érdek vezette, kizárólag saját erejével elégítette ki szükségleteit. A korlátlan szabadság állapotával együtt járt, hogy az emberek nem hangolták össze cselekvéseiket, sőt, dúlt „mindenki háborúja mindenki ellen", s végeredményben minden egyes ember érdeke csorbát szenvedett. Ezért később az emberek hallgatólagos szerződést kötöttek egymással, amelynek értelmében vállalták, hogy tiszteletben tartanak bizonyos általános magatartási normákat, s lemondanak szabadságuk egy részéről az állam javára, amely garantálja minden ember életének és tulajdonának biztonságát. A „társadalmi szerződés" gondolata már az ókorban felmerült (Lükophrón és Thraszümakhosz, Epikurosz, Cicero), de összefüggő elméletté a polgári filozófusok fejlesztették (Hobbes, Rousseau stb.).

A „társadalmi szerződés" elméletének az volt a pozitív jelentősége, hogy a jog és az erkölcs eredetének vallási magyarázata ellen irányult. Egészében véve azonban idealista volt, mert az következik belőle, hogy a társadalmi törvények – noha célszerűségüket az emberi együttélés objektív szükségletei diktálják – az emberek akaratnyilvánításából és megegyezéséből jönnek létre, az emberi ész termékei. Ez az elmélet hatással volt a polgári etikai tanok jelentős részére, amelyek az erkölcsi követelményeket nem az embernek a társadalomtól való objektív függőségéből, nem a történelem törvényeiből vezetik le, hanem olyan *kötelezettség*ekből, amelyeket az emberek saját belátásukból, saját hasznuktól vezérelve vállalnak magukra a társadalommal szemben (lásd *Kötelezettségvállalás*). A társadalom iránti erkölcsi kötelezettségek eredetének ilyen magyarázata lényegében individualista és szubjektivista.

Tekintély – 1. A *fegyelem* egyik formája, az emberi tevékenység szabályozásának és irányításának módja, amely egyes személyeknek, csoportoknak, szervezeteknek (az ún. tekintély megszemélyesítőinek vagy hordozóinak – vagy egyszerűen „tekintélyeknek", „Autoritásoknak") az emberek meggyőződéseire és magatartására gyakorolt befolyásán alapul. 2. A tekintély hordozói és a befolyásuk alatt álló tömegek közti viszony.

Attól függően, hogy a társadalmi élet melyik szférájában nyilvánul meg a tekintély, és hogy milyen módon érvényesül az emberekre gyakorolt befolyás, a tekintély következő fajtáit különböztethetjük meg: gazdasági, jogi, politikai, szellemi, erkölcsi, szakmai stb. tekintély. A társadalom, állapította meg Engels, nem létezhet a különféle tekintélyek nélkül, mert különben amorffá, kaotikussá válna.

Az ősközösségi társadalom életében nagy jelentősége volt a nemzetségfők tekintélyének. Az osztálytársadalomban elsőrendű szerepet kap az állam erőszakra támaszkodó politikai és jogi tekintélye, valamint a gazdasági kényszer különféle formái. Az ideológia területén tekintéllyel ruházzák fel az uralkodó osztályok által szankcionált eszméket, tanításokat, dogmákat. A vallásban abszolút tekintélyi princípiumként tüntetik fel az istent, de ennek eszméje mögött valójában az uralkodó osztály szellemi tekintélye rejlik.

A társadalom életében sajátos szerepe van az e r k ö l c s i t e k i n t é l y n e k – az emberek tudata feletti szellemi hatalomnak, amelyet bizonyos személyek és szervezetek az általuk bírt vagy nekik tulajdonított erkölcsi értékek alapján

élveznek. Természetes, hogy magukat ezeket az értékeket az egyik vagy másik osztály érdekeitől függően értelmezik. A mai polgári tudatra a tekintély értelmezésének két tendenciája jellemző. Az egyik a *tekintélyelvűség* – a tekintélyhordozó csalhatatlanságában való feltétlen hit és az őt megillető vak engedelmesség hirdetése; a legpregnánsabb példa erre a „vezérség" fasiszta ideológiája. A másik, erősen elterjedt tendencia a szélsőséges *nihilizmus*, amely a „személyiség abszolút szabadsága" nevében tagadja, az erkölcsi tekintélyt is, beleértve mindennemű tekintély jelentőségét a társadalom életében. Ez a két, látszólag ellentétes, valójában azonban egymással összefüggő tendencia megtalálható különféle polgári filozófiai elméletekben (Nietzsche, Bergson, Jaspers).

A kommunista erkölcs abból indul ki, hogy igazi erkölcsi tekintély csak a nép érdekeinek következetes szolgálatával vívható ki. Ezzel a tekintéllyel szöges ellentétben áll a *személyi kultusz* – az egyes tekintélyes emberek csalhatatlanságába vetett hit és akaratuk vak követése. A tekintélynek az egyének és szervezetek tevékenységének józan értékelésén kell alapulnia, nem lehet felülről elrendelni, hanem csak a kommunista erkölcs elveinek megfelelő tettekkel kivívni.

Tekintélyelvűség (autoritarizmus), erkölcsi – az erkölcsi *dogmatizmus* egyik formája, amely az erkölcsi követelmények megalapozásának módjában nyilvánul meg. A tekintélyelvű erkölcsfelfogás abból indul ki, hogy az erkölcsi követelmények legfőbb vagy akár egyetlen megalapozása az e követelményeket támasztó tekintélyes személyre (lásd *Tekintély*) való hivatkozás. A tekintélyelvűség leginkább a valláserkölcsre jellemző; a vallások isten akaratát nyilvánítják az erkölcs legfőbb kritériumának és alapjának. A *neoprotestantizmus* például az erkölcsi követelmények egyedüli forrásának isten abszolút akaratát tekinti, amely nem vethető alá racionális elemzésnek, sőt jogosulatlannak ítéli még annak a kérdésnek a felvetését is, miért jók az isten parancsolta cselekedetek, vagy miért parancsolta isten az embereknek, hogy éppen így és nem másképp cselekedjenek. A tekintélyelvűség reakciós jellege abban rejlik, hogy megköveteli az előírt erkölcsi szabályok vak követését társadalmi értelmük megértése nélkül.

Teodicea – elmélet, amely választ próbál adni arra a kérdésre, hogyan lehet összeegyeztetni az evilági rosszat isten létezésével. A teológusok, továbbá az idealista filozófusok, akik az istent tartják minden

létező forrásának, mindig kénytelenek elméleti magyarázatot adni erre a kérdésre. A rosszat rendszerint úgy magyarázzák, mint az isten által az emberre mért megpróbáltatást vagy mint az egyszerű halandók számára felfoghatatlan, eleve elrendelt harmónia szükséges elemét. A filozófiatörténetben a legismertebb a sztoikusok (lásd *Sztoicizmus*) és Leibniz teodiceája. A mai katolikus teológusok szerint a rossz nem az istentől ered, hanem magának az embernek a bűnösségéből fakad. Viszont semmi sem létezhet az isten akarata ellenére. Éppen ezért a rossz nem realitás, hanem attól a realitástól való „megfosztottság", amely teljes mértékben csak az isten sajátja.

A teodicea tisztán vallásinak tűnő problémája mögött nagyon is földi tartalom rejtőzik: a kizsákmányoló rendszer ideológiai igazolása. A teodicea az egyik formája a tömegek ideológiai becsapásának; ha az emberek erkölcsi tudata bizonyos társadalmi visszásságokat elítél, az uralkodó osztály ideológusai igyekeznek e jelenségeket valamiféle – a tömegek számára felfoghatatlan – „magasabb értelemmel" felruházni.

„Teonom etika" – a kereszténység etikai tanítása, amely szerint az erkölcs szférája kizárólag az ember és az isten közötti viszonyát fogja át, szemben a társadalom és az emberek szolgálatának „világi" erkölcsével. A „teonom etika" eszméjét a *neoprotestantizmus* alapozza meg legátfogóbban. A neoprotestantizmus hívei szerint az „igazi" (keresztény) erkölcsnek semmi köze sincs a társadalom és a benne élő ember szükségleteihez, csak az embernek az istenhez való viszonyára vonatkozik, követelményei – az evilági léttel ellentétes természetű – isten akaratából fakadnak. A teológusok a „teonom etika" legfőbb alapelvének a – sajátosan vallási értelemben felfogott – *szeretet*et tartják. Ez a szeretet nem az embernek mint a természet és a társadalom aktív átalakítójának szolgálatát követeli meg, hanem annak a szeretetnek az utánzata, amellyel az isten fordul az emberek felé, vagyis mindent megbocsátó szánalom (lásd *Együttérzés*) gyengeségeikkel szemben, ez a szeretet elveti a gonosznak való erőszakos ellenállást, s azt vallja, hogy az ember bűnei kiirthatatlanok. Ez az „isteni szeretet" nem érvényesülhet a valóságban, a társadalmi életben, csak a hívők lelkében. A „teonom etika" tana kísérlet a keresztény morál megtisztítására attól az utilitárius-kufár szellemtől, amellyel a burzsoá társadalom átitatja, végső soron azonban teljes passzivitásra nevel. A „teonom etika" a mai kereszténység válságát tükrözi.

Tett – a cselekvéssel szemben a tettet az erkölcsi *tudat*nak a voltaképpeni cselekvést megelőző és azt követő tevékenységével egységben, a társadalom erkölcsi viszonyainak általános rendszerében vizsgálja.

Az erkölcsi tett a következő fő elemekből áll: a voltaképpeni cselekvés; az erkölcsi tudat ezt megelőző tevékenysége – a *késztetés*, a *motívum*, a *szándék*, a *választás*, a döntés; az erkölcsi tudatnak a cselekvést követő tevékenysége – az embernek a végrehajtott cselekedetre vonatkozó *önértékelése*, környezete értékeléséhez való viszonya. Mindezek a mozzanatok az ember erkölcsi *kötelesség*ének tartalmát alkotják, és figyelembe vétetnek a tett *értékelésénél* (mit tett az ember, miért tette, szándékosan-e vagy véletlenül, hogyan viszonyul saját cselekvéséhez).

A tett különböző mozzanatainak jelentőségét elemezve a marxista etika tekintetbe veszi, hogy milyen szerepet töltenek be ezek az erkölcsi viszonyokban és az ember tevékenységében (lásd *Szándék és tett*, *Cél és eszköz*). Például az ember, kötelességét teljesítve, nem mindig vet számot az adott pillanatban azzal, hogy miért cselekszik így. Ez azonban nem azt jelenti, hogy nem tudatosan cselekszik, hanem azt, hogy az erkölcsi cselekvések *szokás*ává váltak, és ezért nem kell minden egyes konkrét esetben motiválnia tetteit, kidolgoznia a döntést stb. A tettnek ezek a látszólag hiányzó mozzanatai mindig rekonstruálhatók, ha elemezzük az adott ember egész tevékenységét, vagy ha például ő maga érzi szükségét, hogy tisztázza addig magától értetődőnek látszó cselekvéseinek jellegét.

Tisztelet – az egyik legfontosabb erkölcsi követelmény; az emberekhez való olyan viszony, amelyben gyakorlatilag (megfelelő *cselekvés*ekben, *motívum*okban) jut kifejezésre a személyiség *emberi méltóság*ának elismerése. Az emberi méltóság tisztelete a társadalom erkölcsi tudatában kialakult fogalma megköveteli: az *igazságosság*ot, az emberek érdekeinek lehető legteljesebb kielégítését, az emberek iránti bizalmat, a *figyelmesség*et meggyőződéseik, törekvéseik iránt; az udvariasságot stb. Az emberek iránti tisztelet követelményének megsértése az indokolatlan és kegyetlen erőszak és az elnyomás, az igazságtalanság, a szabadság elfojtása, az egyenlőtlenség, az emberi méltóság megalázása, a bizalmatlanság, durvaság.

E fogalmának mindenkori tartalmát, jelentését az adott társadalom jellege szabja meg. Az igazságosság, az emberi jogok, a szabadság, de még az udvariasság fogalma is lényegesen eltér a feudális, a tőkés és

a szocialista társadalomban. A kommunista társadalmi alakulat viszonyai lehetővé teszik, hogy az emberek tisztelete olyan magas fokra emelkedjék, ami példátlan az emberiség történetében.

Tolerancia, türelmesség – erkölcsi *tulajdonság,* amely a mások érdekeihez, meggyőződéseihez, hiedelmeihez, szokásaihoz való viszonyt jellemzi, s abban a törekvésben jut kifejezésre, hogy a kölcsönös megértést, a különböző érdekek és álláspontok összeegyeztetését kényszer és erőszak nélkül, elsősorban felvilágosítás és nevelés segítségével érjük el.

A tolerancia problémája az egyéni szabadság kérdésével összefüggésben merült fel, amikor a társadalom osztályokra, nemzetiségi és vallási csoportokra szakadt, amelyeknek érdekei és nézetei szüntelenül megoldást követelő konfliktusokba kerülnek egymással. Mivel a különböző társadalmi csoportok és egyének ellentétei gyakorlatilag megoldhatatlanok voltak, az adott probléma erkölcsi szempontból is megoldhatatlannak bizonyult. Az általános türelmesség követelménye a kibékíthetetlen társadalmi ellentmondások „kompenzálására" volt hivatott. Például a kereszténvi értelemben vett türelmesség azt jelenti, hogy az embereknek mindent meg kell bocsátaniuk egymásnak, nem szabad erőszakkal ellenállniuk a gonosznak, s bele kell törődniök az igazságtalanságba (lásd *Alázat).* E követelmény, elvont és feltétlen jellege folytán, egyrészt a mindennapi életben gyakorlatilag megvalósíthatatlan volt, másrészt alkalmas volt arra, hogy elfojtsák a tömegekben a társadalmi tiltakozást, és engedelmességre neveljék őket.

A kommunista erkölcsben a türelmesség követelménye történelmileg konkrét és racionális, gyakorlati értelmezést nyer; meghatározott társadalmi konfliktusok és az ideológiai nézeteltérések megoldásának eszközeire és módszereire vonatkozik.

Az ideológiai harcban például az ellenfelekkel szemben tanúsított türelmességnek abban kell megnyilvánulnia, hogy készek vagyunk megvizsgálni összes érveiket és meggyőzéssel, bizonyítás útján védelmezni álláspontunkat, de semmi esetre sem ideológiai kompromisszumokban, az ellenséges nézetekkel való kibékülésben. A tömegek körében végzett nevelőmunkában a kommunista párt a meggyőzést elébe helyezi a kényszernek (lásd *Meggyőzés és kényszer*), a felvilágosító munkát az adminisztratív intézkedéseknek és a jogi szankcióknak. De e két befolyásolási módszer arányát a konkrét körülményektől függően kell meghatározni.

Tradíció – nemzedékről nemzedékre átadott életforma, magatartás-normák és erkölcsi alapelvek. A tradicionális magatartást a meghonosodott *közszokás*okhoz, régebben kialakult magatartásmódhoz mint a múlt kulturális örökségéhez való megőrző viszony (ragaszkodás) jellemzi; nemcsak a magatartás, viselkedés tartalmára fordít figyelmet, hanem külső megnyilvánulásaira, a stílusra is, minek folytán a magatartás külső formája különösen stabillá válik. Ha e formát szigorúan kanonizálják, és dominánssá válik a magatartás tartalmával szemben, a hagyomány szertartássá lesz, *rítus*sá fajul.

A társadalomban vagy közösségben kialakult tradíciók, a társadalom (közösség) objektív létfeltételeit tükrözve, kifejezésre juttatják a társadalmi élet folyamatosságát, és rögzítik annak legszilárdabb mozzanatait. A tradíciók (nemzeti, kulturális, életmódbeli hagyományok; olykor társadalmi-politikai hagyományokról is beszélnek) progresszív szerepet játszanak, amíg megfelelnek a történelmi szükségleteknek. De a társadalmi fejlődés fékezőjévé válnak, ha már elavult életformát képviselnek. (Példa lehet erre a nővel szembeni patriarkális bánásmód, a többnejűség stb.) Az SZKP programja, rámutatva arra, hogy harcolni kell a múlt káros hagyományai ellen, amelyek fékezik a szocialista társadalom előrehaladását, egyszersmind hangsúlyozza, hogy „minden eszközzel ki kell fejleszteni a kommunizmus építőinek új, minden nemzet számára egységes forradalmi tradícióit". Ez a tömegek *kommunista nevelés*ének egyik összetevője. A múlt tapasztalatainak értékelésekor mindig a jelen valóságos viszonyaiból kell kiindulni. A szocialista társadalom felhasználja és a kommunista építés feltételeinek megfelelő új tartalommal állandóan gazdagítja a múlt forradalmi örökségét.

Tudat, erkölcsi – a társadalmi tudatformák egyike, amely a többihez (politikai, jogi, esztétikai, vallási tudat stb.) hasonlóan, az emberek társadalmi létének, elsősorban a gazdasági viszonyoknak a visszatükröződése. Az erkölcsi tudat a társadalmi viszonyok erkölcsi oldalával szemben az erkölcs szubjektív oldalát képviseli.

Az erkölcsi tudat természetének és sajátosságának elemzésénél a marxista etika abból indul ki, hogy milyen szerepet játszik az erkölcs a társadalmi viszonyok rendszerében, és milyen módon szabályozza az emberek társadalmi élettevékenységét. Az *erkölcs* meghatározott magatartást mint *kötelesség*et ír elő az embereknek. Ezért az erkölcsi képzetekben az objektív

társadalmi szükségszerűség, az emberiség történelmi szükségletei és az osztályérdekek sajátos formában jelennek meg: a kellő, a „legyen" („sollen") eszméjének formájában (valamit meg kell tenni, vagy, ellenkezőleg, nem szabad megtenni, valaminek kell – illetve nem szabad – megvalósulnia). A társadalmi szükségszerűség tudatosulásának erkölcsi formája specifikusan erkölcsi megalapozást is nyer: bizonyos cselekedeteket azért kell véghezvinni, mert leginkább megfelelnek a *jó* és az *erkölcsi jó követelmény*einek. Az erkölcsi tudat a jelenségeket és a cselekedeteket nem oksági meghatározottságuk, hanem *érték*ük szempontjából vizsgálja. Az erkölcsi tudat a lehetséges tevékenységek közt a jó és a *rossz* fogalmai alapján választ. Ennek megfelelően értékeli az emberek cselekedeteit és a társadalmi jelenségeket, kifejezésre juttatva hozzájuk való pozitív vagy negatív viszonyát, helyeselve vagy elítélve őket (lásd *Értékelés*). A valósághoz és az emberi tevékenységhez való normatív-értékelő viszony az erkölcsi tudat legfontosabb sajátossága.

Az erkölcsi tudatnak korlátozott hatóköre van; nem képes megváltoztatni, vagy akár csak megmagyarázni valamely társadalom szociális gyakorlatát a maga egészében. A marxizmus klasszikusai több helyütt óva intenek a *moralizálás*tól, az erkölcsi kérdésfeltevések, kritériumok olyan területekre való kiterjesztésétől, amelyekre már nem alkalmazhatók. Ugyanakkor rámutattak arra is, hogy az erkölcsi tudat a maga módján megsejtheti a történelmi folyamat logikáját (jóllehet nem tudja kimutatni e folyamat objektív jellegét). „Ha a tömeg erkölcsi tudata igazságtalannak nyilvánít egy gazdasági tényt... – írta Engels –, akkor ez annak bizonyítéka, hogy az a tény már túlélte magát..."

Az egész eddigi történelemben az erkölcsi tudat belsőleg ellentmondásos jellegű volt. Egyrészt kifejezésre juttatta a tömegek törekvéseit és vágyait – másrészt ezek a vágyak gyakran a kívánttal ellenkező, maguknak a tömegeknek az érdekeivel ellentétes eredményhez vezettek. Azok az erkölcsi eszmék, amelyekben ezek a vágyak megnyilvánultak, sok esetben a dolgozók leigázásának szellemi eszközévé váltak (lásd *Szeretet*).

Az erkölcsi követelmények és fogalmak tartalma a történelem során a társadalmi viszonyoktól függően változik, de az erkölcsi tudat struktúrája – viszonylag szilárd marad. Minden – bizonyos fejlettségi fokot elért – történelmi korszak (társadalom, osztály) erkölcsi tudatában megtalálhatók a következő fogalmak: a *normák* rendszere (lásd *Kódex*) erkölcsi

*tulajdonság*okról kialakított fogalmak; értékelések; erkölcsi és társadalmi eszmények, *erkölcsi alapelvek* stb. Az erkölcsi tudat minden eleme meghatározott sajátosságokkal bír, sajátos módon irányítja az emberek magatartását, és köztük meghatározott kapcsolatok, függőségi viszonyok állnak fenn. Az erkölcsi tudat struktúrája határozza meg az *erkölcsi nyelv logikáját*, amely a különféle erkölcsi fogalmak megalapozásánál és konkrét erkölcsi problémák megoldásánál nyer alkalmazást.

Tudatosság – a szó legszélesebb (filozófiai) értelmében egybeesik az *akaratszabadság* fogalmával, amely „nem jelent egyebet, mint azt a képességet, hogy tárgyismerettel dönteni tudunk" (Engels).

Erkölcsi értelemben a tudatosság azt jelenti, hogy az ember az erkölcsi követelmények valóságos társadalmi értelmének, az emberek alapvető érdekeinek megértése, a társadalmi-történelmi törvények ismerete alapján választja meg életcélját és cselekedeteit. Az így értelmezett tudatosság a történelemben először a tőkés viszonyok megszüntetésére, a szocialista és kommunista viszonyok megteremtésére irányuló forradalmi társadalmi gyakorlatban válik lehetségessé. Ezt megelőzőleg az emberek lényegileg csak magukévá tettek bizonyos erkölcsi követelményeket, nem értve meg azok valóságos eredetét. Ezek a követelmények egyrészt mint idegen, kívülről rájuk kényszerített erkölcsi parancsok, másrészt mint a „belső" lelkiismeretnek a külső paranccsal ellenkező sugallatai jelentek meg az emberek számára (lásd *Ember és társadalom*).

A szocializmusban az erkölcsi tudatosság megköveteli, hogy az ember mélységesen meg legyen győződve a kommunista tanítás igazáról, legyen hű a kommunista párt ügyéhez; tudatosítsa magában a néptömegek tevékenységében játszott szerepét; tudja alkalmazni az általános történelmi törvényszerűségeket konkrét gyakorlati területére és annak feladataira; cselekedeteit önként rendelje alá a társadalmi érdekek kielégítésének.

A kommunista tudatosság megjelenhet mind meggyőződések formájában, mind a pszichikumban mélyen gyökerező érzelmek, hajlamok és szokások formájában. De bármilyen formában jelenjék is meg, tartalmánál fogva mindig kommunista eszmeiséget jelent, s feltételezi azon cél tudatosulását, amelynek megvalósulását a cselekedeteknek szolgálniuk kell. A meggyőződésen alapuló kommunista tudatosság egyaránt szembenáll mind az erkölcsi *dogmatizmus*sal, mind a *fanatizmus*sal.

Tulajdonhoz való viszony – gazdasági és etikai kategória, amely jellemzi mind az ember objektív viszonyát a termelési és fogyasztási eszközökhöz (tulajdonformák), mind az emberek szubjektív viszonyát a társadalmi vagyonhoz. A tulajdonhoz való viszony a *munkához való viszony* egyik oldala, és történelmileg a társadalom gazdasági rendszerével együtt változik. A tulajdon tárgyában emberi munka testesül meg, formáiban pedig az emberek társadalmi helyzete tükröződik. Ezért az embernek a tulajdonhoz való viszonyában kifejeződik viszonya önmagához mint társadalmi lényhez, az anyagi és szellemi javak termelőjéhez és fogyasztójához, más emberekhez és az egész társadalomhoz.

A *polgári erkölcs* a magántulajdonban az ember lehetőségei és képességei kibontakozásának meghatározó feltételét, az egyén szabadságának biztosítékát és értékének kritériumát látja. Valójában azonban a magántulajdon megfosztja az embert szabadságától, lealacsonyítja méltóságát és eltorzítja szükségleteit. A burzsoá felfogása szerint valamely tárgy birtoklása annak teljes kisajátításával egyenlő. Csakhogy valamely tárgy magántulajdonosi birtoklása és e tárgy felhasználása állandóan ellentétbe kerül egymással. „Minél kevesebbet eszel, iszol, vásárolsz könyvet, jársz színházba... annál többet megtakarítasz, annál nagyobb lesz kincsed... Minél kevesebb vagy, minél kevésbé nyilvánítod (äussern) életedet, annál többed van... Minden szenvedélynek és minden tevékenységnek alá kell tehát merülnie a kapzsiságban." (Marx) Ezért a tulajdonhoz való burzsoá viszony nem egyéb, mint *kapzsiság*, harácsolás, *fösvénység*, zsugoriság (lásd *Takarékosság*). És ennek érdekében elsősorban a munkás szükségleteit áldozzák fel, amelyeket a kapitalista „termelési költségeknek" tart, és igyekszik a minimumra csökkenteni. A burzsoá a gazdagságban nem személyisége harmonikus fejlesztésének eszközét látja, hanem a hatalom eszközét, tekintélyének jelképét.

Elvileg megváltozik a tulajdonhoz való viszony a szocialista társadalomban, ahol a társadalmi tulajdon maguknak a dolgozóknak a vagyona, és így annak biztosítéka, hogy egyre teljesebben kielégítik a társadalom minden tagjának szükségleteit. A tulajdon sérthetetlenségének követelménye egyáltalán nem azt jelenti, hogy az emberek érdekeit feláldozzák a termelés szükségleteinek. A szocialista tulajdon gondos kezelése mindenekelőtt megköveteli a társadalom rendelkezésére álló eszközök legcélszerűbb (leggazdaságosabb és leghatékonyabb) felhasználását a

dolgozók jólétének növelésére. Ez az értelme annak a követelménynek, amelyet a kommunizmus építőjének erkölcsi kódexében találunk, hogy „mindenki gondoskodjék a közvagyon megőrzéséről és gyarapításáról". A társadalmi tulajdon fosztogatói elleni harc nem egyéb, mint a dolgozók érdekeinek védelme. A kommunista erkölcs egyszersmind megköveteli az egyéni tulajdon tiszteletben tartását, mert abban a tulajdonosnak a társadalmi munkában való részvétele és más emberek munkája testesül meg. A fogyasztási cikkhez mint anyagi és esztétikai értékhez való viszony nem vezethet oda, hogy fetisizálják, a felhalmozás és harácsolás tárgyává, a nyárspolgári értelemben vett boldogulás jelképévé teszik (lásd *Kispolgáriság*). A kommunista erkölcs megköveteli, hogy az ember ne váljon a dolgok rabjává, hanem mindig a dolgok szolgálják az embert, legyenek változatos szükségletei ésszerű kielégítésének eszközei.

Tulajdonság, erkölcsi – az erkölcsi *tudat* fogalma, amelylyel a társadalmi életben megkülönböztetjük és erkölcsi szempontból jellemezzük az emberek magatartásának legtipikusabb vonásait. Az erkölcsi tulajdonságok (például a *nagylelkűség, igazmondás, álnokság, fösvénység, elbizakodottság, szerénység* stb.) jellemeznek mind *tett*eket, függetlenül attól, hogy ki hajtotta végre azokat, mind pedig egy meghatározott személyiség magatartásának egyes oldalait, amelyek *jelleme*nek sajátosságaiként jelentkeznek. Például a „*becsületesség*" fogalma alkalmazható cselekvésekre is, függetlenül attól, hogy ezeket ki viszi véghez (becsületes cselekedet), de jelölheti annak az embernek (csoportnak) erkölcsi magatartását is, aki mindig becsületesen cselekszik. Az erkölcsi tulajdonságokat pozitívakra és negatívakra osztjuk (ezeket olykor *erény*eknek és hibáknak nevezik).

Az erkölcsi tulajdonság nem tartalmaz konkrét útmutatást arra vonatkozólag, milyen cselekvéseket kell, illetve nem szabad véghezvinnie az embernek, hanem általánosított formában jellemzi, szabályozza és értékeli a magatartás bizonyos vonatkozásait. Az olyan tulajdonság például, mint az *igényesség*, a cselekedetek bizonyos összességében jut kifejezésre. Az ezzel a fogalommal kifejezett erkölcsi követelmény („Az embereknek igényeseknek kell lenniük önmagukkal és másokkal szemben") ily módon a konkrétabb magatartás-normák egész sorát feltételezi, s az embernek az adott helyzettől függően magának kell eldöntenie, hogyan cselekedjék. A tulajdonság fogalma a normatív elem mellett *értékelés*t is tartalmaz: amikor egy bizonyos magatar-

tás erkölcsi tulajdonságát meghatározzuk (például igazmondás), egyben értékeljük is azt.

Az erkölcsi tulajdonság mint önálló fogalom először az ókori etikában jelent meg (az erény fogalma Arisztotelésznél), a súlypont itt a személyiség tulajdonságain volt. A tulajdonságnak ez a felfogása tovább élt a középkori etikában is. A polgári felvilágosodás képviselői és különösen az utópikus szocialisták az erkölcsi tulajdonságokat már nem annyira az egyéniség jellemének sajátosságaiként értelmezték, mint inkább az egyik vagy másik társadalmi rendre, osztályra, rétegre jellemző viselkedési módokként. Abból kiindulva, hogy az ember a körülmények terméke, azt vallották, hogy az erényeket és a hibákat a társadalom jellege, nem pedig az ember jelleme determinálja; az ember erkölcsössé tételéhez a társadalmat kell megváltoztatni.

A marxista etika kimutatta, hogy az erkölcsi tulajdonságok mindkét említett felfogása egyoldalú; és feltárta a társadalmi feltételek és az emberek jelleme közötti dialektikus kapcsolatokat. A forradalmi gyakorlatban az ember egyidejűleg a társadalmat és önmagát is átalakítja. A kommunista párt ebből azt a gyakorlati következtetést vonta le, hogy a kommunizmusért vívott harcban egybekapcsolódik és egyidejűleg oldódik meg egy és ugyanazon feladat két oldala – az új társadalom felépítése és az új ember nevelése. Éppen ezért a *kommunista nevelés* folyamata nemcsak azt jelenti, hogy az emberekben propaganda és meggyőzés útján kialakítjuk a kívánatos tulajdonságokat, egyidejűleg megteremtve ezekhez a megfelelő anyagi feltételeket, hanem egyszersmind azt is, hogy magukat a néptömegeket mozgósítjuk és megszervezzük a kommunista építésben és nevelésben előttünk álló feladatok megoldására (lásd *Nevelés, Öntevékenység és alkotás*).

Udvariasság – az olyan egyént jellemző erkölcsi *tulajdonság*, akinél az emberek iránti *tisztelet* a viselkedés mindennapi *normá*jává és az emberekkel való szokásos bánásmóddá vált. Az udvariasság a *magatartás-kultúra* elemi követelménye; magában foglalja az előzékenységet, a külsőleg is kifejezésre jutó jóindulatot, a szolgálatkészséget, a gyöngédséget, a tapintatot. Az udvariasság ellentéte a *durvaság*, az erőszakosság, valamint az *önhittség* és a másokkal szembeni lenézés megnyilvánulásai.

Új iránti érzék – pozitív erkölcsi *tulajdonság*, a *maradiság* ellentéte; jellemzi az ember képességét arra, hogy megértse a társadalom további fejlődésének szükségleteit, felvesse és megoldja az élet (a termelés, a tudomány, a művészet, az emberek közötti viszonyok) időszerű problémáit, megragadja az adott viszonyokban az új csíráit, előremutató kezdeményezéseket vessen fel, illetve azokat támogassa és megvalósítsa. Az új iránti érzék a legpregnánsabban olyan cselekedetekben jut kifejezésre, amelyek az iniciatíva, az alkotó *kezdeményezés*, a *példamutatás* jellegével bírnak, amelyek rombolják az elavult tradíciókat és normákat. Az új iránti érzék az erkölcsi *öntevékenység és alkotás* elengedhetetlen előfeltétele.

Az új iránti érzék mint önálló erkölcsi *követelmény* első ízben a kommunista erkölcsben merül fel. Ez a követelmény a szocialista rendszer természetéből fakad. „...Milyen végtelenül hazug az a közkeletű polgári elképzelés – írta Lenin nem sokkal az októberi forradalom előtt –, hogy a szocializmus holt, megdermedt, egyszer s mindenkorra adott valami, holott a valóságban csak a szocializmussal kezdődik majd a gyors, igazi, valóban tömegeket átfogó, a lakosság többségének, azután pedig az egész lakosságnak a részvételével végbemenő haladás a társadalmi és az egyéni élet minden területén."

A szocialista és az ennek alapján fejlődő kommunista társadalom: az emberiség szüntelen, semmiféle előre meghatározott keretek által nem korlátozott előrehaladása a társadalmi élet egyre magasabb formái felé. Ezért az új iránti érzék kialakítása a személyiség *kommunista nevelés*ének egyik leg-

fontosabb összetevője. Az új iránti érzék kifejlődése a kommunista tudatosság alapján, a marxizmus–leninizmus alkotó szellemű megértésén és a jelen viszonyaira való gyakorlati alkalmazásán alapszik. A kommunista építés folyamata, amely egyre újabb és újabb gyakorlati és elméleti problémákat vet fel, megköveteli részvevőitől, hogy ne állapodjanak meg az elért szinten, vegyék kritika alá mindazt, ami elavult, bátran vegyék fel a harcot azok ellen, akik a régihez, az elavulthoz ragaszkodnak. A termelés és az irányítás módszereinek szüntelen tökéletesítése, a tudományban a megmerevedett, egyoldalúvá vált nézetek kritikai felülvizsgálása vagy elvetése, a művészetben az új tartalmak és formák keresése; az élet különféle területein a kommunista viszonyok kialakításának bonyolult folyamata teszi lehetővé és szükségessé, hogy a mi modern társadalmunkra nézve tipikus társadalmi jellem alakuljon ki, az olyan ember, aki számára a valóságnak és saját szellemi arculatának aktív alakítása az élet állandó törvényévé vált.

Utilitarizmus – 1. Etikai elmélet, amely a brit liberális burzsoázia érdekeit és gondolkodásmódját tükrözte a kapitalizmus virágkorát élő XIX. századi Angliában; a *hedonizmus* és az *eudémonizmus* tradíciójának folytatója az etikában. Fő képviselői: J. Bentham, James Mill, John S. Mill.

Bentham az erkölcs forrását nem a társadalmi-történelmi törvényekben látta, hanem változatlannak feltételezett emberi „természetben" (lásd *Naturalizmus*), az embernek abban a természetes törekvésében, hogy keresse az élvezetet és meneküljön a szenvedésektől. A Bentham által felállított hasznossági elv szerint az erkölcsi tevékenység egyetlen célja: a lehető legtöbb ember lehető legnagyobb *boldogság*ának biztosítása. Bentham a társadalmat az egyedek mechanikus összegének tekintette, ezért a *közjót* az egyes emberek javának számtani összegével azonosította. Abból az elképzelésből indult ki, hogy a burzsoá társadalomban az érdekek harmonizálnak egymással, nem látta meg, hogy az osztályérdekek ellentéte és a tőkés konkurrencia olyan helyzetet teremt, amelyben az egyik ember boldogsága a másik ember boldogtalanságára épül. Marx, rámutatva Bentham etikájának erre az apologetikus értelmére, a „polgári ostobaság lángeszének" nevezte Benthamot. Bentham etikája a burzsoázia merkantil szellemű gondolkodásmódját tükrözte: az erkölcsi *választás* e szerint nem egyéb, mint az egyes cselekedetekből származható haszon és veszteség egyszerű számbavétele.

Mill megpróbálta kiigazítani Bentham etikájának legvulgárisabb elemeit. Tisztán pszichológiailag elemezve ama élvezetek jellegét, amelyekben az embernek része lehet, azokat „alacsonyabb rendű" – érzéki, illetve „magasabb rendű" – szellemi élvezetekre osztotta fel, az utóbbiaknak adva az elsőbbséget. Hogy megszépítse az utilitarizmus egoista értelmét, az egyéni boldogság elvét kiegészítette a szolidaritásnak, minden ember érdekei összehangolásának követelményével. Mindez persze nem tudta kiküszöbölni az utilitarizmus hibáit, amelyek abból fakadtak, hogy nem értették meg a tőkés társadalom antagonisztikus jellegét.

Bentham és követői utilitarizmusát éles kritika tárgyává tette néhány mai polgári elmélet (lásd *Intuitivizmus*), mivel az túlságosan nyíltan kifejezésre juttatta a burzsoá egoista érdekeit. Néhány más mai polgári teoretikus viszont megpróbálja feltámasztani az utilitarizmus, helyesbített, látszatra elfogadhatóbbá tett változatát.

2. *Magatartási* elv, amely abban nyilvánul meg, hogy az egyén minden cselekedetét alárendeli az anyagi haszonszerzésnek, az egoista számításnak. Ebben az értelemben az utilitarizmus egyet jelent a szűk prakticizmussal, a magasabb rendű motívumok tagadásával, az ember szellemi érdekeinek lebecsülésével.

Választás, erkölcsi – a személyiség szellemi tevékenységének aktusa, amely megelőzi az elhatározást (lásd *Szándék*), és meghatározza a későbbi gyakorlati cselekvés tartalmát. Kifejezésre jut a lehetséges cselekvések valamelyikének előnyben részesítésében olyan konfliktus-szituációban, amikor összeütközésbe kerülnek az egyén és a társadalom *érdek*ei (az egyéni hajlam és a *kötelesség*), a saját érdekek és mások érdekei (az *egoizmus* és az *altruizmus* szempontjai), vagy különböző erkölcsi követelmények kerülnek ellentétbe egymással (például, ha a *kötelezettségvállalás* teljesítése kárt okozhat a társadalomnak vagy egyes személyeknek, ha a *hála* követelménye az *elvhűség* megszegését vonja maga után stb.). Ilyen helyzetek az ember erkölcsi tevékenységében a társadalmi életben meglevő ellentmondások következtében jönnek létre. A kommunista erkölcs megköveteli az embertől, hogy szükség esetén a társadalom vagy más emberek szükségletei javára tudjon lemondani saját érdekeiről, továbbá, hogy választásában belső meggyőződése vezérelje (lásd *Elvi szilárdság, Lelkiismeret*), ne pusztán mások utasításait kövesse. A szocialista erkölcsi *tudat* elítéli azt, aki ki akar bújni az egyéni *felelősség* alól, aki valakinek a *tekintély*ére, „felsőbb utasításra" hivatkozva próbálja igazolni cselekedeteit. Ugyanakkor az erkölcsi választás alapját képező egyéni meggyőződés meg kell hogy feleljen a kommunista erkölcs általános követelményeinek. A marxista etika elveti az *egzisztencializmus* individualista álláspontját, amely nem a választott cselekvés erkölcsi tartalmának tulajdonít jelentőséget, hanem csupán a társadalmi normák figyelembevétele nélkül történő választás önálló voltának.

Valláserkölcs – az erkölcsi nézeteknek, ítéleteknek, normáknak és parancsolatoknak a vallás által hirdetett, az isteneszmére épülő rendszere. Tényleges szociális tartalmára nézve, mint minden erkölcs, a valláserkölcs is valamely társadalom, osztály érdekeit fejezi ki, valóságos alapját meghatározott társadalmi-történelmi feltételek alkotják (lásd *Erkölcs és vallás*). A társadalmi feltételek és az osztályérdekek azon-

ban a valláserkölcsben mitologikus értelmezést és magyarázatot nyernek: az erkölcsi követelményeket az isten parancsainak nyilvánítják, aki, úgymond, az embert teremtette és erkölcsi rendeltetését eleve megszabta. Az Ószövetség szerint a tízparancsolatot Mózes próféta közvetlenül az istentől kapta a Sinai hegyen. Ebből származik az az elképzelés, hogy az erkölcsi követelmények örök érvényűek, történelemfelettiek, és tartalmukat tekintve teljesen függetlenek az emberek társadalmi létfeltételeitől (lásd *Abszolutizmus*, *Fetisizmus*). Az erkölcsi követelmények a „földi" gyakorlattal és az emberek anyagi érdekeivel szembenálló „eszményi" elvek formájában jelennek meg. E szembeállítást kiterjesztik magára az emberre is: benne a lelki („isteni") princípium ellentétes „testi", érzéki természetével.

Az antagonisztikus osztálytársadalmakban uralkodó szociális igazságtalanság sajátos probléma elé állítja a vallást: hogyan lehet igazolni az evilági *rosszat* és ugyanakkor annak az erénynek gyakorlására buzdítani, amely e rosszal szemben mindig alulmarad. A kereszténység e feladatot a *teodicea* segítségével oldja meg, illetve az emberiség végső „üdvözülésének" tanával; az „isten országában" az erény elnyeri jutalmát, a bűn pedig büntetését (lásd *Eszkatológia*). Ennek megfelelő a kereszténység felfogása az ember egész életéről, annak értelméről és rendeltetéséről: a mulandó földi lét az isten által az emberre mért szenvedés csupán felkészülés a túlvilági életre. A valláserkölcs megfosztja az embert attól a jogától, hogy érvényre juttassa érdekeit a társadalmi életben, az *aszketizmus*t, az *alázat*ot és a *tolerancia*t tünteti fel igaz erkölcsnek, azaz megköveteli az embertől, hogy önként fojtson el magában mindent, ami tulajdonképpen emberi.

Sajátos értelmezést nyernek az erkölcsi indítékok is. Az embernek mindenekelőtt az istent kell szolgálnia, nem pedig az embereket és a társadalmat; cselekedetei attól függően minősülnek helyesnek vagy elítélendőnek, hogy mi számít az „isten akaratának", amely mögött valójában meghatározott osztályok érdekei húzódnak meg. A történelemben a valláserkölcs objektíve gyakran az *amoralizmus* igazolásául szolgált. Abból indul ki, hogy csupán kisszámú „szent" képes szabadon szolgálni az istent; a többi halandó csak azért tudja teljesíteni az erkölcsi követelményeket, mert retteg az „utolsó ítélettől", a túlvilági büntetéstől, vagy síron túli jutalmat remél. A valláserkölcs nem képes igazi erkölcsi indítékokat adni, s azokat a (noha csak túlvilági) boldogságra való törekvéssel, az „örök kínszenvedés-

től" való rettegéssel helyettesíti. Az istent nyilvánítva cselekedeteinek egyedüli bírájává, lényegében leveszi az ember válláról a személyes *felelősség*et erkölcsi álláspontjának és magatartásának megválasztásáért. Az erkölcsi ideálok valóra váltásáért vívott gyakorlati harcot az isten irgalmában való bizakodással helyettesíti. A valláserkölcsben nem a kitűzött célok tényleges elérése a fő, hanem az egyszer s mindenkorra megszabott normák és alapelvek formális követése (külsőleg, a magatartásban – vagy belsőleg, a lélekben). Ezért a valláserkölcsre nagymértékben jellemző az erkölcsi *formalizmus*, *rigorizmus*, *álszenteskedés*, *farizeusság*.

Verseny, versengés – az emberek között közös tevékenységük során kialakuló kapcsolatok, amelyek egymás aktivitásának kölcsönös serkentésében és végeredményben cselekvéseik hasznos eredményeinek növekedésében jutnak kifejezésre. Verseny alakulhat ki bármikor, amikor a legkülönbözőbb társadalmi formákban közös, tömeges munkatevékenységre egyesítik és kooperálják az egyes emberek tevékenységét. „A legtöbb termelő munkánál – írta Marx – a puszta társadalmi érintkezés versengést és az életerő (animal spirits) sajátos felgerjedését idézi elő, amely fokozza az egyesek egyéni teljesítőképességét."

De a versengés társadalmi jellege az adott társadalmi rendszer szociális viszonyaitól függően különböző lehet.

A termelési eszközök magántulajdonának feltételei között a verseny fő formája a konkurrencia. A konkurrencia, bár óriási történelmi jelentősége volt a munkatermelékenység fejlődése szempontjából a kapitalizmus viszonyai között, korlátozta, eltorzítottan egyoldalúvá tette az ember társadalmi *aktivitás*át. A kapitalizmus történetéből számos példa van arra, hogy a konkurrencia a vállalkozókat a munka termelékenységének csökkentésére, sőt anyagi javak megsemmisítésére késztette. Erkölcsi szempontból a konkurrencia ellenségeskedést és kölcsönös *gyűlölet*et szított, *egoizmus*ra és más erkölcstelen tulajdonságokra nevelte az embereket.

Elvileg más jellegű a verseny a szocialista társadalom viszonyai között. „A szocializmus – írta Lenin – nemcsak nem fojtja el a versenyt, hanem ellenkezőleg, először teremti meg annak lehetőségét, hogy a versenyt valóban széles, valóban tömegméretekben alkalmazzák... Évszázadokon át idegennek végzett munka, a kizsákmányolók javára folytatott kényszermunka után először nyílik lehetőség arra, hogy saját magának dolgozzék az ember."

Eltérően a konkurrenciától,

melyben mindenki saját önző céljait követi, a szocialista versenyben végső soron az összes részvevő a közös célt, az egész társadalom anyagi gazdagságának növelését tartja szem előtt. Éppen ezért, bár a verseny minden egyes részvevője a többiek megelőzésére törekszik, egymáshoz való viszonyuk a *kölcsönös segítség*nyújtáson és a *kollektivizmus*on alapszik. A szocialista verseny megköveteli a kölcsönös tapasztalatcserét, az egyéni *kezdeményezés* elterjesztését, a lemaradók segítését, az élenjárók *példamutatás*ának felhasználását és az elvtársi együttműködés legkülönbözőbb más formáit.

A szocialista verseny a *kommunista nevelés* egyik módja, a társadalmi aktivitás, a *tudatosság, öntevékenység és alkotás* fejlesztésének eszköze. Elősegíti a magasrendű egyéni erkölcsi tulajdonságok, a kezdeményezőkészség, a bátorság, a másokkal és önmagunkkal szembeni igényesség, a munkaszeretet, a takarékosság stb. kialakítását és fejlesztését.

Vétek – olyan *tett*, amely tartalmánál fogva az erkölcsi követelmények megsértését jelenti. A vétek lehet szándékos vagy nem szándékolt (attól függően, hogy az ember törekedett-e a vétséget képező cselekedet véghezvitelére, vagy akaratán kívül alakult így – lásd *Szándék*), előre megfontolt rossz szándékkal, ismert követelmények ellenére elkövetett, és nem előre megfontolt (az erkölcsi kötelesség helytelen felfogásából eredő). Véteknek minősíthetők nemcsak a fentiekben érintett cselekvések, hanem az erkölcs által előírt cselekvések végre nem hajtása, valamint az amorális szándékok és *motívumok* is.

A vétségnek minősülő cselekedetek köre a történelem folyamán változott, az erkölcsi követelmények tartalmától függően, attól függően, hogy mely osztályok vagy társadalmi csoportok érdekeit fejezték ki ezek a követelmények. Az ősközösségi erkölcs például elítélte a nemzetségi *bosszú* elmulasztását, a kereszténység viszont éppen ellenkezőleg, az egyetemes megbocsátás követelményét hirdette (lásd *Szeretet, Alázat*). A feudális erkölcs elítélte az uzsorát – a polgári erkölcs a vagyonszerzés jogos módjának ismerte el. A polgári erkölcs jogosnak tekinti a bérmunka kizsákmányolását, és elítél minden olyan cselekvést, amely a magántulajdon ellen irányul.

A szocialista társadalomban véteknek minősülnek az olyan cselekvések, amelyek sértik a társadalmi érdekeket, az egyének törvényes jogait és amelyek ellentétesek az emberiség érdekeivel. A vétek súlyossági fokának megállapításánál figyelembe kell venni a cselekvés tartalmát, végrehajtásának körülmé-

nyeit (továbbá végrehajtójának életkörülményeit és neveltetésének körülményeit), a cselekvést kiváltó szándékok és motívumok jellegét.

Voluntarizmus, etikai – erkölcsi tevékenység felfogásának szubjektivista elve, amely szerint az embernek mindennemű társadalmi törvénytől és normától függetlenül kell végrehajtania erkölcsi *választását*, „szabadon", kizárólag tulajdon belátásától vezettetve kell meghatároznia a saját erkölcsét. A voluntarizmus az etikai relativizmus végletes kifejeződése, amelynek alapja az ember erkölcsi *szabadság*ának, morális *öntevékenység*ének *és alkotás*ának torz felfogása. Mint az emberi magatartás gyakorlati vezérelve a voluntarizmus a szélsőséges *individualizmus* és *nihilizmus* álláspontjának kifejezője, és végső soron *amoralizmus*hoz vezet.

A „voluntarizmus" terminust F. Tönnies vezette be a XIX. század végén. De az etikában (akárcsak a filozófiában) már korábban is felmerültek voluntarista eszmék. Különösen jellemző a voluntarizmus elve az etikai *irracionalizmus*ra, Schopenhauerre, Nietzschére, Bergsonra (lásd *Egzisztencializmus, Önmegvalósítás etikája, „Humanista" etika*). A voluntarista erkölcsfelfogás széles körű elterjedtsége a jelenkori polgári etikában a kapitalizmus általános válságával és – e válság következményeképpen – az *ember és társadalom* közötti ellentét kiéleződésével függ össze. A voluntarizmus elvét a filozófiában és az etikában a marxizmus tudományos bírálatnak vetette alá (lásd *Okság, Akaratszabadság*).

Felelős kiadó a Kossuth Könyvkiadó igazgatója
Szerkesztette: Tomori Lajos
A kötésterv Szántó Tibor munkája
Műszaki vezető: Szécsi Andor
Műszaki szerkesztő: Rudas László
A szedést 1967. VII. 5-én kezdték meg.
Megjelent 1967. XI. 1-én, 17 000 példányban.
Terjedelme 14,4 (A/5) ív

PL – 158 – G – 6772

67 2546 Athenaeum Nyomda, Budapest
Felelős vezető: Soproni Béla igazgató

22,-Ft